

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
ESKİ TÜRK DİLİ BİLİM DALI

**TÜRK RUNİK HARFLİ UYGUR YAZITLARINDA ASKERÎ RÜTBE, UNVAN VE
BİRLİK ADLARI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Erhan AYDIN

HAZIRLAYAN
Selen KAYA UYAN

MALATYA - 2022

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANA BİLİM DALI
ESKİ TÜRK DİLİ BİLİM DALI

**TÜRK RUNİK HARFLİ UYGUR YAZITLARINDA ASKERİ RÜTBE, UNVAN VE
BİRLİK ADLARI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

HAZIRLAYAN
Selen KAYA UYAN

DANIŞMAN
Prof. Dr. Erhan AYDIN

MALATYA - 2022

ONUR SÖZÜ

Prof. Dr. Erhan Aydın'ın danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırladığım “Türk Runik Harfli Uygur Yazıtlarında Askerî Rütbe, Unvan ve Birlik Adları” başlıklı bu çalışmanın, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün yapıtların hem metin içinde hem de kaynaklar bölümünde yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Selen KAYA UYAN

ÖN SÖZ

Tes, Tariat, Şine Usu, I. Karabalgasun, Hoyto-Tamır, Sevrey, Xi'an (Karı Çor), Suci, II. Karabalgasun, Arhanan ve Gurvaljin-uul yazıtları Uygurlar tarafından yazılmıştır. Uygur dönemini yansıtan bu yazıtlar, Uygurların askerî, siyasi ve idari yapısı hakkında çok önemli bilgiler sunmaktadır. Köktürklerde olduğu gibi Uygurlarda da askerî teşkilat çok önemliydi. Fakat yazıtlara yansımış şekliyle Uygur yazıtlarındaki bu askerî unvan, rütbe ve birlik adlarının Orhon yazıtlarına kıyasla daha geniş bir yer tuttuğunu söyleyebiliriz. Yazıtlarda tanıklanan askerî unvan, rütbe ve birlik adlarının bu kadar çeşitli olması bize Uygurların ordu düzeninin hem ne kadar gelişmiş olduğunu hem de ne kadar sistemli bir yapıda olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda çalışmada Uygur yazıtlarında tespit ettiğimiz unvan, rütbe ve birlik adları üç ayrı başlık altında sınıflandırılmış ve bunlar araştırmacıların etimolojik, morfolojik ve semantik değerlendirmeleriyle aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Çalışma; *Önsöz, Özetler, İçindekiler, Kısaltmalar* ve *Giriş* bölümüyle başlamakta, “Askerî Rütbeler”, “Askerî Unvanlar” ve “Askerî Birlik Adları” olmak üzere temelde üç ana başlık içermekte, *Sonuç* ve *Kaynaklar* kısmı ile tamamlanmaktadır.

Bilim dünyasına sunduğu nadide çalışmalarıyla bana ilham veren, lisans yıllarından itibaren üzerimde büyük emeği olan danışman hocam Prof. Dr. Erhan Aydın'a sonsuz teşekkür ederim. Daima beni destekleyen değerli annem, babam ve kardeşlerime; varlığını daima yanımda hissettiğim sevgili eşim Dr. Ömer Uyan'a ve kıymetli ailesine çok teşekkür ederim.

Selen KAYA UYAN

Malatya, 2022

ÖZET

Türk Runik Harfli Uygur Yazıtlarında Askerî Rütbe, Unvan ve Birlik Adları

(KAYA UYAN, Selen. Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı. Tez Danışmanı: Prof. Dr. Erhan AYDIN)

Bu çalışmada Türk Runik harfli Uygur yazıtlarından olan Tes (Mo 11), Tariat/Terh (Mo 12), Şine Usu (Mo 14), I. Karabalgasun (Mo 16), Hoyto-Tamır/Tayhar-Çuluu (Mo 25-45), Sevrey (Mo 18), Xi'an (Karı Çor), Suci (Mo 15), II. Karabalgasun (Mo 17), Arhanan (Mo 22) ve Gurvaljin-uul/Gürbelcin (Mo 64) yazıtlarındaki askerî rütbe, unvan ve birlik adlarının incelenmesi amaçlanmıştır. Bu yazıtlardaki askerî rütbe, unvan ve birlik adlarının tespitinde Erhan Aydın'ın *Uygur Yazıtları* adlı çalışmasındaki metinler esas alınarak yazıtlarda geçen örnek cümleler bu çalışmadan aktarılmıştır. Bu doğrultuda öncelikle yukarıda bahsettiğimiz yazıtlarda geçen rütbe, unvan ve birlik adları tespit edilmiş, daha sonra bunlar Askerî Rütbeler, Askerî Unvanlar ve Askerî Birlik Adları başlıkları altında sınıflandırılmış ve sözcükler alfabetik olarak sıralanmıştır. Tespit edip sınıflandırdığımız bu rütbe, unvan ve birlik adları köken, ses, yapı ve anlam bakımından incelenmiştir. Çalışmada ele alınan askerî unvan/rütbe/birlik adları titizlikle işlenerek yerli ve yabancı birçok araştırmacının bunlar hakkındaki etimolojik, morfolojik ve semantik görüşlerine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Uygur Yazıtları, Askerî Rütbeler, Askerî Unvanlar, Askerî Birlik Adları.

ABSTRACT

Military Ranks, Titles and Unit Names in Turkish Runic Letter Uighur Inscriptions

(KAYA UYAN, Selen. *Master Dissertation, Inonu University, Institute of Social Sciences, Department of Turkish Language and Literature, Old Turkic Language Program. Thesis Advisor: Professor Doctor Erhan AYDIN*)

In this study, it is aimed to examine the military ranks, titles and unit names in the Turkish Runic letter Uighur inscriptions whose names are Tes (Mo 11), Tariat/Terh (Mo 12), Şine Usu (Mo 14), I. Karabalgasun (Mo 16), Hoyto-Tamır/Tayhar-Çuluu (Mo 25-45), Sevrey (Mo 18), Xi'an (Karı Çor), Suci (Mo 15), II. Karabalgasun (Mo 17), Arhanan (Mo 22) ve Gurvaljin-uul/Gürbelcin (Mo 64). Determining of the military ranks, titles and unit names in these inscriptions are based on the texts in Erhan Aydın's work called *Uighur Inscriptions* and sample sentences in the inscriptions have been transferred from this study. In this direction, firstly, the above-mentioned ranks, titles and unit names in inscriptions were determined, then these were classified under the headings of Military Ranks, Military Titles and Military Unit Names and the words were listed alphabetically. These ranks, titles and unit names that we identified and classified were examined in terms of origin, sound, structure and meaning. The names of military titles/ranks/unit names discussed in the study were meticulously processed and the etymological, morphological and semantic views of many local and foreign researchers about them were included.

Key Words: Uighur Inscriptions, Military Ranks, Military Titles, Military Unit Names.

İÇİNDEKİLER

ONUR SÖZÜ	i
ÖN SÖZ.....	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR.....	vii
GİRİŞ.....	1
1. TÜRK RUNİK HARFLİ UYGUR YAZITLARINDA ASKERÎ RÜTBE, UNVAN VE BİRLİK ADLARI.....	5
1.1. Askerî Rütbeler	5
1.1.1. bês bıñ er başı.....	5
1.1.2. bês yüz başı.....	5
1.1.3. bıñ başı.....	5
1.1.4. çerig.....	6
1.1.5. sü.....	9
1.1.6. tokuz yüz er başı.....	11
1.1.7. turgak / turgak başı	12
1.1.8. yüz başı.....	14
1.2. Askerî Unvanlar	15
1.2.1. akınçu.....	15
1.2.2. alp.....	17
1.2.3. бага.....	19
1.2.4. beg.....	21
1.2.5. bıña.....	25
1.2.6. bilge.....	28
1.2.7. boyla.....	31
1.2.8. böğü.....	34
1.2.9. buyruk.....	37
1.2.10. bukug / bokug.....	41
1.2.11. çawış / çabış	43
1.2.12. çigşi.....	45
1.2.13. çor / çur.....	47
1.2.14. êltewer / ilteber.....	49
1.2.15. inançu / inençü / inançı.....	52

1.2.16. ışwara / ışbara / ışvara	53
1.2.17. kagan	55
1.2.18. kan	60
1.2.19. katun.....	63
1.2.20. köl / kül.....	66
1.2.21. kutlug	68
1.2.22. külüg.....	70
1.2.23. öge.....	71
1.2.24. seşün / sengün / saşun / sangun.....	73
1.2.25. şad / çad.....	75
1.2.26. tarkan	78
1.2.27. tegin / tigin	80
1.2.28. totok / tutuk / totuk	83
1.2.29. uruşu / urungu	85
1.2.30. yargan.....	86
1.2.31. yawgu / yabgu / yavgu.....	88
1.3. Askerî Birlik Adları.....	90
1.3.1. atlıg	90
1.3.2. tümen.....	91
1.3.3. yadag	93
1.3.4. yelme.....	94
SONUÇ.....	96
KAYNAKLAR.....	97
İNTERNET KAYNAKLARI	107

KISALTMALAR

Ar	: Arhanan Yazıtı
B	: Batı (yüzü)
BK	: Bilge Kağan Yazıtı
D	: Doğu (yüzü)
DLT	: Dîvânu Lugâti't- Türk
DTS	: Drevnetyurkskiy Slovar
G	: Güney
HT	: Hoyto-Tamır Yazıtları
K	: Kuzey (yüzü)
KB	: Kutadgu Bilig
KT	: Köl Tegin Yazıtı
KarB I	: I. Karabalgasun Yazıtı
KarB II	: II. Karabalgasun Yazıtı
Kçor	: Karı Çor Tegin (Xi'an) Yazıtı
Su	: Suci Yazıtı
ŞU	: Şine Usu Yazıtı
Ta	: Tariat (Terh) Yazıtı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TMEN	: Türkisch und Mongolische Elemente im Neupersischen

GİRİŞ

25 Kasım 734 tarihinde Bilge Kağan'ın zehirlenerek öldürülmesiyle beraber Köktürk devleti dağılmaya başlamıştır. Kutlug Yabgu'nun kağanlığı döneminde Uygurlar, Basmıl ve Karluklarla iş birliği yaparak Köktürklerin egemenliğine son vermiştir. Daha sonra Uygurlar, Basmıl ve Karlukları saf dışı bırakarak Uygur Kağanlığını kurmuşlardır.

Uygurlar tarafından yazılan Tes, Tariat, Şine Usu, I. Karabalgasun, Hoyto-Tamır, Sevrey, Xi'an (Karı Çor), Suci, II. Karabalgasun, Arhanan ve Gurvaljin-uul yazıtları bulunmaktadır. Bu yazıtlardan Tes, Tariat, Şine Usu ve I. Karabalgasun yazıtları ise Uygur Kağanlığı döneminin kağanları tarafından yazdırılmıştır. Tes, Tariat ve Şine Usu yazıtları Uygur Kağanı Moyan Çor tarafından yazdırılmıştır. Xi'an (Karı Çor) yazıtı ise Tang hanedanlığı hükümdarı Tang Dezong (779-805) tarafından yazdırılmıştır. Bu yazıt hem Çince hem de Türkçe yazılmıştır. Bahsettiğimiz yazıtlar dışında kalan Suci, II. Karabalgasun, Arhanan ve Gurvaljin-uul yazıtları hakkında ise Uygurlara ait olduğunun tespiti açısından damgalardan yararlanılmıştır (Aydın, 2018a: 7).

Bu çalışmada Türk Runik harfli Uygur yazıtlarından olan Tes, Tariat, Şine Usu, I. Karabalgasun, Hoyto-Tamır, Sevrey, Xi'an (Karı Çor), Suci, II. Karabalgasun, Arhanan ve Gurvaljin-uul yazıtları Erhan Aydın'ın *Uygur Yazıtları* adlı çalışmasından taranarak metinlerdeki askerî rütbe, askerî unvan ve askerî birlik adları üç ana başlıkta ele alınmıştır. “Askerî Rütbeler” başlığı altında *beş bıñ başı, beş yüz başı, bıñ başı, dokuz yüz başı, , çerig, sü, turgak/turgak başı* ve *yüz başı*; “Askerî Unvanlar” başlığı altında *akınçu, alp, бага beg, bıña, bilge, boyla, böğü, buyruk, bukug/bokug, cawış/çabiş, çigşi, çor/çur, éltewer/ilteber, inançu/inançı, ışwara/ışbara/ışvara, kagan, kan, katun, köl/kül, külüg, öge, seşün/sengün/sañun/sangun, şad/çad, tarkan, tegin/tigin, totok/tutuk/totuk, uruñu/urungu, yargan* ve *yawgu/yabgu/yavgu*; “Askerî Birlik Adları” başlığı altında ise *atlıg, tümen, yadag* ve *yelme* sözcükleri işlenmiştir. Görüldüğü üzere Uygur dönemine ait askerî unvanlar çalışmamızda nicel olarak daha fazla yer tutmaktadır.

Yukarıda bahsettiğimiz üç ana başlığın hemen altına tarayıp kategorize ettiğimiz sözcükleri alfabetik sırayı göz önüne alarak madde başlarını oluşturduk. Bütün madde başlarında sözcükler için herhangi bir okuma önerisine bağlı kalmadan tüm okuma biçimlerini göstermekle beraber yazıtlarda bazı sözcükler için ünsüz değişimlerinden veya ince/kalın sıradan yazılışlarından kaynaklı farklı yazılış biçimlerini de göstermeyi uygun bulduk. Örneğin, “Askerî Unvanlar” başlığı altında işlediğimiz *şad* unvanı Tes ve Tariat yazıtlarında *çad*

biçiminde yer alırken Şine Usu ve Sevrey yazıtlarında *şad* biçiminde geçmektedir. Aynı başlık altındaki başka bir unvan olan *señün* sözcüğü ise Yenisey yazıtlarında kalın sıradan biçimiyle *sañun* olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yazılış biçimleri hakkında aynı kelime fakat farklı bir yazılış biçimi olduğunu düşündüğümüz için *şad/çad* gibi *señün/sañun* sözcüğünü de madde başında göstermeyi uygun bulduk. Son olarak bu yazılış farklılığını belirtmemizin nedeni bu sözcüklere daha geniş bir perspektiften bakabilmek ve sözcüklerin tüm yazılış biçimlerine hâkim olabilmektir.

Madde içlerinde sözcükleri incelerken önce sözcüğün ilk kez hangi yazıtta tanıklandığını ve Orhon, Yenisey yazıtlarında tanıklanıp tanıklanmadığını ve tanıklandıysa hangi biçimde tanıklandığı belirtilip daha sonra Uygur yazıtlarındaki yazılış biçimini göstererek sözcükler arasındaki diyalektik farkları ortaya çıkarmaya çalışılmıştır. Ayrıca madde içlerinde *señün*, *tarkan*, *tëgin*, *ışwara* gibi unvanların çokluk biçimleri de belirtilmiştir. Çalışma boyunca ele alınan ve Çin kaynaklarında da geçen bazı sözcüklerin hem Çince harflerle yazılışı hem de transkribe edilen biçimleri gösterilmiştir. Askerî rütbe, unvan ve birlik adlarının anlam çerçevesi yanında eski Uygurlardaki hiyerarşik konumu ve ilgili rütbe ve unvanı taşıyan kişilerin askerî-idari-siyasi görevlerinin olup olmadığından da bahsedilmiştir. İşlenen sözcüklerin genellikle *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te bazen de *Moğolların Gizli Tarihi* ve *Kutadgu Bilig*'de tanıklanıp tanıklanmadığı ve tanıklandıysa hangi biçim ve anlamda tanıklandığı da belirtilmiştir. Çalışma boyunca sözcüklerin kökeni ve biçim/form/şekilleri hakkında Clauson'un *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* ve Doerfer'in 4 ciltten oluşan *Türkisch und mongolische Elemente im Neupersischen* adlı çalışmaları önemli başvuru kaynaklarımızdan olmuştur. Bazı sözcükler hakkında günümüzde hangi anlam ve biçimde kullanıldığı verilirken sözcüklerin başka dillerde hangi biçimde ve hangi anlamda kullanıldığı konusunda ise Karaağaç'ın *Türkçe Verintiler Sözlüğü*'nden yararlanılmıştır.

Sözcüklerin kökeni değerlendirilirken bazen Asya Hunlarına (Xiongnu) kadar dayandığı görülmektedir. Kimi araştırmacılar bu sözcüklerin kökenini Hunca, Çince, Sanskritçe, Moğolca, Juan-juanca, gibi dillerde aramış kimileri de bunların Türkçe olduğunu belirtmiştir. Fakat bazı araştırmacılar özellikle eski Türk unvanlarının genellikle yabancı kökenli olduğunu ifade etmiştir. Örneğin, Clauson ve Doerfer eski Türk unvanlarının neredeyse tamamının yabancı/ödünç kelimeler olduğunu dile getirmişlerdir. Araştırmacılar arasında bu fikir yaygın olsa da Uygur dönemine ait askerî rütbe, unvan ve birlik adlarının birçoğu Türkçe kökenli olduğunu, buna karşın ödünç kelimelerin de bulunduğunu söyleyebiliriz.

Çalışmamızda yukarıda belirtmiş olduğumuz başlıklar altında işlenen sözcüklerin karşıladığı anlamlar veya görevler araştırmacıların görüşleriyle aydınlatılmaya çalışılırken rütbe ve unvan olarak iki ayrı başlık altına aldığımız sözcükler için net bir şekilde “unvandır” veya “rütbedir” gibi keskin ifadeler kullanmanın çok zor olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü yazıtlarda sözcüklerin hem rütbe hem de unvan olarak kullanımlarını görmekteyiz. Örneğin *bıya* sözcüğünü unvan olarak değerlendirebildiğimiz gibi *bıya başı* biçiminde geçtiğinde rütbe olarak da değerlendirebilmekteyiz. Aynı şekilde *buyruk* sözcüğünün unvan, *iç buyruk başı* şeklinde geçen sözcüğün ise rütbe olarak kullanıldığını söyleyebiliriz. Aynı zamanda bazı sözcüklerin unvan mı yoksa özel ad mı oldukları konusu da hâlâ kesin olarak açıklığa kavuşturulamamıştır. Örneğin *böğü* sözcüğünün kağanın adı olabileceğini düşünen araştırmacılar olduğu gibi kağanın unvanı olduğunu düşünen araştırmacılar da bulunmaktadır. Değinen bu zorluklar ve kapalı noktalar sebebiyle eski Türklerde unvanları ve özel adları birbirinden kesin bir şekilde ayırmanın çok zor olduğunu düşünmekteyiz. Bir diğer konu ise “askerî rütbe ve unvan” olarak başlıklandığımız bazı sözcüklerin “idari” ve “siyasi” yapıyı da temsil etmeleridir. Mesela *beg* unvanının hem boyların başında olup devlet yönetiminde söz sahibi olmasıyla idari ve siyasi hem de ordunun lideri olmasıyla askerî bir sığata sahip olduğu görölmektedir. Bu bağlamda sadece Uygurlarda değil, Köktürklerde hatta daha genel bir tabirle eski Türklerde askerî, idari ve siyasi kavramları yansıtan bu unvan ve rütbelere hakkında keskin sınırlar çizip “askerî”, “idari” ve “siyasi” bir sözcüktür dememiz doğru olmayacaktır. Çünkü eski Türklerde askerî, siyasi ve idari yapılar ve bunları temsil eden sözcükler/anlamlar iç içe geçmiştir. Bu bağlamda askerî rütbelere ve askerî unvanlar olarak başlıklandırıp ve ele aldığımız sözcükler kendi aralarında rütbeyi, bazen de bir unvanı temsil edebileceği gibi idari veya siyasi bir sözcük olarak da değerlendirilebilir. Uygur yazıtlarında tanıklanan sözcüklerin -özellikle unvanların- özel ad mı yoksa unvan mı olduğunun bilinmemesi, “unvanları” ve “rütbelere” ifade eden sözcükler arasında keskin ayrımlar yapılamaması ve “askerî” olarak adlandırdığımız bazı sözcüklerin ise “idari” veya “siyasi” bir yapıyı da temsil etmeleri çalışmada karşılaşılan zorluklardan bazılarıdır.

Çalışmamızda askerî unvanlar ve askerî birlik adları başlıkları altında işlediğimiz *alp*, *beg*, *kan*, *kagan*, *katun*, *tëgin*, *tümen*, *bilge* gibi bazı sözcükler unvan ve birlik adlarını ifade ettiği gibi bir özel isim/isim/sıfat ve bir sayıya (rakam) da işaret etmektedir. Örneğin *kan* ve *kagan* sözcükleri “hükümdar” anlamında bir isim ya da özel bir isim olarak kullanılırken unvan olarak da geçmektedir. Çalışmamızda örnek cümle/ibare aktarılırken her iki kullanımını da gösterdik. Son olarak askerî unvanlar başlığı altına aldığımız *bilge*, *alp*, *kutlug*, *külüg* gibi bazı

sözcükler hakkında genel kanaat bunların unvan niteleyicisi olduklarıdır. Bize göre bu sözcükler hem unvan hem de unvan niteleyicisi konumunda kullanılabilirlerdir.

Çalışmada, sözcükler hakkında tüm değerlendirmeler yapıldıktan sonra Erhan Aydın'ın *Uygur Yazıtları* adlı kitabından yazıtlarda geçen örnek cümleler/ibareler verilmiştir. Aktarılan cümleler Aydın'ın okuma ve çevirisine bağlı kalınarak verilmiştir. Cümlelerin başı ve sonunun bulunmasına ve anlam bütünlüğünü yansıtmış olmasına da dikkat edilmiştir. Bu şekilde verilemeyen cümleler ise ya eksik olduğu ya da okunaklı olmadığı için alınamamıştır. Yazıtlardaki cümleler italik yazılmıştır, ele alınan sözcük ve çevirisi kalın harflerle belirtilmiştir.

Askerî Rütbeler başlığı altında 8 tane rütbe, Askerî Unvanlar başlığı altında 31 tane unvan ve Askerî Birlik Adları başlığı altında ise 4 tane birlik adı işlenmiştir. Çalışma; *Önsöz, Özetler, İçindekiler, Kısaltmalar* ve *Giriş* bölümüyle başlamakta, “Askerî Rütbeler”, “Askerî Unvanlar” ve “Askerî Birlik Adları” olmak üzere temelde üç ana başlık içermekte, *Sonuç* ve *Kaynaklar* kısmı ile tamamlanmaktadır.

1. TÜRK RUNİK HARFLİ UYGUR YAZITLARINDA ASKERİ RÜTBE, UNVAN VE BİRLİK ADLARI

1.1. Askerî Rütbeler

1.1.1. bēş bīṅ er başı

Orhon ve Yenisey yazıtlarında tanıklanmayan “beş bin kişilik kuvvetin başı, beş bin başı” anlamını karşılayan *bēş bīṅ er başı* sözcüğü Uygur yazıtlarından sadece Tariat yazıtında geçmektedir. Sözcüğün geçtiği cümleler şunlardır:

Ta B 7: *bēş bīṅ er başı alp ıṣwara seṅün yaḡlakar*

‘Beş binlik kuvvetin başı General Alp Işvara Yağlakar (idi)’

1.1.2. bēş yüz başı

Orhon ve Yenisey yazıtlarında tanıklanmayan “beş yüz (kişilik kuvvetin) başı, beş yüz başı” anlamını karşılayan *bēş yüz başı* sözcüğü Uygur yazıtlarından sadece Tariat yazıtında geçmektedir. Sözcüğün geçtiği cümleler şunlardır:

Ta B 6: *bēş yüz başı külüg onı öz inançu bēş yüz başı ulug öz inançu*

‘Beş yüz (kişilik kuvvetin) başı Külüg Ongı Öz İnançu, (yine) beş yüz (kişilik kuvvetin) başı Ulug Öz İnançu’

1.1.3. bīṅ başı

Orhon yazıtlarından olan Köl Tegin ve Tonyukuk yazıtlarında “bin (1000)” anlamına gelen sözcük *bīṅ* biçiminde, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında ise *bīṅ* biçiminde de tanıklanmaktadır. “Binbaşı” anlamına gelen *bīṅ başı* sözcüğü Orhon ve Yenisey yazıtlarında tanıklanmayıp sadece Uygur yazıtlarından olan Tariat yazıtında görülmektedir. Şine Usu kuzey yüzü 6. satırda *bīṅa başı* biçiminde tanıklanan sözcüğün ise “binbaşı” anlamına gelen *bīṅ başı* sözcüğünden farklı olduğunu, askerî unvanlar başlığı altında işlediğimiz *bīṅa* sözcüğünün ya bir unvanı ya da askerî birliği ifaden bir sözcüğü temsil ettiğini düşünmekteyiz.

Tekin, Tariat yazıtında tanıklanan *bīṅ b(a)şı* olarak okuduğu sözcüğü “binbaşı”, *bīṅa* olarak okuduğu sözcüğü ise -emin olmamakla beraber- “aynı addaki askerî birliğin kumandanı” olarak anlamlandırmaktadır. Şirin, *bīṅ başı* ve *bīṅa başı* sözcüklerinin aynı olduğunu düşünmekte ve bu sözcükleri “bin askerden oluşan askerî birliğin başı” olarak da anlamlandırmaktadır. Aydın ise *Uygur Yazıtları* adlı çalışmasında sadece *bīṅ başı* sözcüğüne

“binbaşı” anlamını vermektedir. Aydın, cümleleri Türkiye Türkçesine çevirirken Şine Usu K 6’da geçen *bıya başı* sözcüğüne ise “süvari birliğinin başı” anlamını vermekle beraber çalışmasının dizin ve notlar kısmında sözcüğün “bir unvan” olduğunu da belirtmektedir (Tekin, 1983: 836; Şirin, 2020: 358; Aydın, 2018a: 53, 113).

Aalto, Türklerdeki ondalık birlik sisteminin Sasani ve son Moğolların kullandıkları yapıya benzediğini söylemektedir. Ona göre *Hazahrapati* “binbaşı”, eski Pers sarayında “sadrizam” olarak görülmekteydi. Aalto bu fikirden hareket ederek Şine Usu yazıtındaki *bıya başı* sözcüğünün bu Persçe *Hazahrapati* unvanının bir tercümesi olabileceğini söylemektedir (2013: 195).

Gabain, *Eski Türkçenin Grameri* adlı çalışmasında *bıy + a başı* şeklinde göstermekle beraber “bin için baş” yani “bin başı” anlamını vermektedir. *bıy + a*’da olan *+a* eki için de *+ka* yaklaşma hâli eki olduğu görüşündedir (1988: 115). Ancak Gabain’in bu tezinde şöyle bir problem ortaya çıkmaktadır: *bıya başı*’ndaki “baş” sözcüğündeki tamlanan gözden kaçırılarak *bıya*’daki *-a*’ya yönelme hâli eki denilmektedir. Fakat yönelme hâli eki olsaydı sözcüğün “bıya baş” değil, “bıya baş” şeklinde olması gerekirdi. Oysa tıpkı “okula müdürü” örneğindeki gibi hem yönelme hem de tamlanan ekinin kullanılması Türkçenin mantığına uymamaktadır. Bize göre Şine Usu kuzey yüzü 6. satırdaki *bıya başı* biçiminde geçen *bıya* sözcüğü ya “süvari birliği”ni ya da Aydın’ın da belirttiği gibi bir “eski Türk unvanı”ni temsil etmektedir. Son olarak *bıya başı* sözcüğünün ne *bıy başı* sözcüğüyle ne de “binbaşı” anlamıyla ilgisinin olmadığını söyleyebiliriz.

Uygur yazıtlarında bu sözcüğün geçtiği cümleler şunlardır:

Ta B 7: *yüz başı ulug uruğu tölis begler oğlu bıy başı tölis külüg eren tarduş begler oğlu bıy başı tarduş külüg eren tarduş işwaras*

‘Yüzbaşı Ulug Urungu. Tölis Beylerinin oğulları(ndan) **binbaşı** Tölis Külüg Eren.

Tarduş beylerinin oğulları(ndan) **binbaşı** Tarduş Külüg Eren (ile) Tarduş işvaralar’

1.1.4. çerig

Çerig sözcüğü ilk kez Orhon yazıtlarından olan Küli Çor¹ yazıtında “asker” manasında geçmektedir. Bu sözcük Köl Tegin, Bilge Kağan ve Yenisey yazıtlarında tanıklanmamakla beraber sadece Uygur Kağanlığı yazıtlarından olan Şine Usu yazıtında iki kez geçmektedir.

¹ KÇ B 9 (9) sühüş bolsar *çerig* eter erti aw awlasar ermeli? teg erti ‘savaş olduğunda *askeri* düzenlerdi. Ava çıktığında ermeli? (hızlı koşan at?) gibiydi’ (Aydın, 2014: 152).

Kafesoğlu, Türkçede genellikle “ordu”nun karşılığı olarak kullanılan *çerig* sözcüğünün aslında “savaş nizamında düzenlenmiş askerî güç” manasında olması gerektiğini söylemektedir. Donuk, genellikle “ordu” anlamında kullanıldığını söylemekle beraber “savaş nizamında düzenlenmiş askerî güç” anlamının da bulunması gerektiğini belirtmektedir. Doerfer, sözcüğün kökeninin Türkçe olduğunu ifade ederek “yardımcı ordu; daha sonra: milis, genellikle ordu; ayrıca: askerî birliklerin konuşlandırılması” şeklinde anlamlandırmaktadır. Doerfer Çağataycadaki *çerig* sözcüğünü ise “ordu” olarak anlamlandırır. Arat, *çer* sözcüğüne “savaşta karşılıklı duran saflar” anlamını vermektedir. Brockelmann ise *çer-* kökünden getirerek “savaşmak” anlamını vermektedir. Clauson sözcüğün “ordu” anlamından çok “savaş düzenine hazırlanan birlikler” manasını vermekle beraber *sü* sözcüğünün kullanım sıklığı azaldığında “ordu, askerî birlikler” anlamının kullanılabileceğini söylemektedir. Ayrıca Soğd ve Sanskrit dillerinden alınmış olabileceği hakkında bazı görüşlere de yer vermektedir. Kaşgarlı *çerig* sözcüğünün kökünü isim olarak almakta ve *çer* için şu anlamları vermektedir: “Oğuzca’da bir şeyin karşı tarafı, Oğuzca’da vakit, vücudun ağırlığını ifade eden taklidî bir kelime”. *Çerig* kelimesi için ise “savaş düzenindeki saf, sıra, savaşta iki taraftan biri; savaş” anlamlarını vermektedir. Clauson, Kaşgarlı’nın *çer/çerig* sözcüğüne “Oğuzcada bir şeyin karşı tarafı” yer anlamını vermesine karşın Kaşgarlı’nın bu sözcüğü *çerig*’le ilişkilendirerek yanlış bir değerlendirmede bulunduğunu söylemektedir. Clauson’a göre sözcük Oğuzca’daki *y->c-* ses değişiminden daha eskidir (Kafesoğlu, 1998: 281; Donuk, 1988: 97; TMEN III: 65; Clauson, 1972:428-429; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 619).

Caferoğlu bu sözcüğü “asker, çeri, ordu”, Aydın “asker, ordu”, Şirin “asker” olarak anlamlandırmaktadır. Malov, sözcüğün Hint kökenli olduğunu düşünmektedir. Malov’un çalışması için bk. (1954). Räsänen *çerig* sözcüğüne “ordu” anlamı vermektedir. Tietze’nin köken bilgisi sözlüğünde *çeri* sözcüğüne “ordu, askerler” anlamı verilmektedir. Ramstedt ise “askerî ordu, savaşçı, askerî birlikler” anlamını vermektedir. Ona göre *çerig* Türkçeden Moğolcaya geçmiştir. Ramstedt ayrıca *çer-* “savaşmak” fiilinin de Moğolcadan Macarcaya geçmiş olabileceğini söylemektedir. Günümüz Macarcasında ise *sereg* sözcüğü “ordu” anlamındadır www.cevirce.com (4.04.2021). Rásonyi, *Tarihte Türklük* eserinde Türklerden miras kalan yüzlerce sözcüğün Macarlarda kullanıldığını belirterek bu kelimelerden örnekler de vermektedir. Bunlardan birisi de *sereg* (*çerig*) sözcüğüdür (Caferoğlu, 1968: 61; Aydın, 2018a: 123; Şirin, 2010: 281; Räsänen,105: 1969; Tietze, 2002: 498; Ramstedt 1935: 427; Rásonyi, 1993: 121).

Kelime Kıpçakçada “asker, ordu” anlamlarında kullanılmakta ve *çeri*, *çeyri*, *şeri*, *şerü* gibi farklı şekillerde görülmektedir. Bu kelime Kıpçakçada çok sık geçmekle beraber *çerig başı* (*çerü başı*, *şerü başı*) “ordu komutanı, başkumandan” şeklinde de görülmektedir (Toparlı, 2014: 48).

Eren’e göre Türkçe bir sözcük olan *sü*’nün unutulmasından dolayı *çerig* sözcüğü “ordu; asker” olarak yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Eren, sözcüğünün kökeninin karışık olduğunu ve ilk bakışta *çer-* “savaşmak” kökünden geldiği anlaşılrsa da *çer-* kökünün çok dar bir alanda kalmış olmasının düşündürücü olduğunu söylemektedir. Ona göre orta Türkçede *çer* “savaşa karşılıklı duran saflar” olarak kullanılan sözcüğün *çer* sözcüğünden geldiği düşünülemez. Tekin ise hem *sü* hem de *çerig* için “ordu” anlamlandırmasında bulunmaktadır. Gülensoy’un *Köken Bilgisi Sözlüğü*’nde Talat Tekin’in sözcüğü *çer-* “savaşmak” kökünden +*ig* eki ile türettiğini belirtilmektedir (Eren, 1999: 87; Gülensoy, 2007: 1/232-233).

Eyuboğlu, *çerig*’in Moğolca kökenli olduğunu söyleyerek sözcüğü “er, asker” şeklinde anlamlandırıp Moğolcada da “ordu, er toplama” anlamında olduğunu belirtmektedir. Ayrıca sözcüğün Sanskritçeden yayıldığını şöyle açıklamaktadır: “Tr. sü, lat. miles, alm. soldat, rus. soltat, ar. çeyş, fars. çerik, sanskr. caraka. Caraka- çarik- çerig- çeri dizisi sözcüğün sanskr.den yayıldığını gösteriyor” (1988: 63).

Eker, çalışmasında *çerig* “çeri, asker, ordu, muharebe, savaş” sözcüğünün *çertil-* “yok edilmek, ortadan kaldırılmak” fiiliyle ilişkili olduğunu ve DLT’de *çer* biçiminde geçtiğini belirtmekle beraber etimolojisini *çer-i-g* şeklinde vermektedir. Eker, DLT’de verilen üç farklı madde başından sonuncusunda Oğuzca kaynaklı “bir şeyin karşısı” anlamında *anıy evi bu çerlikde* “onun evi bu şeyin karşısında” örneğini aktarmakta ve “savaşa karşılıklı duran saflar”a *çerig* denildiğini söylemektedir. Eker, Macarca *sereg* sözcüğüne bakılmasını önermekte ve Farsça *çerik* “gerilla” sözcüğüyle de ilişkili olduğunu ifade etmektedir. Aynı çalışmada *çerig* sözcüğüyle oluşturulan öbeklerden on bir örnek vermektedir. Eker’in çalışması için bk. 2007 (Vezvezoğlu, 2017: 157).

Temir, *çerig* “ordu, asker dizisi, asker” biçiminin zamanla son sesinin *-k* olması (*çerik*) veya son sesin *-g*’ye dönerek düşmesi ile *çeri* biçimini aldığını ve günümüze kadar anlamını koruyarak sözcüğün yaşadığını belirtmektedir. Sözcüğün diğer kullanımlarından örnekler veren Temir, *çer* sözünün DLT’de “savaşa karşılıklı duran saflar” anlamına geldiğini ve Altaycada *çer-* “savaş etmek” ve Çağatay Türkçesinde *çerikle-* “ordu sevk etmek, tertiplemek”

anlamlarıyla kullanıldığını belirtmektedir. Son olarak *çerikçi* sözcüğünün “savaşçı” anlamında kullanıldığını eklemektedir. Temir’in çalışması için bk. 1964 (Vezvezoğlu, 2017: 158).

Karaağaç, sözcüğün “toplanmak” anlamından hareket ederek *çerig* sözcüğünü *der-* ve *dernek*, *çerge* “derme çatma çadır, otağ” sözcükleriyle karşılaştırmakta ve bu fiillerle *çerig* sözcüğünün ilgili olduğunu düşünmektedir. Nalbant da sözcüğün kökeniyle ilgili farklı bir öneri getirmektedir. Nalbant, çalışmasında *çer-* fiilinin *tar-/tur-*, *yar-/yır-*, *çer-/çiz-*, *car-/cır-* “bir cisim yüzeyini sivri bir nesneyle çizmek/bir şeyi bir çizgi boyunca ikiye bölmek” anlamındaki fiillerle aynı kökten olduğunu, bu fiillerin ise hem tarihî Türk lehçeleri ve günümüz Türk lehçelerinde hem de Anadolu ağızlarında yaşamakta olduğunu belirtmektedir. Ayrıca *çer’in* hem isim hem de fiil olan bir kök olduğunu dile getirerek diğer dal şekilleriyle beraber olan anlamsal gelişimini şöyle göstermektedir: “*çizmek*, *yarmak sonucu iki çizgi hâline gelmek* > *karşılıklı olmak* > *karşılıklı çizgilerde sıra olmak* > (*asker veya başka şeyler*) *karşılıklı olarak dizilmek*, *sıra hâline getirmek/sıra hâlinde yükseltmek*, *örmek (isim hâlindeyken) çizgi* > *sıra*, *saf*, *örüntü* > *asker dizisi/safi* > *ordu* > *asker*”. Son olarak Nalbant, *çer-ge/çer-gi* “çingene çadırı” isminin de -bu çadırların bir sıra hâlinde olmaları nedeniyle- *çer-* fiiliyle ilgili olduğunu ifade etmektedir (Karaağaç, 2021:191-192; Nalbant, 2019:112-115).

Uygur yazıtlarında bu sözcüğün geçtiği cümleler şunlardır:

ŞU D 3: *selenje kedin yılun kol bér<i>din sıñar şıp başınja tegi çerig étdim*

‘Selenge’nin batısında Yılun-Kol’un güney ucundan Şıp (Irmağı’nın) kaynağına kadar **asker** konuşlandırdım’

ŞU D 4: *kerğün sakışın şıp başın köre? kelti <...> uçı selenjeke tegi çerig étdi*

‘(Düşman), Kergü, Sakış ve Şıp (Irmağı’nın) kaynağını görerek? geldi <...> ucu, Selenge’ye kadar **asker** konuşlandırdı’

1.1.5. sü

Orhon ve Yenisey yazıtlarında *sü* sözcüğü tanıklanmakla beraber Uygur Kağanlığı yazıtlarından olan Şine Usu yazıtında çok sık bir şekilde ve Arhanant yazıtında bir kez tanıklanmaktadır. Araştırmacılar genellikle sözcüğün “ordu” anlamında kullanıldığını ifade etmektedir.

Arat, Türkçede iki -*üü* ile yazılan iki kelimenin olduğunu ve bunlardan birisinin *çerig* ile eş anlamda olan ve “ordu” manasına gelen *süü* kelimesi olduğunu söylemektedir. Bu *süü* kelimesinin Çince *shou* (<*śieu* “av”) kelimesinden geldiğini ve sözcüğün *soü* veya *şö* biçiminde

okunması gerektiğini belirtmektedir. İkincisinin de Türkçe *kut* kelimesinin eş anlamlısı olan *süü* (< Çince *dz'uo* > *tsu*; Moğolca *su* ve *sü*, Kalmukça *sü*) “saadet, majeste” sözcüğü olduğunu ifade etmektedir. Arat “ordu, asker” anlamına gelen *süü* kelimesinin eğer Çince olduğu düşünülürse Türkçeye nasıl geçtiğinin de araştırılması gerektiğini belirtmektedir (Arat, 1991: 389).

Çin-şu’da MS 329 tarihinde Lo-yang’daki bir olay sebebiyle 10 Çince işaretten meydana gelen Hunca bir cümle² kayıtlıdır. Birçok bilim adamı bu Hunca metni Türkçe olarak okumaya çalışmış ve çok farklı okuma denemeleri yapılmıştır. Doerfer ise bu metnin Akadça olabileceğini iddia etmektedir fakat Tekin’e göre bu fikir saçma ve şaşkıncıdır. Tekin bu metnin Proto-Türkçe olabileceği fikrindedir. Bu beyitte “ordu” anlamında olduğu tahmin edilen *sü* kelimesi hakkında Thomsen, Ramstedt, Bazin, Gabain, Benzing ve Tekin gibi bazı bilim adamları kelimeyi farklı şekillerde okumuş ama hepsi de eski Türkçe *sü* kelimesi olabileceğini düşünmüşlerdir. Tekin bu kelimenin Çince ses değerini ve Türkçe çevirisini şöyle vermektedir: *P süx-kēh*= *sükä* ‘savaşa’. Tekin eski Türkçe *sü* sözcüğünün sadece “ordu” anlamında olmadığını “savaşa giden ordu” ya da “savaş” anlamında kullanıldığını ve bununla ilgili birçok örnek olduğunu belirtmektedir. Ramstedt, Bazin ve Benzing gibi Tekin de bu sözcüğün eski Türkçe “ordu” anlamındaki *sü* sözcüğünden başka bir şey olmadığı fikrindedir. Karlgren’e göre *siög* Pulleyblank’a göre ise *süx* şeklindedir. Fakat Pulleyblank’ın *süx* olarak gösterdiği şekli uzun ünlülü *sü*’ye daha yakındır (Tekin, 1993: 35-47).

Clauson, *şö* şeklinde transkribe edilen kelimenin Çince “avlamak, avlanmak” manasındaki *shou* kelimesinden gelebileceğini, çünkü Arap harfli metinlerde bu kelimenin *s* harfi ile yazıldığını belirtmektedir. Clauson, son olarak *ön söz* (preface) anlamında Çince (*hsü*)’den ödünçlenen bir *sü*’den de bahsetmektedir. Räsänen ise ses değerleri bakımından iki tane *sü/sü*’den bahseder. Biri *ordu* anlamındaki *sü*, bir diğeri ise *sü* veya *sü* olabileceğini düşündüğü Çince alınan “ön söz” anlamındaki kelimedir. Gabain de “ordu” anlamındaki sözcüğü *sü*, *süü* olarak göstermiş fakat ünlüsünün *ö* olabileceği hakkında net bir şey söylememiştir. Kafesoğlu, eski Türkçede *sü*’nün bugünkü karşılığı ile “ordu (askerî güç)” anlamına geldiğini söylemektedir (Clauson 1972: 781; Räsänen, 1969: 434; Gabain, 1988: 295; Kafesoğlu, 1998: 281).

² “*süx-kēh the-let-kang buk-kok gōh-thok-tang* (krş. Pinyin alfabesi ile *xiu zhi ti li gang pu gu qu tu dang*) ibaresi, Tekin tarafından *sükä tılıkang bukukgı tuktang* ‘Savaşa çıkın, Bukug’u tutun!’, *süg (i)ti tılıkang bukukgı tuktang!* ‘Orduyu düzenleyip çıkın, Bukug’u tutun!’ (krş. *ilki sü taşıkmiş erti* ‘Birinci ordu (sefere) çıkmıştı.’ BK D-32) olarak iki ayrı yorumla okunmuştur” (Eker, 2006: 106-107).

Bu sözcükle ilgili çok ayrıntılı bir çalışma da Eker'e aittir. Eker, *sü*'nün kökeni hakkında net bir görüş olmadığını fakat buna karşın eski Türkçe döneminde çok yaygın kullanılmasından ötürü Türk dilinin en eski dönemine ait kelimelerden olduğunu söylemektedir (2006: 130).

Uygur yazıtlarında bu sözcüğün geçtiği cümleler şunlardır:

ŞU K 6: *sü yorıdı*

'**ordu** sevketti'

ŞU K 7: *keyre başınta üç birküde kan süsi [birle] katıltım anta <...>*

'Keyre (Irmağı'nın) kaynağında, Üç Birkü'de kağanın **ordusuna** katıldım'

ŞU D 5: *sekizinç ay bir yañıka sü yorıyın tédim*

'Sekizinci ayın birinci günü "**asker** sevkedin" dedim'

ŞU D 11: *ötü[ken] <...>-m temiş <...> [toku?]z [ya] ı[ka] sü yorıdım.*

'Ötüken <...>-m demiş <...> dokuzuncu gün **asker** sevkettim'

ŞU G 1: *sü karlok tapa <...>g kem kargu*

'**Ordusunu** Karluklara doğru <...> Kem (ve) Kargu(?)'

ŞU G 7: *yogra yarışda süsin anta sançdım*

'Yogra-Yarış'ta **ordusunu** orada mızrakladım'

ŞU G 9: *meñin süm üç <...>-p bërti*

'benim **ordum** üç <...>-verdi'

ŞU B Ek 1: *<...> s[ü] başı ben b<...>*

'<...> **ordunun** başı ben(im) <...>'

Ar 1: *bnça <...> süg <...> éki kaya teg bek bolzun*

'Bunca <...> **orduyu** <...> iki kaya gibi sağlam olsun!'

1.1.6. tokuz yüz er başı

Orhon ve Yenisey yazıtlarında tanıklanmayan "dokuz yüz(lük) kuvvetin başı, dokuz yüz başı" anlamını karşılayan *tokuz yüz er başı* sözcüğü Uygur yazıtlarında sadece Tariat yazıtında geçmektedir. Sözcüğün geçtiği cümleler şunlardır:

Ta B 8: *<...> tokuz yüz er başı tuykun ulug tarkan bukug bıña*

'<...> **Dokuz yüz(lük) kuvvetin başı** Tuykun Ulug Tarkan Bukug Binga('dır)'

1.1.7. turgak / turgak başı

Orhon ve Yenisey yazıtlarında tanıklanmayan *turgak/turgak başı* sözcüğü sadece Uyğur Kağanlığı yazıtlarından olan Tariat kuzey yüzü 2. satırda hem *turgak* hem de *turgak başı* biçiminde tanıklanmaktadır.

Donuk, *turgak* sözcüğüne “nöbetçi, sarayı ve hükümdarı gündüz bekleyen muhafızlara verilen ad” anlamını vermektedir. Gömeç, “kapıçı, nöbetçi” anlamı vermekte ve idari bir unvan olduğunu belirtmektedir. Doerfer, *turgāq* biçiminde *a* ünlüsünü uzun göstermekte ve “gündüz nöbetçisi/muhafızı” (Tagwache) anlamını vermektedir. Tekin, *turgak* sözcüğünün Kutadgu Bilig’de iki yerde geçtiğinden ve burada “nöbetçi, muhafız” anlamında olduğunu fakat Tariat yazıtında daha çok “nöbetçi/muhafız karakolu” anlamında olduğunu ifade etmekle beraber *tury(a)q b(a)şı* “gözcü karakolları başı” anlamını vermektedir. Bu bağlamdan hareket ederek *turgak tur(ut)dı* ibaresindeki fiilin *turdı* okunmayacağını buraya bir ettirgen fiil ihtiyacı olduğunu belirtmektedir: *tur(u)t-* “diktirmek, inşa ettirmek. Tekin’in analizinden yola çıkarsak “muhafız karakolu inşa ettirdi” anlamı çıkmaktadır. Ayrıca Bilge Kağan D 40 yazıtında *[tur]gak* olarak transkribe ettiği sözcüğü “mesken” şeklinde okuyarak farklı bir anlamlandırma yapmaktadır. Bilge Kağan doğu yüzü 40. satırda okunamayan bu sözcüğü Şirin *[...tur]g(a)k(i)ña* “konut” biçiminde okurken Aydın, *<...>gakıña* biçiminde vermiştir. Bilge Kağan yazıtında sadece *turgak* biçiminde olduğu tahmin edilen bu sözcük yazıtın tahrip olmasından dolayı maalesef okunaklı değildir (Donuk, 1988: 105; Gömeç, 2000: 944; TMEN II: 477; Tekin, 2014: 178; Tekin, 1983: 822, 836; Şirin, 2020: 340; Aydın, 2019c: 95).

Erdal, Karahanlı dönemindeki askerî terimlerden biri olan ve DLT’de “düşmanın devriyelerini ve keşif görevlilerini yakalamak için geceleri dışarı çıkan atlı müfreze”³ anlamında kullanılan *tut-gak* sözcüğünün, DLT ve KB’de “gece nöbetçisi veya nöbetçi”⁴ anlamında kullanılan *yatgak* sözcüğünün, KB’de “gündüz nöbetçisi” anlamında kullanılan *turgak* sözcüğünün ve son olarak Rabgūzī’nin⁵ “kaçak, firar eden” anlamında kullandığı *kaçkak* sözcüklerinin anlamsal çerçevede aynı olduğunu söylemektedir. Erdal, Tariat yazıtındaki cümlelerin transkripsiyonunu şöyle yapmaktadır: *k(an)(i)ma tur(a)k b(a)şı K¹ G¹ S (A)t(a)çuk b(ä)g ZK² R² Çiğşi Bila B(a)ga t(a)rk(a)n üç yüz turg(a)k turdı*. Erdal, sözcüğü *turg(a)k*

³ *tutgak*, “düşmanın gözcülerini ve öncülerini yakalamak için geceleyin dolaşan birlik” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 904); *tutyāq*, “baskın/akın yapan birlik” (Dankoff ve Kelly, 1985: 202).

⁴ *yatgak*: “hükümdarın, kalenin vb. şeylerin muhafızı” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 959)

⁵ Kaçkak ifadesi için bk. (Ata, 2019).

biçiminde okumakta ve tıpkı Doerfer gibi “gündüz nöbetçisi/muhafızı” olarak anlamlandırmaktadır. Sözcüğün *tur-* (to stand) “ayakta durmak, dikilmek” fiilinden *-gak* ekiyle isimleştiğini ifade etmektedir. Erdal bu bilgileri verdikten sonra Tekin’in *turdi*’yı *turutdu* şeklinde okuyarak yanıldığını da eklemektedir. Erdal *turgak*’ın anlamlandırılması için Uygurcanın iyi bir kanıt olduğunu söylemektedir: “*künlük turgak* (Maitr), *iki turgak erenler* (ShōAv), *okçı turgaklar* (InscrOuig), *otaçılar turgak turzun* (ManMon), *üküş tälim yatgak turgak äränlär* (Warnke). KB: *künün turdi turgak tünün yatgakın* ‘gece ve gündüz nöbet tutmak’. MaitrGeng: *udgakı urılar* ‘onun maiyetindeki gençler’”. Şirin de Erdal’ın *turg(a)k turdi* biçiminde okumasına katılmaktadır. Aydın, *turgak*’ı “muhafız (birliği)” olarak anlamlandırmaktadır. Son olarak Şirin, *turgak* sözcüğüne iki ayrı anlam vermektedir: “1. konut 2. gece bekçisi, muhafız”. Şirin, Tariat yazıtında geçen *turgak başı* sözcüğüne ise “gece bekçilerinin başı” anlamını vermektedir (Erdal, 1991: 392-393; Şirin, 2020: 136, 340, 359, 381; Aydın, 2018a: 185).

Ebülğazi Bahadır Han’ın *Şecere-i Türk* eserinde *turgak* sözcüğünün manası şöyle verilmektedir:

“معنى سى ساقجى تيماك بولور پادشاهلار اوزلاريني سقلاتمق اوچون بير نيچه كشيىنى تعيين قىلور ايردى آنلار كليب ايشكدا ياتقاندا نوبت بيرلان اولتورور و نوبت بيرلان اوقورلار ايردى اولتورغانلارى طبل ويا ايكي يىغانجى قاقرلار ايردى و دشمن كلكاندا بيلكاي ساقجى لار نينك اويغاق ايركانيين اوقلاماي اولتورغانى اوقلاغانىغه آيتور ايردى مينيك نوبتم بولدى ” ايمدى سين تور قاق تيب اول سببدين پادشاه نى سقلاغان كشيلاركا تور قاقلار ديرلار ايردى ”

“ma’nîsı saccı timek bolur. Pâdşâhlar özlerini saklatmaq üçün bir niçe kişini ta’yîn kılur irdi. Anlar kelib işikde yatqanda nevbet birlen olturur ve nevbet birlen uqlarla irdi. Olturğanları tabl veyâ iki yiğaçnı qaqlar irdi ve düşman kelgende bilgey saqcılarını uygaq irgenin uqlamay olturğanı uklağanığa aytur irdi. Meniñ nevbetim boldı imdi sin **tur qaq** tep ol sebebden pâdşâhnı saklağan kişilerke **turqaqlar** dirler irdi” (1871: 49-50).

Ebülğazi Bahadır Han’ın *turkak* tanımına göre kelimenin manası “koruyucu”dur. Hükümdar tarafından görevlendirilen bu kişiler hükümdarı korumak (saklatmak) için tayin edilmekteydi. Bazıları uyuduğunda bazıları nöbet tutardı. Uyumayanlar davula vururdu yani düşmanın geldiğini anladığında bu şekilde (davula vurarak) koruyucuları uyarırdı. “Nöbet tutan (oturan) uyuyana şöyle derdi: Benim nöbetim oldu şimdi sen ‘tur kak’ vur (davula). Bu sebeple hükümdarı koruyan kişilere ‘turkaklar’ derlerdi”. Doerfer, Ebülğazi’nin bu tanımının bir halk etimolojisi olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca Türkçeden Moğolcaya *turhah* şeklinde geçen sözcüğün “muhafız” anlamında olduğu fakat gece nöbetçisinden çok “gündüz nöbetçisi”ni karşıladığının da altını çizmektedir (TMEN II: 477-478).

Baron Desmaisons, Ebülğazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Türk* eserinin tüm nüshalarını karşılaştırarak 1. cildini (1871) Türkçe olarak 2. cildini (1874) de Fransızca tercümesiyle yayımlamıştır. Desmaisons'un tercümesinde *turgak*'a “gardien, garden” (bekçi, muhafız) anlamlarını vermektedir (1874: 51).

Gabain *tur-* fiilinden “durmak, kalkmak, ayakta durmak” fiilden isim yapan ek *-gak* eki oluştuğunu söylemektedir. Clauson da *tur-* fiilinden “sürekli ayakta durmak” anlamına geldiğini ve *turgak*'ın anlamının ise “bekçi, nöbetçi” olduğunu söylemektedir. Clauson, erken dönemlerde Moğolca *turğag*⁶ biçiminde olduğunu ve Doerfer'in de belirttiği gibi özellikle “gündüz nöbetçisi” anlamında olduğunu (gece nöbetçisi için ise Moğolcada *kepte'ül*⁷ adlı ayrı bir kelime mevcut) söylemektedir (Gabain, 1988: 302; 52; Clauson, 1972: 539).

Uygur yazıtlarında bu sözcüğün geçtiği cümleler şunlardır:

Ta K 2: *bıña uygur bodunu tēgitimin bo bitidökde kanıma turgak başı kagas ataçuk begzeker çigşi bıla бага таркан üç yüz turgak turu<t>dı*

‘Uygur halkından prenslerimle bu (yazıtı) yazdıkları sırada, hanımın **muhafız** birliğinin başı Kagas Ataçuk, Begzeker Çigşi (ve) Bıla Baga Tarkan (ile birlikte) üç yüz **muhafız**, (yazıtı) ayağa kaldırdı (dikti).’

1.1.8. yüz başı

Bu sözcük sadece ve ilk kez Uygur Kağanlığı yazıtlarından olan Tariat yazıtında tanıklanmaktadır. Araştırmacılar sözcüğü genellikle *yüz başı* biçiminde okumakla beraber “yüz askerden oluşan birliğin başı” olarak anlamlandırmaktadır.

Tuna, yüz (sayı) sözcüğünün ünlüsünün uzun olduğunu (*yūz*) söylemektedir. Tekin ve Aydın sözcüğe “yüzbaşı”, Şirin “yüz kişilik askerî birliğin başı” anlamını vermektedir (Tuna, 1960: 263; Tekin, 1983: 836; Aydın, 2018a: 202; Şirin, 2020: 750).

⁶ Moğolcada isim ve sıfat olarak kullanılan “duran, ayakta duran” anlamındaki *turgagul* ve bu sözcüğün çokluk hâli olan *turgagud* ise “Cengiz Han'ın korumaları” anlamına gelmektedir (Lessing, 2003: 1301).

⁷ *kepte'ül*: Cengiz Han tarafından kurulan hassa ordusunun bir kısmı gece vazife görürlerdi ve bunlara *kepte'ül* (yatanlar<kebtēgu=yatmak) yani “gece nöbetçi (bekçi, muhafız) kıtası” denilmekteydi. Gündüz görevde olan muhafızlara ise *turğah* denilirdi: “seksen gece bekçileri kıtası ile yetmiş kişilik de gündüz muhafız kıtası bulunmaktaydı” (Temir, 1986: 114). Tuna, *kepte'ül* sözcüğünün orta Moğolcadan Türkçeye ödünçlendiğini ve sözcüğün “kale veya askerî tesislerin gece nöbetçisi” anlamına geldiğini ifade etmekte, ayrıca kelimenin kök, ek ve fonksiyonunun sadece Moğolcada bulunduğunu da eklemektedir. Kelime Osmanlı Türkçesinde *kepteval*, Moğolcada *kepte'ül* daha önceki bir dönemde ise *kepte-gul* olması gerekir (1972: 230-231). *Kepte'ül*: Cengiz Han'ın kurduğu Keptevutların İlhanlılar dönemindeki karşılığıdır. Bu birlikler 2-3 bin kişilik gulamlardan oluşup sarayda muhafız birliği olarak görev yaparlardı (Akar, 2018: 86).

Uygur yazıtlarında bu sözcüğün geçtiği cümleler şunlardır:

Ta B 7: *yüz başı ulug uruğu*

‘Yüzbaşı ulug Urungu’

1.2. Askerî Unvanlar

1.2.1. akınçu

Orhon ve Yenisey yazıtlarında tanıklanmayan *akınçu* sözcüğü ilk kez Tariat ve 1997’de bulunan İh Biçigt⁸ yazıtlarında tanıklanmaktadır. Sözcüğün kökenine indiğimizde bir *a-* fiili ile karşılaşırız. Hacıeminoğlu, “ayrılmak” manasındaki *a-* fiilinden *ak-* “akmak” biçimini aldığını söylemekte ve kelimenin anlamını “durgun hâlde veya kapalı kap içindeki suyun bulunduğu yerden ayrılması” olarak açıklamaktadır. *Türkçe Kökler Sözlüğü*’nde *ak-* fiili için “devinme, yürüme, değişme, dökülme, ilerleme, saldırma, savaşma, atılma, ayrılma, yer değiştirme, çoğalma, kopma, uzaklaşma, eğilim duyma, sevme, gevşeme, dağılma” gibi anlamlar verilmektedir. *ak-* fiiline Räsänen “akmak, akıp gitmek”, Nadelyayev “akmak, dökülmek (nehir, su vs.), sızmak; yayılmak”, Clauson “gözyaşından nehirler kadar temelde her türlü sıvının akması”, Gülensoy “(sıvı veya çok ince taneli maddeler için) bir yerden başka bir yere doğru gitmek < akmak; akın yapmak; yağma etmek” anlamlarını vermişlerdir. Clauson, Sanskritçe *akmak* kelimesi için *srû* (akmak, damlamak, sızmak) kelimesi kullanıldığını ve bazı modern dillerde ise “akıntı yönünde yüzme” manasında kullanıldığını da eklemektedir (Hacıeminoğlu, 2016: 28; Eyuboğlu, 1989: 39; Räsänen, 1969: 12; Nadelyayev, 1969: 48; Clauson, 1972: 77; Gülensoy, 2007: 1/58).

DLT’de *akın* kelimesi için “sel, yağmur suyu” anlamı verilmektedir. Németh, *A Honfoglaló Magyarország Kialakulásáa* adlı eserinde *akın* kelimesinin temelde “akma, akarsu” anlamına geldiğini fakat “(baskıncı) baskın” (*rabló kaland*) anlamını da ifade ettiğini söylemektedir. Donuk da bu fikre katılarak *ak-* fiilinden gelen *akınçu* sözcüğünün “baskıncı” anlamına geldiğini ifade etmektedir. Clauson *akın* kelimesine temel anlamıyla “akarsu, akıntı”, mecazî anlamıyla ise “yağmacı (bir biçimde) baskın/akın (yapmak)” anlamlarını vermektedir ve sözcüğün *ak-* fiilinden, fiilden isim yapan *+ın* ekiyle kurulduğunu belirtmektedir. Clauson *akıncı* kelimesi için ise “bir akıncı, akıncı müfrezesi (geçici küçük birlik)” anlamlarını vermektedir. Clauson *akın* maddesinde *akıncı* sözcüğü için “geceleyin baskın yapan müfrezeler” anlamını da vermektedir. Eyuboğlu, *ak-* fiilinden *akın* biçimini aldığını söylemekle beraber

⁸ İh Biçigt yazıtının neşri için bk. (Battulga, 1997).

etimolojik sözlüğünde bu kelimenin anlam genişlemesine uğrayarak “saldırı, saldırmak, geceleyin baskınla saldıran” manasını geldiğini ve *akıncı* kelimesinin ise “akın eden kimse, savaşçı” anlamında olduğunu ifade etmektedir. Tietze *akın* kelimesine “kalabalık hâlinde hareket” anlamını vererek *ak-* kökünden geldiğini belirtmektedir. Tietze, *-ın* eki için tek heceli fiil köklerinden isimler (nomina actionis) yaptığını ve görev olarak *-ım* ekiyle benzerlik taşıdığını söylemektedir. Fakat *-ın* ekinin teşekkül şartlarının dar ve yayılışlarının sınırlı olduğunu da eklemektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 545; Németh,1930: 53; Donuk,1988: 93; Clauson, 1972: 87-88; Eyuboğlu, 1988: 8; Tietze, 2002: 125-126).

DLT’de *akınçı* kelimesi için “geceleyin düşmanı basan birlik” anlamı verilmektedir. User, bu sözcüğe “akıncı, baskıncı”, Tekin “akıncı (unvan)”, Nadelyayev “hızla geçen (uçan) birlik” anlamlarını vermektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 545-546; User, 2010: 517; Tekin, 2003: 237; Nadelyayev, 1969: 48).

Tekin, Tariat yazıtında geçen sözcüğü *(a)q(i)nçu* biçiminde okumakta fakat emin olmamakla beraber sözcüğe “akıncı, baskıncı” anlamlarını vermektedir. Tekin, eylemden ad yapan *-(X)nçU* ekini “eyleyici adları türeten ek” olarak tanımlamaktadır. Bu ek eski Anadolu Türkçesinde başlangıçta bir müddet *ç*’li biçimde kullanılmış fakat *ç*’nin iki ek arasında ötümlüleşmesi ile *-(X)ncI* şekline geçmiştir. Eski Anadolu Türkçesinde de kullanılan bu *c*’li şekil, Osmanlı Türkçesi ve daha sonra Türkiye Türkçesinde de kullanılmaya devam edilmiştir (Tekin, 1983: 836; Tekin, 2003: 93; Ergin, 2013: 169).

Aydın, Erdal’ın da belirttiği gibi *< ak-ınçu* etimolojisini vermekle beraber sözcüğün “kişi adı” veya “unvanı” olduğunu düşünmektedir. Şirin ise *akunçı* ve *akınçu* biçiminde verdiği sözcüğe “akıncı, baskıncı” anlamını vermektedir (Aydın, 2018a: 94; Şirin, 2020: 358).

Kıpçak Türkçesinde *ak-* ve *akın* “akın, baskın” kelimeleri bulunmakta fakat *akınçu* kelimesi bulunmamaktadır. Meninski’nin sözlüğünde *اقتنجي* “avcı, casus, çeteci”, *Kâmûs-ı Türki*’de ise “düşman mülküne çapul için hücum eden süvari askeri” şeklinde yer almaktadır (Toparlı ve diğerleri, 2014: 5; Meninski, 1680: 343; Sami, 2007: 46).

Akınçu sözcüğü 8. yüzyıldan 21. yüzyıla kadar ulaşmış ve günümüze gelinceye kadar anlam genişlemesine uğrayarak terimleşmiştir. Spor dalında kullanılan akıncı terimi “ileri uç oyuncusu, forvet, muhacim” karşılığında hâlen kullanılmaktadır. Ayrıca TDK sözlüğünde 1. Düşman ülkesine akın yapan savaşçı 2. İleri uç oyuncusu” açıklamaları yer almaktadır. Karaağaç, *Türkçe Verintiler Sözlüğü*’nde “düşman ülkesine akın yapan savaşçı” anlamını

vermekle beraber sözcüğün başka dillere geçtiği biçimleri ve anlamlarını da aktarmaktadır: Macarca *akancazi* “akıncı başı”; Romence *achințiu, echingiu* “akıncı, atlı asker”; Bulgarca *akinciya, yakinciya* “akıncı, saldırı sırasında yağma yapan düzensiz asker; haydut, çete üyesi”; Sırpça *akindžija, akindžije* “atlı asker, hafif süvari”; İtalyanca *acangi, alcangi, alcanzi* “atlı Türk askeri” (Akalm, 2011: 67; Karaağaç, 2021: 16).

Uygur yazıtlarında bu sözcüğün geçtiği cümleler şunlardır:

Ta K 1: *bêş? <...> kutlug çigşi akınçu alp bilge çigşi <...> kan aruk? oguz bodun altı yüz señüt bir tümen bodun kazgantı*

‘Beş? <...> Kutlug Çigşi (ile) Akınçu Alp Bilge Çigşi <...> Kan Aruk? Oğuz halkından altı yüz general (ile) on bin (kişilik) halk(1) saflarına kattı’

1.2.2. alp

Orhon, Yenisey ve Uygur yazıtlarında çok sık bir şekilde *alp* sözcüğü tanıklanmaktadır. Türk lehçelerinin tamamında bulunan *alp* sözcüğü “kahraman, cesur, yiğit” anlamına gelmekte ve Orhon yazıtlarında kağanların “kahraman ve cesur” olduğu ifade edilirken sıfat hâlinde Uygurlarda ise kağanların unvanları olarak kullanılmaktadır. İslamiyetten önce hem isim hem de şeref unvanı olarak kullanılmış ve İslamiyetten sonra da kullanılmaya devam edilmiştir. Eski ve yeni birçok Türk lehçesinde ‘kahraman, cesur, yiğit ve gazi’ anlamlarında olan *alp* sözcüğü şahıs adı, sıfat ve unvan olarak kullanılmaktadır (Donuk, 1988: 93-94; Köprülü, 1989: 525).

DLT’de *alp* sözcüğünün “kahraman, yiğit, şecaatli” anlamları yer almaktadır. *Compendium of the Turkic Dialects*’te “cesur, savaşçı” (brave, warrior) anlamları verilmektedir. Gülensoy “alp, yiğit” anlamı vermekle beraber sözcüğün unvan olarak da kullanıldığını belirtmektedir. Poppe, Türkçe *alp* “kahraman” sözcüğünün Moğolcaya *alba*⁹ (abgabe, tribut) “vergi, haraç” biçiminde geçtiğini ifade etmektedir. Tekin de bu görüşe¹⁰ çalışmasında yer vermekle beraber bu sözcüklerin ilişkisini de ortaya koymaktadır. Doerfer ise bu görüşe kuşkuyla yaklaşmakla beraber Moğolcadaki *alb* sözcüğünün Türkçedeki alp’ten ödünçlendiğini belirtmektedir. Ayrıca *alp* sözcüğünün Türkçeden Mansi, Ostyak, Samoyed ve Ket gibi dillere de geçmiş olabileceğini düşünmektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 549;

⁹ Moğolca *alba*: “zor, zorlama, baskı; resmi sorumluluk veya görev; vergi, haraç, gümrük resmi; angarya, ücretsiz iş ve genel hizmet” (Lessing, 2003: 45).

¹⁰ Tekin, Makaleler 1 kitabında (2013b: 299) sayfa numarası yanlış gösterilmiştir. Doğrusu şöyledir Tsintsius, 1975-1977: 30.

Dankoff ve Kelly, 1985: 8; Gülensoy, 2007: 1/67; Poppe, 1960: 85; Tekin, 2013b: 299; TMEN II: 110-111).

Aydın, *alp* sözcüğünün eski Türk yazıtlarında “zor, güç” gibi bir anlamla beraber unvan niteleyicisi olarak da “cesur, yiğit savaşçı” anlamında kullanıldığını belirtmektedir. Sözcüğün eski ve orta Türkçede *alp* şeklinde tespit edildiğinden ve runik yazıtlarda *alpagu*, *yilpagut* “yiğit savaşçılar” biçimlerinden de bahsetmektedir. Son olarak Aydın, sözcüğün “unvan niteleyicisi” olduğunu söylemektedir. Sözcüğe Gabain “cesur, kahraman, müşkül ve enerjik”, Tekin “zor, güç: cesur, yiğit, savaşçı”, Erdal ise “kahramanca, zor” anlamlarını vermektedirler. Erdal, Uygurcada *alp*'in hem savaşçılığı hem de erdemli olma gibi özellikleri nitelediğini ifade etmektedir. Gömeç, “yiğit, kahraman, bahadır, aşırı uzun ve iri boylu, pehlivan” anlamlarını vermekte ve askerî bir unvan olduğunu da belirtmektedir. Şirin de eski Türk yazıtlarında tanıklanan bu sözcüğün bir “unvan niteleyicisi” olduğunu söylemektedir (Aydın, 2011: 10; Aydın, 2018a: 95; Gabain, 1950: 293; Tekin, 2003: 237; Erdal, 2004: 109; Erdal 1991: 68; Gömeç, 2000: 929; Şirin, 2020: 374).

Pakalın, *alp*'in öz Türkçe olduğunu *yiğit*'ten daha yüksek bir sıfat olduğunu, Farsça *kahraman*'a karşılık geldiğini söylemektedir. Ayrıca eski Türklerde okla kartal öldürüp tüylerini borklerine takmak ve kılıçla pars öldürüp kuyruğunu bileğine dolamak gibi işler başardıktan sonra *alp* unvanı alınabildiğini de eklemektedir (1983: 47).

Nişanyan Sözlük'e göre kelimenin morfolojik analizi şöyle olmalıdır: Eski Türkçe *al-* “alt etmek, yenmek” fiilinden eski Türkçe *+Ip* ekiyle türetilmiş ve Türkiye Türkçesinde zarf fiil eki olan *+Ip* eki arkaik bir sıfat-fiil (partisip) ekinden evrilmiş olmalıdır. Bu ek eski Türkçedeki *-mİş* eki ile aynı işlevli görünmektedir. Örneğin: *alp* “almış”, *çöp* “çöğmüş”, *tolp* “tolmuş” gibi. www.nisanyansozluk.com (09.07.2021).

Şirin, sözcüğe “zor, çetin; yiğit, kahraman; babayiğit” anlamlarını vermekte ve sözcüğün anlam daralmasına uğramadan günümüze geldiğini ve özel ad olarak kullanıldığını ifade etmektedir. Şirin'in çalışması için bk. (2015). Sözcük Altay, Abakan ve Kırgız lehçelerinde *alıp* biçiminde hâlen kullanılmaktadır (Köprülü, 1989: 525; Yılmaz, 2018: 261).

Uygur yazıtlarında bu sözcüğün geçtiği cümleler şunlardır:

Ta B 7: *bêş bñ er başı alp ışwara señün yağlakar*

‘Beş binlik kuvvetin başı General **Alp** Işvara Yağlakar (idi)’

Ta K 1: *akınçu alp bilge çigşi*

‘Akınçu **Alp** Bilge Çigşi’

KarB I/3-4: [u]t bulmuş **alp** bilge

HT VI/1: *teyr<i>ken alp kutlug bilge kan*

‘Saygıdeğer **Alp** Kutlug Bilge Han’

HT VI/3: *alp atım <...> köl tarkan beg k<...> begler*

‘**Kahramanlık** adım <...> Köl Tarkan Beg <...> beyler’

HT VI/5: *otuz yaşımka alp kut<lu>g bilge kagan élinte*

‘Otuz yaşımda **Alp** Kutlug Bilge Kagan ülkesine’

HT XIII/1: *yüz alp*

‘Yüz **kahraman**’

HT XV/4: *kutlug alp yüzi*

‘Kutlug **Alp**’ın yüzü’

1.2.3. бага

Orhon ve Uygur yazıtlarında *bag* sözcüğü tanıklanmaktadır. Yenisey yazıtlarında ise bulunmamakla beraber *bag* biçiminde bir sözcük geçmektedir. Gömeç, idari bir unvan olarak değerlendirdiği sözcüğün bu *bag* kelimesiyle ilişkili olduğunu söylemektedir. Ona göre *bag*, bir ulus oluşturmuş boyların askerî komutanları için kullanılmaktadır (2000: 931). Araştırmacıların birçoğu sözcüğü unvan niteleyicisi olarak tanımlamaktadır. Son olarak, Çin kaynaklarında *Mo-ho-ta-kan* (Baga Tarkan) olarak bir elçi ismi bulunmaktadır (Liu, 2019: 304).

Ramstedt, eski Türkçe *bag* (*buila baga tarqan*) ve Moğolca *bagatur* (*ba'atur*) “kahraman/yiğit” sözcüklerini vermektedir. *Baga* sözcüğünde Moğolca *bagatur* “kahraman/yiğit” sözcüğünün kökünü gördüğünden ve buradaki *-tur* ekinin ise son ek olabileceğinden bahseder ve bir örnek verir: *sajin* “iyi”, *sajitur* “iyi durumda/iyidir”. Ramstedt, eski Türkçe *bag* sözcüğünün Türkçe söz varlığıyla açıklanamayacağından bahsetmekte ve Kott dilinde *baha* “cesur”, “yiğit” sözcüğüyle ilişkili olabileceğini ifade etmektedir. Moğolca *bagatur*, *bahatur* sözcüğünden Farsça ve Afganca *bahadur*, Rusça *богатырь* (*bahadır*), Mançuca *baturu*, Türkçe *bātur*, Macarca *bátor* “cesur”, “yiğit”, “gözü pek” gibi pek çok dilin ödünç aldığından bahsetmektedir. Ayrıca daha eski bir Moğolca *bagatur* biçiminin daha yeni bir Türkçede *batur* biçiminde olması gerektiğini belirtmektedir. Unvanın yaygın kullanımı ve kökeni hakkında ise “Kulağa hoş gelen unvanların Asya halkları arasında bütün dil sınırlarının

ötesine nasıl yayıldığını bize bir kez daha gösteriyor, bu kelimenin asıl kökeninin deşifre edilmesinin zor olmasının nedeni budur” demektedir (1951a: 76-77).

Bazin, eski Türkçe *baqa* sözcüğünü “kurbağa” olarak anlamlandırmakta ve *baya ~ ba'a ~ bā* biçiminde gelişim gösterdiğini ve Osmanlı Türkçesinde *qur-bā* “kurbağa”, *qaplum-bā* “kablumbağa” olarak kullanıldığını ifade etmektedir. Tezcan da “kurbağa” anlamında olduğunu düşünmektedir. Türklerin *baga*'yı unvan ve ad olarak kullanmasını ise Çin inancında kurbağanın sonsuzluğun sembolü olmasına ve eski Türklerin de bu sembolü benimseyip kullanmalarına -özellikle yazıtlarını taş kaplumbağaların sırtına yerleştirmeleri- bağlamaktadır. Ramstedt de *baqa* “kurbağa” sözcüğünün yansıma kökenli bir sözcük olduğunu ifade etmektedir (Bazin, 1948: 211; Tezcan, 1978: 68-69; Ramstedt, 1951b: 108).

Rybatzki, *baya* biçiminde ele aldığı sözcüğün unvan niteleyicisi olduğunu ve *py'* şeklindeki yazılışının eski Türkçe *baya* sözcüğüne eşdeğer olduğundan bahsetmektedir. Bu sözcüğün Soğdcada *βγγ* “lord, Tanrı” anlamına geldiğini de belirtmektedir. Son olarak sözcüğün Moğolcada *bay-a* “küçük” biçiminde olduğunu söylemektedir (2006: 206)

Tekin, Tariat yazıtı B 6 satırında *b(a)ya t(a)rq(a)n* biçiminde aldığı sözcük dizinine “bir tarkan rütbesi” anlamını vermektedir. Bir başka çalışmasında ise “küçük, rütbece aşağı” anlamlandırmasına gitmektedir. Giraud, *bağa* biçiminde verdiği sözcüğün İran kökenli olduğunu ve *beg* sözcüğü ile akrabalığının olduğunu söylemektedir. Bu noktada Aydın, sözcüğü *beg* ile ilişkilendirmenin doğru olmadığını çünkü Türkçenin ses bilgisi kurallarına göre ince sıradan kalın sıraya geçebilmesinin çok sıradan bir olay olmadığını ifade etmektedir. Ayrıca unvanın sonraki dönemlerde tanıklanmadığından bahsetmekle beraber sözcüğü “bir unvan niteleyicisi” olarak tanımlamaktadır. Sözcüğü Şirin de “unvan niteleyicisi” olarak tanımlamaktadır. Hamilton, *bağa* biçiminde verdiği sözcük için eski Türk unvanlarında sık görülen bir sıfat olduğunu ve Soğdca *úg-* sözcüğünün “Tanrı”ya karşılık geldiğini ve *úg'* biçiminin ise seslenme hâli olduğunu söylemektedir. Ögel, eski Türk ve Moğolların da kullandığı *baga* unvanının diğer şeklinin *bagatur* olduğunu ve sondaki *-tur* ekinin de Türkçede çok nadir kullanılan unutulmuş eklerden olduğunu söylemektedir (Tekin, 1983: 836; Tekin, 2003: 239; Mangaltepe, 1998: 82; Aydın, 2019a: 73; Aydın, 2018a: 103; Şirin, 2020: 375; Hamilton, 1997: 198; Ögel, 2010: 342).

Uygur yazıtlarında bu sözcüğün geçtiği cümleler şunlardır:

Ta B 6: *iç buyruk başı inançu **baga** tarkan*

‘İç (işlerinden sorumlu) komutan İnançu **Baga** Tarkan’

Ta K 2: *bila **baga** tarkan üç yüz turgak turu<t>dı*

‘Bila **Baga** Tarkan (ile birlikte) üç yüz muhafız, (yazıtı) ayağa kaldırdı (dikti)’

Su 3: *men kutlug **baga** tarkan öge buyrukı men*

‘Kutlug **Baga** Tarkan Öge’nin komutanıyım’

1.2.4. beg

Orhon, Yenisey ve Uygur yazıtlarında *beg* sözcüğüne çok sık rastlanmaktadır. Yenisey yazıtlarında *bek* biçiminde de görülmektedir.

Köktürklerde boyların başında bulunan reislere ve devlet işlerinde rütbeli kimselere *beg* deniliyordu. Ayrıca *beg*ler hem ordu komutanlığı hem de *şadlık* yapmışlardır. Yerli ve yabancı kaynaklardan alınan bilgilere göre Müslümanlığın kabulünden önce ve sonra Türk devletlerinde bu sözcük bir unvan olarak kullanılmıştır. Altayistçi bilim insanları *beg* ile *begi* (Moğol dili), *bögin* (Jüçen dili) ve *beyle* (Mançu dili) sözcükleri arasında bir ilgi olduğunu ifade ederler. E. Blochet ve W. Kotwicz gibi bilim adamları Çince *pek* unvanından alınmış olabileceğini iddia ederler. Ayrıca Sasani hükümdarlarına verilen ve Sasanice olan *baga* (Tanrı) unvanından alınmış olabileceğini de düşünen bilim insanları vardır. O. F. Köprülü, sözcüğün kökeninin önemli olmadığını, bu unvanı önce Türklerin kullandığını ve diğer Altay kavimlerinin de yüksek ihtimalle bunu Türklerden almış olabileceğini düşünmektedir. Sözcük *kan* ve *kagan* unvanlarından daha aşağıda olup Köktürkler zamanında kabile ya da kabilelerden meydana gelen toplulukların başında bulunan kişilerin taşıdıkları unvanlar olmuştur. Orhon yazıtlarındaki *beg* sözcüğü ise “asiller sınıfını” temsil etmektedir. Bu sınıfta hükümdar ailesindeki prensler olmakla beraber nüfuz ve yetkili memurlar da bulunur ve bu unvanı alırlardı. Bu unvan Proto Bulgarlar, Uygurlar ve Hazarlar’da da mevcuttu (Erkoç, 2008: 164; Köprülü, 1992: 12).

Eski Türklerin devlet yapısını oluşturan *beg*, boyların başında bulunan kişilerin aldıkları bir unvandı. Bu bey’ler boyların düzenini sağlamak ve korumakla görevliydi. Bey’lerin askerî ve kişisel kabiliyetlerine bakılır ve seçim yoluyla bu göreve gelirlerdi. Beyler’in bilgili kişiler olması gerekirdi. Bu bağlamda Kutadgu Bilig’de *bey* ile *bilgi* sözcükleri aynı kökten geldiği belirtilmesi dikkate değerdir. Beyler kagan ile halk arasında bir köprü vazifesindedir. Bu sebeple yazıtlarda *bey* ile halkın birlikte olduğu zamanlar devletin güçlü, ayrıldığı zamanlar ise devletin zayıfladığı hatta çökmekte olduğu anlatılmaktadır (Donuk, 1988: 6).

Thomsen beg sözcüğüne “bey, prens, asalet” anlamlarını vermiştir. Arsal, Thomsen’in verdiği “asalet” anlamlandırmasına katılmaz ve Fransızca *noble* “asalet” sözcüğünün beg kelimesini tamamen karşılamadığını ifade eder. Arsal’a göre bu anlam dışında *makam sahibi olma* ve *memuriyet* anlamlarını da içermektedir. Memur anlamındaki *magistratus* kelimesini Romalılar Cumhuriyet döneminde kullanmışlardır. Arsal *beg* kelimesinin bu kelimenin anlamına yakın olabileceğini söylemektedir. Beg sözcüğünün tam bir anlamlandırılması yapılamadığı için Orhon kitabeleri üzerinde önemli çalışmaları olan Radloff da bu kelimeyi tercüme etmemiştir. Arsal kelimenin *bek-lemek*, *bek-et* sözcüklerindeki *bek* kökünün biraz yumuşamış şekli olduğunu düşünmektedir: *bek-beg* > *beg* > *bey*. *Bek* kökünün bütün eski Türk lehçelerinde ve mevcut lehçelerde “sağlama, saklama (muhafaza), koruma, intizar etme, tarassut etme” anlamlarına gelmektedir. Eski Türklerde beg, İl’in işlerine *bakan*, ili *muhafaza eden*, ili *koruyan*, görevi il işlerini *gözetmek* olan ilin bekçisi konumundadır. Beyler Kutlug devletinde (2. Köktürk devleti) devlet idaresinde yardım eden yüksek memurlardı. Arsal beglerin birçok rütbe ve derecelere ayrıldığını düşünür. Örneğin; Şadapıtlar, Tarhanlar ve Buyuruklar (Thomsen, 2011: 41; Arsal, 1917: 273-274).

Doerfer de Thomsen’in verdiği anlama benzer şekilde “asalet/soyluluk unvanı” anlamını vermiştir. Doerfer’e göre eski Türkçede beg sözcüğü üç temel anlam üzerinden açıklanabilir: 1. Soylu olan her kişinin ismi olabilirdi. Örneğin şehzadelere de bu isim verilirdi. 2. Hükümdara ve boyların reislerine bu unvan verilirdi. 3. En geniş anlamıyla beg sözcüğü hem ordunun lideri hem de devlet yönetiminde yer alan bir sığata sahiptir.¹¹ Clauson ise *beg* sözcüğüne “bir klanın veya kabilenin başı, bir alt şef” anlamlarını verir. Clauson Çince *po* “yüz adamın başı” anlamındaki sözcükten geldiğini düşünür. Bazı fonetik değişimler ile günümüze kadar geldiğini söylemektedir: b-/p- ; -e-/ -é-; -ğ- / -y. Ayrıca “soylulara verilen unvan” olduğunu da belirtir. Golden çalışmasında beg’in kökeni hakkında Rouranlar (Cücenler) aracılığıyla Türkçeye girmiş olabileceğine değinmiştir (TMEN II: 389, 392-393; Clauson, 1972: 322; Golden, 2006: 17).

Bozkırdaki İran etkisinin uzun tarihini yansıtan Bailey, Xiongnu verileriyle keşfetmeye çalıştığı gibi erken dönem İç Asya göçebe grupları arasında bulunan unvanlar ve isimlerdeki güçlü İran veya Hint-İran unsurlarını da ele almıştır. Bu unsurlara erken dönem Türkler ve diğer Türk grupları iyi bir örnek teşkil etmektedir. Daha sonra *bey* olan çok bilinen bir unvan *bäg*’in genellikle Farsça *baya/baga* ‘dan geldiğine inanılır. Antik Soğd Mektupları ve diğer eski el

¹¹ Doerfer’in diğer görüşleri için bk. (Aydın, 2011: 11).

yazmalarının açıkça gösterdiği gibi, İran/Soğd dili *bagapuhr/βγpwr* aslen hem sosyal hem de dinî anlamda “Tanrının oğlu anlamına geliyordu. Bununla birlikte, Bozkır'daki aynı unvanın, en azından geniş çapta benimsendiği ve sonunda bir klan/boy adı hâline geldiği zaman, hâlâ bu orijinal anlamı taşıdığı oldukça şüphelidir. Chen, bozkır ve başka yerlerdeki diğer pek çok kraliyet unvanı gibi, orijinal İran/Soğd unvanı *bagapuhr/βγpwr*'un Altay formunun bir *enflasyon sürecine* maruz kaldığını ve orijinal değerinin çoğunu kaybettiğini iddia etmektedir. Son olarak sözcüğün “prens”, “soylu” veya sadece “reis” anlamına geldiğini söylemektedir (Chen, 2002: 300-301).

Bazin, eski Türkçedeki en eski ödünçlemelerin öncelikle İran'dan geldiğini belirterek ilk biçimi *baga* ve daha sonra *bey* olacak olan bu unvanın durumunu böyle açıklamaktadır. Türk aristokrasisinde geniş bir yere sahip olan bey kelimesi Lord veya büyük bir kabilenin reisi anlamına geldiğini ifade eder. *Baga/bag* kelimesi Orta Farsçada “lord” veya “Tanrı” anlamına gelirdi. Dolayısıyla Soğdca *baga*'nın Türkçeden gelmiş olması düşünülemez. Bazin sözcüğün İran'ın nisbeten eski bir biçiminden ödünç alınmış olabileceğini düşünmektedir (1995: 37).

Asya Hunlarının hükümdarı olan Mao-tun (Mete Han)'un ismi Çin kaynaklarında “Bixtun” ya da “Vixtun” olarak, boyunun adı ise “Dulo” olarak kaydedilmiştir. Vixtun sözcüğünün anlamı için Pritsak, Hun-Bulgar Prensligi Listesi'nde¹² geçen *vixtun ab* sözcüğünü “Dulo boyunun” yani **Bixtun*'un şeklinde çevirir. Altheim bu çeviriyi sakıncalı bulmamakla beraber tek çeviri olamayacağını söylemektedir. Altheim, Yunanca şekli *βixtouv* olan Vixtun sözcüğünün Altayca *begtun* “prens/beg boyu” anlamına geldiğini söylemektedir. Bu nedenle dil bilimsel açıdan kişisel bir isim değil, kolektif bir isim olduğunu vurgular. Altheim, Prenslere Listesi'ndeki söz konusu cümlede, Dulo kabilesinin *Vixtun* “boy” ile aynı anlama gelebileceğini doğrular, bu nedenle önerilen çevirilerden ikincisinin tavsiye edildiğinin gözden kaçırılmaması gerektiğini ifade eder. Öte yandan, *Mao-tun* isminin de Altayca *begtun* veya *boytun* olarak yorumlanabileceğini söylemektedir. *Boytun* sözcüğü “kır at/küf (renk) boyu” (Schimmelsippe) anlamına gelmektedir. Hiung-nu ve Proto Bulgarlar İranlı göçebeler gibi boyları belirtmek için at renklerini kullanmışlardır (Altheim, 1969: 23-24).

Bek “saklama, koruma, gözetme, muhkem, çare tedbir” anlamındaki sözcük Türk lehçelerinde çok yaygın olarak görülmektedir. *Beki* sözcüğü Moğolcada ise “güçlü, katı, sert, muhkem, şiddetli, sağlam, etkin, dayanıklı” anlamlarına gelmektedir. Bu bağlamda Moğolca *beki* ile Türkçe *bek/beg/bey* sözcüğüyle kökeni bakımından yakınlık görülürken unvan

¹² Çalışması için bk. (Pritsak, 1955).

kullanımı bakımından farklılıklar söz konusudur. Moğolca gramerinde *b* ünsüzü kelimenin başında korunur. Bir başka durum ise *bek* sözcüğünün Moğolcaya geçerken *q-k* ve *ğ-g* dönüşümü olmamasıdır. Erdoğan, Moğolcada genel olarak görülen bu ses değişiminin gerçekleşmemesine bakılarak sözcüğün Moğolca olamayacağını¹³ düşünmenin doğru olmadığını; çünkü Moğolcadaki bu ses değişiminin her sözcükte görülmediğini ifade etmektedir.

Moğollarda 13. yüzyıl öncesine kadar dayanan *beki* unvanı erkekler için kullanılmış bir unvandır. Moğolcada *begi/beki* unvanı ise Moğollarda kadın yöneticilere verilen bir unvan olmuştur. Bu *begi/beki* unvanı sonraki dönemlerde de tanıklanmaktadır. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde *beki*, Altan Topçi'de isim olarak *beki/bibi* şeklinde geçmektedir. Kaynaklarda *begi/bige/bigi*, *beki/biki/bek* şeklinde geçen ve yaygın olarak kadın yöneticiler için kullanılan bir unvan olarak geçmektedir. Bu unvanlar isimden sonra gelmekte ve isme aitmiş gibi söylenmektedir.¹⁴ Erdoğan'a göre Moğolcadaki *beki/begi* unvanı Türkçe *bek* kökünden gelişerek meydana gelmiştir (Erdoğan, 2019: 256-258, 269).

Uygur yazıtlarında bu sözcüğün geçtiği cümleler şunlardır:

Tes G 1: <...> *köl **beg** bilge kagan* <...>

'<...> Köl **Beg** Bilge Kagan <...>'

Ta G 3: *anta sançdım* <...> ***beg*** <...>-*tim*

'Orada mızrakladım <...> **bey** <...>-dim'

Ta B 7: *yüz başı ulug uruñu tölis **begler** oğlı bıñ başı tölis külüg eren tarduñ **begler** oğlı bıñ başı tarduñ külüg eren tarduñ ışwaras*

'Yüzbaşı Ulug Urungu. Tölis **Bey**lerinin oğulları(ndan) binbaşı Tölis Külüg Eren.

Tarduñ **bey**lerinin oğulları(ndan) binbaşı Tarduñ Külüg Eren (ile) Tarduñ ışvaralar'

ŞU G 8: *anta **begler*** <...>

'Orada **beyler** <...>'

ŞU D 10: *tokuz oguz* <...>¹ ***begleri** kelti*

'Dokuz Oğuz <...> **beyleri** geldi'

HT V 2: *tölis bilge **beg** toñ begi katıg y¹ërke*

¹³ Erdoğan'ın çalışmasında "olacağı" denilmektedir (2019: 257). Doğrusu bizce böyle olmalıdır.

¹⁴ Moğollarda kullanılan *beki/begi* unvanı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Erdoğan, 2019).

‘(Ben) Tölis Bilge **Bey**, Tony begi(yim)’

HT VI 3: *alp atım <...> köl tarkan **beg** k<...> **begler***

‘Kahramanlık adım <...> Köl Tarkan **Beg** <...> **beyler**’

HT XX 3: <...> *y^ll^ska **beg***

HT VI 2: *öge tirig **begler** bilgesin için <...> in*

‘Öge(ler) ve diri (güçlü?) **beyler** bilge olduğu için <...>

1.2.5. bıña

Uygur yazıtlarından olan Tariat ve Şine Usu yazıtlarında *bıña* biçiminde görülürken Şine Usu batı yüzü 3. satırda *bıñe* biçiminde bir sözcük de tanıklanmaktadır. Orhon ve Yenisey yazıtlarında ise bu iki biçimi de tanıklanmamaktadır. *bıñe* biçiminde tanıklanan bu sözcüğü bazı araştırmacılar anlamlandırırken bazıları anlamlandırmamıştır. Berta, *bıñe* sözcüğünün *bıña*’nın asli şekli olduğunu söylemektedir.

Doerfer’e göre Eski Türklerin savaş düzeni şöyledir: gözcü (*yēlmē*)-öncü (*bīñā*)-sol kanat-sağ kanat. Berta, Doerfer’in *bīñā* için “öncü” anlamını vermesinin tatmin edici olmadığını belirtmekte, sadece Şine Usu yazıtının kuzey yüzü 6. satırdaki “öncü” anlamını bağlamsal çerçevede doğrulamaktadır. Fakat yazıtlarda geçen diğer durumlarda bu sözcüğün “öncü” anlamının görülmediğini söylemektedir. Berta, Şine Usu kuzey 6. satırda yer alan ‘*sū yōrīdī ōzūmīn ōñrē bīñā başı tī*’ [Kağan] orduyla sefere çıktı, beni *bīñā*-başı olarak önden gönderdi, metninden hareketle şunları söylemektedir: Bu metinde *bīñā*, ancak *ōñre* sözcüğüyle birlikte “öncü” anlamı kazanmaktadır. Doerfer’in tahmin ettiği gibi “öncü” anlamının düşünülebilmesi için ya *ōñre* nitelmesine ihtiyaç vardır ya da *bīñā* terimi tek başına kullanıldığında “birlik”, “askerî birlik” anlamına gelmektedir (IXu 20; Tariat D 6, B 9 yazıtlarındaki gibi). Bu kelime Tariat 8. satırda ya bir “şahıs adı” ya da “bir unvanın parçası” olarak kullanılmaktadır. Berta, birçok araştırmacının *bīñā* terimini Türkçe sayı adı *bīñ* ile ilişkilendirmeye çalıştıklarından ve *bīñā*’yı “eskicil bir yan şekil” olarak aldıklarından ve hatta Türkçe *bīñ* ile Moğolca *mingan* arasında bir ara şekil olabileceklerini düşündüklerinden bahsetmektedir. Fakat Berta, *bīñ* “bin” ile *bīñā* biçimlerinin beraber ele alınmasını metodik açıdan önemli bir eksiklik olarak görmektedir. *bīñ* ile *bīñā*’nın ilişkisinin ciddi bir tezle desteklenmediğini ve sadece bu iki kelimeye ses benzerliği yüzünden bir anlam verildiğini ifade etmektedir. Berta, bu durumun bir mantık hatası olduğunu iddia etmektedir. Berta, eski Türk yazıtlarının küçümsenemeyecek sayıda sözcüğe özellikle de unvanlara sahip olduğundan

bahsetmektedir. Ona göre Türklerin idaresi altında yaşayan Juan-Juanların bu dili kullanmışlardır ve Juan-Juancanın bazı kalıntıları da bunun bir Moğol idiyomu olduğunu desteklemektedir. Berta *bīñā* sözcüğünün de buradan gelmiş olabileceğini düşünmekle beraber bu olasılığın tutarlı olabilmesi için Türkçe *bīñ-bīñā* ile Moğolca *mingan* arasındaki ilişkiye farklı bir yorum getirmek gerektiğini söylemektedir. Fakat Berta yabancı köken ihtimallerine rağmen *bīñā*'nın Türkçede yerli bir kelime olduğunu düşünmektedir. Bu fikre göre de *-ge* ile türemiş olarak ele alınırsa Türkçe *bin-* “binmek” fiilinden getirilebileceğini ifade etmektedir. Bu nedenle terimin asli şeklinin ince sıralı olduğunu (*binge* > *biñe*) ve ikincil *bīñā* şeklinin *-ñ*'nin kalınlaştırıcı etkisinden kaynaklandığını söylemektedir. Berta, kelimenin Doerfer'in düşündüğü gibi “öncü” anlamına gelmediğini söylemekte ve eski Türklerin ordusunun sadece gözcüler ve düzensiz asker topluluklarından ibaret olmadığını hatta eski Türklerin savaş düzeninin çok gelişmiş bir durumda olduğunu altını çizmektedir (Berta, 2011: 123-133).

Sertkaya, asli (birincil/primer) şeklin *bin-ga* > *bıga* olduğunu söylemektedir. Bunun nedenini ise Türkçede kalın sıralı kelimelerin ince sıraya geçme temayülünün ince sıradan kalın sıraya geçme durumundan daha fazla olması olarak ifade etmekte, tali (ikincil/sekunder) şeklin ise *binge* > *bige* olduğunu ileri sürmektedir. Sertkaya, kelimenin morfolojisini ise şöyle vermektedir: *bin-* ~ *bin-* fiilinden fiilden isim yapan *-ga/-ge* eki ile yapılmış isim, manası ise “(ata) iyi binen=süvari”. Sertkaya, sözcüğün *b-* < *m-* gelişmesi ile oluşan *mıg* ~ *miğ* şeklinin eski Türkçenin ilk metinlerinde görülmediğinden bahsetmektedir. Sadece Irk Bitig'in 30. falında *mıg* veya *miğ* biçiminde okunabilecek iki örnekte geçtiğini, Uygur ve Arap harfli metinlerde ise kelimenin *big* ile *miğ* biçimlerinde, ince sıralı olarak okunduğunu belirtmektedir. Ayrıca 1000 rakamının Moğolcadaki karşılığının (*mıggan*) kalın sıralı olmamasını Moğolcada *ı* sesinin bulunmamasına bağlamakta ve bu nedenle *i* sesi ile ifade edildiğini eklemektedir (2003: 26-29).

Clauson, *biñ* sözcüğünün çok eski bir tarihte *-i-* (*biñ*) hâline gelmesine rağmen bu ünlünün aslının *-ı-* (*biñ*) şeklinde olduğunu, Moğolca *mingan* kelimesinin de bu tezi kanıtladığını söylemektedir. Erdal da Clauson gibi düşünmektedir. Erdal, *biñ* ve *biñ* sözcüklerindeki ses değerlerinin her iki şeklinin de eski Türk yazıtlarında mevcut olduğundan bahsetmektedir. Erdal, iki sözcüğün gerçek ses değerinin *biñ* ve *biñ* sözcüklerinin arasında olma ihtimalinden bahsetmektedir. Yani ona göre ne tam *biñ* ne de tam *biñ* şeklindeydi (Clauson, 1972: 346; Erdal, 2004: 57).

Tekin, Tariat yazıtında tanıklanan *bınga* olarak okuduğu sözcüğü, emin olmamakla beraber, “aynı addaki askerî birliğin kumandanı” olarak anlamlandırmaktadır (Tekin, 1983: 836). Ramstedt ise *biñ* “1000” anlamına gelen *bıña* sözcüğünün Moğolca bir kelime olan *miñgan* sözcüğünün eski bir formu veya bir türevi olabileceğini söylemektedir (Ramstedt, 1913: 45).

Aydın, *bıña* sözcüğüne, emin olmamakla beraber, “atlı birlik süvari birliği” anlamını vermekte ve bunun “bir unvan” olduğunu da düşünmektedir. Ayrıca yine emin olmamakla beraber *biñe* sözcüğüne de “atlı birlik süvari birliği” anlamını vermekte ve *bıña* sözcüğüyle de karşılaştırılması gerektiğini ifade etmektedir (2018a: 112, 114).

Şirin, çalışmasında unvanlar ve rütbeler kategorisinde ele aldığı *bıña* sözcüğüne “bin askerden oluşan askerî birliğin başı” anlamını vermektedir. Fakat Şine Usu yazıtının batı yüzünde satır 3’te geçen sözcüğü ise *(ä)biñä* biçiminde okumakla beraber sözcüğü anlamlandırmamaktadır (2020: 362, 654).

Askerî rütbeler başlığı altına aldığımız *bıñ başı* maddesinde de belirttiğimiz gibi bize göre Şine Usu kuzey yüzü 6. satırdaki *bıña başı* biçiminde geçen *bıña* sözcüğü ya “süvari birliği” anlamını ya da Aydın’ın da belirttiği gibi bir “eski Türk unvanı”nı temsil etmektedir. Son olarak *bıña başı* sözcüğünün de ne *bıñ başı* sözcüğüyle ne de “binbaşı” anlamıyla ilgisinin olmadığını düşünmekteyiz.

Uygur yazıtlarında bu sözcüğün geçtiği cümleler şunlardır:

Ta D 6: *bıña* <...> *yorıdı*

‘Süvari birliği <...> ilerledi’

Ta B 9: *bıña* *kagas ataçuk bodunı bıña*

‘Bıña Kagas Ataçuk(’un) halkından süvari(ler)’

Ta K 2: *teñri kanım atlığı tokuz tatar yéti yégirmi az buyruk toñrada señüt bıña*

‘İlahi (yüce) hanımın atlıları (süvari birliği) Dokuz Tatar(lardan) on yedi, Az(lardan) komutanlar, Tongra(lardan) generaller ve süvari birliğinden (oluşuyordu)’

ŞU K 6: *özümün öñre bıña başı ı<d>tı*

‘Beni doğuya, süvari birliğinin başı (olarak) gönderdi’

ŞU D 11: *çik tapa bıña ı<d>tım*

‘Çiklere doğru atlı birlik gönderdim’

ŞU G 2: *çik bodunug bıyam süre kelti*

‘Çik halkını, **süvari birliğim** önüne katıp geldi’

1.2.6. bilge

Orhon, Uygur ve Yenisey yazıtlarında çok sık tanıklanan *bilge* sözcüğü hakkında araştırmacıların genel kanaati bu sözcüğün Türkçe kökenli “bilge/akıllı” anlamına geldiği ve *bil-* fiilinden, fiilden isim yapan +gA ekiyle oluşturulduğudur. Son olarak sözcüğün *bilige* biçimi Tariat Kuzey yüzü 6. satırda iki kez tanıklanmaktadır. Uygur Kağanlığı yazıtlarında bilge sözcüğü hem bir unvan hem de unvan niteleyicisi olarak kullanılmaktadır. Son olarak Uygur Kağanlığı yazıtlarında olan Tariat yazıtında unvanı katunlar’ın da kullandığını görmekteyiz.

Tariat yazıtında *bilige* biçiminde tanıklanan sözcük hakkında Aydın, bu biçimin yazım yanlışı olarak değerlendirilmemesi gerektiğini, aynı satırda iki kez *bilige* biçiminde yazılmasının Uygur diyalektinde iç seste ünlü türemesine işaret ettiğini söylemektedir. Aydın bu unvanın kağanlar, katunlar ve üst düzey yöneticiler tarafından çok fazla kullanılmasının altında Türklerin bilgiye ne derece önem verdiğini ve devlet yönetiminde bilge olmanın ne kadar önemli olduğu sonucunu çıkarmamız gerektiğini vurgulamaktadır (2021: 74-73).

Donuk, sözcüğün Asya Hunlarından beri bilinen bir unvan olduğunu, hükümdardan sonra gelen veliahta ya da en yakın akrabalarına verildiğini belirtmekte ve eski Çin kaynaklarında *hsien-li p’i-chia* biçiminde geçtiğini söylemektedir. Kafesoğlu, *bilge* sözcüğünün Türklerin idari ve siyasi hayatında önemli bir kavram olduğuna dikkati çekmektedir. Şirin de “unvan niteleyicisi” olarak tanımladığı *bilge* için siyasi alanda *çabışın* karşılığı demekte ve şu açıklamaları yapmaktadır: “*çabış* ordunun yüksek rütbeli komutanı olarak askerî taktikleri düzenler; *bilge* ise tecrübe, öngörü ve bilgileriyle sivil ve siyasi hayatı istikrarda tutar” (Donuk, 1988: 8; Kafesoğlu, 1998: 296; Şirin, 2006: 221; Şirin, 2020: 375).

Clauson, bu sözcüğün eylemden türetilen bir isim olduğunu ve *bil-* fiilinden geldiğini söylemektedir. O, sözcüğe “bilge/akıllı bir adam” anlamını vermekte ve sözcüğün Türkçenin erken döneminde bazen belirli bir görev unvanı veya “danışman” anlamında, bazen de sıfat olarak kullanıldığından bahsetmektedir. Rybatzki de Clauson ile aynı görüştedir. Gülensoy da *bil-ge* etimolojisini vermektedir. Doerfer, *bilgä* biçiminde verdiği sözcüğün Türkçe olduğunu belirtmekte ve sözcüğe “akıllı/bilgin/bilge” anlamını vermektedir (Clauson, 1972: 340; Rybatzki, 2006: 246; Gülensoy, 2007: 1/146; TMEN II: 418).

Tekin'in de belirttiği gibi sözcük, Tariat Kuzey yüzü 6. satırda iki kez *biligä* biçiminde tanıklanmaktadır. Tekin bu *biligä* sözcüğüne “akıllı, hakîm; danışman” anlamı vermekle beraber aynı anlamı *bilgä* için de verip bunlara “kişi adı, hakanlık adı” tanımlamalarını eklemektedir. Ayrıca bunun Tonyukuk'un adı ve unvanı olduğunu da belirtmektedir. Kaşgarlı'nın sözlüğünde “akıllı; âlim; bilge; hakîm” anlamı verilmekte ve *bilge beg* biçiminde bir kişi adı da bulunmaktadır. Tariat yazıtında iki kez geçen *bilige* sözcüğü hakkında Aydın, farklı bir anlamı olmadığını belirtmekte ve sözcük içindeki ünlü türemesini Uygurcanın diyalektik özellikleri olarak değerlendirmektedir. Aydın, “unvan niteleyicisi” olarak değerlendirdiği sözcüğün Tonyukuk'un kendi yazıtında en çok kullandığı unvan olduğundan bahsetmektedir. Sözcüğün *bil-* “bilmek” fiilinden geldiğini ve fiilden isim yapan *-GA+* ekiyle kurulduğunu belirtmektedir. Ayrıca bu unvanın *katunlar* tarafından kullanıldığına da dikkat çekmektedir. Ögel, Çince *hsien* unvanına “âlim, hakîm” anlamını vermekte ve Çin devlet teşkilatında bu sözcükle gösterilmiş rütbelere olduğunu ve Hsiung-nularda bunun hükümdardan sonra gelen rütbe olduğunu ifade etmektedir. Gömeç, bunun “hem idari hem de askerî bir unvan” olduğunu söylemektedir. *Drevnetyurkskiy Slovar'* da ise *bilgä* “1. akıllı 2. bilge” anlamı verilmektedir (Tekin, 2003: 240; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 587; Aydın, 2019a: 70; Ögel, 1957: 112; Aydın, 2019a: 70; Aydın, 2018a: 114; Gömeç, 2000: 932; Nadelyayev ve diğerleri, 1969: 99).

Uygur yazıtlarında *bilge* ve *bilige* biçiminde tanıklanan sözcüğün hem “unvan” olarak kullanıldığı hem de “bilge, akıllı” anlamında kullanıldığı cümleler şunlardır:

Ta G 6: *teŋride bolmuş el etmiş bilge kagan atadı*

‘Tengride Bolmuş El Etmiş **Bilge** Kağan (olarak) atadı’

Ta B 1: *teŋride bolmuş el etmiş bilge kagan el bilge katun <...> kagan atıg katun atıg atanıp ötüken kedin uçınta tez başınta örgin [anta etitdim çıt]*

‘Tengride Bolmuş El Etmiş **Bilge** Kagan (ve eşim) El **Bilge** Katun <...> kağan adını, hatun adını alıp Ötüken'in batı ucunda Tes (Irmağı'nın) kaynağında kağanlık otağını (orada kurdurdum, karargâh çitlerini) orada vurdurdum’

Ta B 6: *teŋride bolmuş el etmiş bilge kanım içreki bodunı altmış iç buyruk başı inançu бага таркан улуг buyruk tokuz bolmuş bilge tay seŋün tay? <...>*

‘Tengride Bolmuş El Etmiş **Bilge** Kağan'ımın kendisine tâbi boyların sayısı altmış(idi). İç (işlerinden sorumlu) komutan İnançu Baga Tarkan. Büyük komutan Tokuz Bolmuş **Bilge** Tay Sengün <...>’

Ta K 1: <...> *kutlug igşi akınçu alp **bilge** igşi* <...>

‘<...> Kutlug igşi (ile) Akınçu Alp **Bilge** igşi <...>’

Ta K 3: *teğrim kanım oğlı **bilge** tarkan kutlug bilge yawgu*

‘İlahi(yüce) hanımın oğlu **Bilge** Tarkan Kutlug Bilge Yabgu’dur’

Ta K 5: *[bunu] bitigime bunu yaratıgma **bilge** kutlug tarkan seğün bunça bodunug atın yolın ayıgma kanım? eişi? eki ayur tedi kutlug **bilge** seğün uruşu kutlug tarkan seğün ol eki ayur*

‘(bunu) yazan, bunu yapan **Bilge** Kutlug Tarkan Sengün(dür). Bunca boyların adlarını, sanlarını söyleyen (anlatan) hanımın? amca(lar)ı (olan) iki anlatıcı? söyledi (anlattı). Kutlug **Bilge** Sengün ve Kutlug Tarkan Sengün (adlarındaki) bu iki anlatıcı?’

Ta K 6: *bayırku tarduş **bilige** tarkan kutlug yagma tawgaç sogdak başı **bilige** seğün uzal öğ erkin*

‘Bayırku (ve) Tarduşlarla (ilgili) **Bilge** Tarkan Kutlug Yagma, Çin (ve) Soğdlarla (ilgili işlerin) başı **Bilge** Sengün Uzal Öng Erkin’(dir)’

Tes D 4: <...> *teğr<i>de bolmuş el etmiş [bilge] kaganım olortı el tutdı*

‘<...> Tengride Bolmuş El Etmiş **Bilge** Kağın’ım tahta oturdu, yurdu tuttu (düzenledi)’

ŞU K 1: *teğri[de b]olmuş el etmiş **bilge** kagan b[en]*

‘(ben) Tengride Bolmuş El Etmiş **Bilge** Kağın’ım’

ŞU K 5: *yana [tüşd]i tokuz oguz bodunumun terti kuwrati altım kağın köl **bilg[e]** kagan*
<...>

‘yine geri döndü. Dokuz Oğuz halkımı derleyip topladım. Babam Köl **Bilge** Kağın <...>’

ŞU K 11: <...> *tay **bilge** totokug*

‘<...> (Babam), Tay **Bilge** Totok’u’

ŞU D 5: *tay **bilge** totok yawlakın üçün bir eki atlıg yawlakın üçün kara bodunum öltün yitdin*

‘Tay **Bilge** Totok kötülük düşündüğü için, bir iki süvari de kötülük düşündüğü için (ey) halkım! Öldün mahvoldun’

ŞU B 8: *tü[rük b]o[dunug] <...> n¹ <...> [sekiz] og[uz] [t]ok[uz tatarıg?] <...>-miş katun yegeni öz **bilge** Bünyi ile(?)*

‘Türk halkını <...> Sekiz Oğuz (ve) Dokuz Tatarları <...>-miş hatunun yeğeni Öz **bilge** Bünyi ile(?)’

KarB I/I 4: [p] **bilge** teŋ-

Kçor 8-9: böğü **bilge** teŋri

HT V 2: *tölis bilge beg toñ begi katıg y^lërke*

‘(Ben) Tölis **Bilge** Bey, Tony begi(yim)’

HT VI 1: *teŋr<i>ken alp kutlug bilge kan*

‘Saygıdeğer Alp Kutlug **Bilge** Han’

HT VI 5: *otuz yaşımka alp kut<lu>g bilge kagan élinte*

‘Otuz yaşımda Alp Kutlug **Bilge** Kagan ülkesine”

Tes D 5: <...>^l *kaganım bilgesin üçün öŋre kün tugsıkdakı bodun <...>*

‘<...> kağanım **bilge** olduğu için doğuda güneşin doğduğu yerdeki halklar<...>’

KarB I/IV 6: <...>-miz? *ol urugsuz bilg[e]*

HT VI 2: *öge tirig begler bilgesin üçün <...> in*

‘Öge(ler) ve diri (güçlü?) beyler **bilge** olduğu için <...>’

1.2.7. boyla

Unvan ilk kez Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarında daha sonra Nagy-Szent Miklós’ta bulunan ve 21 numaralı Buyla Çoban olarak bilinen yazıtta altın tas üzerinde Grek harfleriyle *çopan boyla* yazılmıştır. Bulgaristan’ın Preslav şehrinde bulunan on satırlık Preslav yazıtında da “*içirgü boyla*” olarak geçmektedir. Türk runik harfli Uygur yazıtlarından olan Suci yazıtında¹⁵ ve Maniheist metinlerde¹⁶ de *boyla* unvanına rastlamaktayız. Unvanı hem Türk Bulgar beyleri hem de Uygur dönemi kabile reisleri kullanmıştır. Çince kaynaklarda *K’u-li P’ei-lo* şeklinde geçen ve *Köl Boyla* olarak okuduğumuz bu isim Uygurların ilk hükümdarıdır. Ayrıca Çin’deki isyanları bastırmak için giden bir şahsın unvanı da *Çik Alp Boyla* olarak geçmektedir (Tezcan, 1978: 55).

¹⁵ Yazıtta geçen boyla Kırgız boyundan *Yaglakar Kan Ata*’nın unvanı olarak geçmektedir (Tezcan, 1978: 53).

¹⁶ Maniheistlerden kalan Orta Farsça yazılmış bu parça Albert von Le Coq tarafından II. Turfan seferinde bulunmuştur. Bu yazma parçasında Uygur Kağanlığındaki yüksek görevliler arasında *boyla* unvanı da geçmektedir. Ayrıca Friedrich W. K. Müller de bu yazma parçasını yayımlamıştır (Tezcan, 1978: 53-54). Müller’in bu çalışması için bk. (Müller, 1912: 210).

6-9. yüzyıla ait Çin kaynaklarında Çince harf gösterimi 裴羅 *peiluo* biçimindedir. Çin kaynaklarında *Kouli P'ei-lo* olarak yazılan bu sözcüğü Hamilton *boyla* unvanı olarak yorumlamıştır. Tezcan da bu fikrin doğru olma olasılığının yüksek olduğunu ve bu Çince karakterlerle yazılmış kişinin *kutlug bilge köl kagan* adıyla ilk Uygur kağanı olduğunu düşünmektedir. Tezcan'a göre Köktürklerden sonra Uygurlar da *buyla*'yı bir unvan/san olarak kullanmıştır. Tezcan sözcüğün Koço Uygur Hanlığı döneminde kullanılmadığından, eğer kullanılmış olsaydı yazılı belgelerdeki diğer unvanların arasında mutlaka bulunması gerektiğinden bahsetmektedir. Bu unvanın yerleşik hayata geçen Koço Uygur Hanlığı döneminde kullanılmamasını ise genelde göçebe boyların kağanlıklarında önemli bir devlet görevi olmasına bağlamaktadır. Tezcan *boyla* olarak okuduğu unvana sahip kişilerin görevini şöyle açıklamaktadır: “Göçebe boyların ve ordunun nereden nereye gönderilmesi gerektiğini belirlemek, devlet toprakları üzerinde boyların düzenli ve planlı biçimde hareketlerini sağlamak” (Kasai, 2014: 123; Hamilton, 1955: 139; Tezcan, 1978: 55; Tekin, 1987: 26, 34).

Gömeç, idari bir unvan olarak değerlendirdiği sözcüğün eski Bulgarlarda görüldüğünü ve tam karşılığının bilinmediğini fakat boy yöneticileriyle ilgili olduğunu söylemektedir. Gömeç, Tonyukuk'un *Boyla Baga Tarkan* biçiminde kullandığı unvandan hareketle Aşınaların kağanlığın başına geçmeleri sırasında boyların komutanlığını yapan bir şahıs olarak düşünülebileceğini ifade etmektedir. Yine Suci yazıtında geçmekte olan *Boyla Kutlug Yargan*'ın da Kırgız boylarının idarecisi olabileceğini eklemektedir. Bir başka çalışmasında Gömeç, sözcüğü Dede Korkut Hikâyeleri'ndeki “boy boylamak, soy soylamak” deyiminden yola çıkarak *boyla-* fiili ile ilişkilendirmektedir. Gömeç *boyla* sözcüğünü araştırmacıların genellikle bir unvan olarak düşündüklerini ifade etmektedir. Ayrıca sözcüğün farklı bir söylenişinin Macarlarda sıkça kullanılan *yula* kelimesi olduğunu, Macar ve Hazar devlet yapısında bu kelimenin “askerî işlerin dışındaki konularla ilgilenen memur” anlamına geldiğini söylemektedir (2000: 933; 2010: 75-77).

Thomsen, Orhon yazıtlarında *boila* ya da *buila* olarak okuduğu sözcüğün bir “onur unvanı” olduğundan bahsetmekte ve antik anıtlarda da bulunduğu değinmektedir. O, Bulgarlardaki *βοιλας*, *βοιλαδες* ve *βολιας* sözcükleriyle *boyla* sözcüğünün aynı olabileceğini belirtmekte, Bulgar yazıtlarında bulunan ve -y formları ile yazılan *Boηλα*, *Bouηλα*, *Boila* sözcükleri ile *boyla* arasındaki benzerliğe dikkat çekmektedir. Thomsen bunlar dışında Macarcada eskiden Türk deyimlerinin bulunmasını ve bununla beraber Macarca bir isim olan *béla* sözcüğüyle de benzerliğini oldukça dikkat çekici bulmaktadır (1917: 19-20).

Ramstedt, eski Türkçe unvanların -özellikle *yabgu*, *şad* ve *boyla* unvanlarının- hâlâ anlaşılmadığını ve *boyla* veya *buyla* olarak okunabilen sözcüğün eski Slavcada *boljarin* Rusçada ise *bojare* biçiminde olduğunu söylemektedir. Mançucadaki *begile* sözcüğü ile de bir benzerlik söz konusu olabileceğini belirtmektedir. Sözcükteki *-la/le* eklerinin bir son ek olduğunu ve *boy* veya *buy* sözcüklerinin belki de Mançuca *bō* “ev, aile/kabile/boy, (askerler) takım/grup” sözcüğünden geldiğini ifade etmektedir. Ayrıca bir başka çalışmasında da Mançuca *bō* sözcüğü ile *boyla* arasında bir ilişki kurmaktadır. Son olarak, unvanlar üzerine çalışan Rybatzki’nin sözcüğü *boyla* olarak okuduğunu da eklemektedir (1951a: 78; 2000: 233).

Clauson “yüksek bir unvan” olarak anlamlandırıp unvanın Proto Bulgarlara ait kaynaklar dışında hiyerarşik konumunun tam olarak bilinmediğinden, fakat sözcüğün dayandığı en eski dönem olan -ki en azından 9. yüzyılın başları- Proto Bulgarlarda kağan’dan sonra gelen kişi için kullanıldığından söz etmektedir. Batılı bilim adamlarının ilk sesli harfin *o* olarak *boyla* biçiminde okunması gerektiğini net bir şekilde belirttiklerini ifade etmektedir. Sözcüğün çok eski olduğunu ve muhtemelen Türkçe öncesi Hsiung-nu (Asya Hunları) dönemine ait olduğunu fakat Çince metinlerde henüz tespit edilemediğini de eklemektedir (1972: 385).

Doerfer, Tonyukuk’un “onursal unvan”ı demekle beraber “devlet kurulu üyesi” olarak da anlamlandırmaktadır. Giraud da sözcüğü *titre honorifique* “onur unvanı” olarak yorumlamıştır. Friedrich W. K. Müller çalışmasında *boyla* unvanının Mançuca *beile* sözcüğünün proto tipi olduğunu ifade etmektedir (TMEN II: 394; Giraud, 1912: 212; Müller, 1961: 142).

Tekin, Tariat yazıtında unvanı *bila* şeklinde okumuş ve *buyla*’nın da *bila*’nın farklı bir söylenişi olduğunu belirtmiştir. Şirin de *bila*’nın *buyla* sözcüğünden monoftonglaştığını ve eski Uygur dönemine ait bir sözcük olduğunu belirtmektedir. Aydın, sözcüğe “yüksek bir askerî unvan” olarak anlam vermekle beraber sözcüğün yapısının Türkçe kurallara göre açıklanabilmesinin güç olduğundan bahsetmiştir. Ayrıca Tariat yazıtı kuzey 2. satırda geçen *bila* sözcüğünün *boyla*’nın farklı bir söylenişi olduğunu ifade etmektedir (Tekin,1983: 836; Şirin, 2020: 135; 2019a: 149, 72).

Pritsak, eski kilise Slavcasında ödünç bir kelime olan *bila* sözcüğünün orta Yunancadaki *βονλάς* sözcüğünden geldiğini düşünmektedir. Ona göre sözcüğün eski Türkçede *boyla* biçiminde genellikle *o*’lu ses değeriyle okunmuş olsa da orta Yunancada *βολας*, *βονάς*, *βολάδες* yazılışları da vardır (1955: 18). Menges de Bizans Yunancasında sözcüğün metatik bir formu

olan *βολάδες* biçiminin eski Türkçe unvanlarından *boyla*'dan geldiğini söylemektedir (1951b: 18-19). Menges, çalışmasında Orhon yazıtlarında *boyla* olarak bilinen unvanın aynı zamanda eski kilise Slavcasında da bulunduğu bahsederken Altayca olduğu konusunda ise emin olamamaktadır (1951a: 97). Fakat bir diğer çalışmasında da *boyla* unvanının da içinde bulunduğu Proto-Bulgar yazıtlarında Slav izlerinin minimal olduğunu düşünmekle beraber *boyla* sözcüğünün Slavca olmadığını Altay dili ve özellikle Kuzeybatı Türk dillerinden olabileceğini düşünmektedir (1958: 447, 449). Nimet, *boyla*'nın Bulgar Slavcası ve Rusçada *bolyarin/boyarin* olduğunu ve sözcüğün Altaycadan geldiğini düşünmektedir (1934: 90).

Marquart, yazıtlarda geçen *boyla tarkan* ile Bulgar prenslerinin *βουλίας ταρχάνος* unvanını karşılaştırmaktadır. Daha sonra Maniheist dönemden kaldığı düşünülen orta Farsça yazma parçasında da *boyla tarkan* şeklinde görüldüğünü söyleyerek bu iki unvanın kalıplaşmış bir biçimde kullanıldığını söylemektedir (1898: 42).

Sözcüğün ilk hecesindeki harfin *o* ya da *u* okunmasıyla ilgili Tezcan, *boyla* ya da *buyla* olarak hangi ünlüyle okunması gerektiği konusunun net olmamakla beraber bazı lehçelerdeki okunuşundan yola çıkarak eski Türkçede *buyla* okumanın daha doğru olduğunu ifade etmektedir (1978: 62).

Uygur yazıtlarında bu sözcüğün geçtiği cümleler şunlardır:

ŞU B 4: *boyl[a]*? <...>

'**Boyla** ? <...>

Su 2: *kırkız oğlu men boyla kutlug yargan*

'Kırgız oğluyum (Kırgızlardanım?). (Ben) **Boyla** Kutlug Yargan('ım)'

1.2.8. böğü

Orhon yazıtlarında sadece Tonyukuk yazıtında tanıklanan *bögü* sözcüğü Yenisey yazıtlarında ise Elegest I ve II, Uyük-Oorzak I yazıtlarında görülmektedir. Uygur yazıtlarında ise sadece Karı Çor yazıtında bulunmaktadır. Tonyukuk yazıtında *bögü* unvanı iki kez tanıklanmaktadır. Aydın, Tonyukuk yazıtında T2 G 6'daki *Türük böğü kaganka* ve T1 K 6'daki *bögü kagan* ifadelerinde *bögü kagan* ile Kapgan Kağan'ın kastedildiğini ifade etmektedir. Aydın, bu unvanın kağanın unvanlarından birisi olduğunu ve yüksek bir unvan olduğunu söylemekle beraber kağana ait bir isim de olabileceğini söylemektedir. Ayrıca Kapgan

Kağan'ın Çin kaynaklarında tespit edilen adının *Mochuo* 默啜 olarak kaydedildiğini de belirtmektedir (2019a: 135).

Jiu ve Xin Tangshu kaynaklarında Kapgan ismi *mochuo* olarak adlandırılmıştır. Geç orta Çince *muək-tʂʰyat*, erken orta Çince *mək-tʂʰ wiat*, Tibetçede *bug čhor* biçimindedir. Rybatzki bu formların orta Çince olmasına rağmen *çor* unvanını yansıttığını hatta *bögü şad* unvanına da işaret edebileceğini söylemektedir. Pritsak (1985: 207), Pelliot (1928: 152; 1929: 206) ve Bombaci (1971: 111, 117) *mochuo*'yu *beg çor* olarak yorumlamaktadır. Rybatzki, Beckwith'in gösterdiği gibi *mo*'nun *beg* olarak transkribe edilmesini doğru bulmamakta ve Çince *fu* sözcüğünün daima *beg* olarak transkribe edildiğini vurgulamaktadır. Uygur Bögü Kağan'ın unvanı Çince *mouyu kehan*, Tibetçede *bug čhor* olarak verilmektedir. Rybatzki, bunların her ikisinin de eski Türkçede *weise*, *zauberträchtig* (bilge, büyü) anlamlarını temsil ettiğini ifade etmektedir. Bu nedenle Rybatzki; Çince *mo*, geç orta Çince *muək*, erken orta Çince *mək*, Çince *mouyu* geç orta Çince *məw-yă*, erken orta Çince *muw-wuă* ve Tibetçe *bug*'un transkripsiyonlarının eski Türkçedeki *bögü* olarak görme eğiliminde olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Çince *mo* sözcüğünü *mouyu*'nun bir kısaltma çeşidi olarak düşünülmesi gerektiğini eklemektedir (Rybatzki, 2000: 222-223).

Choi, eski Türkçede *bögün-* ve *bögüş-* şeklinde türetilen ve “düşünmek” anlamındaki *bög-* fiilinin Çince -erken dönem, tahminen 5. yüzyıldan önce- ödünçlendiğini iddia etmektedir. Choi, *bögü* sözcüğü için şu açıklamaları yapmaktadır: Çince ödünç bir kelime olan *bög-* fiili ki bunun manası “kaplumbağa aracılığıyla kehanette bulunmak, düşünmek”tir. Choi'ye göre *bögü* sözcüğü 5. yüzyıldan önce *bög-* “düşünmek” fiiliyle beraber Çince -erken dönem- ödünç alınmıştır ve orijinal anlamı ise “kaplumbağa kabuğuna bakarak kehanette bulunmaktır (divination by tortoise-shell)”. Bu Türk dilinin yapısı açısından uygun bir görüştür. Ancak Choi bu teoremin zayıf bir noktası olduğunu düşünür: Eski Türk dilindeki *-U* eki isim yapmaktan çok genellikle zarf yapar. Oysa bilindiği üzere eski Türkçede fiillerin sonuçlarını belirtmek ya da meslek bildirmek için yaygın olarak *-ma*, *-Ga*, *-Çı* ekleri kullanılır. Daha sonra *bögü* sözcüğü 7. yüzyılda bir hükümdar unvanı olarak benimsenmiş ve kullanılmıştır. Choi'ye göre *bögü* kelimesi anlam genişlemesine uğrayarak “bilge, büyücü” anlamında kullanılmış ve muhtemelen *bögü*'nün Çin kökenli olduğunu bilen eski Türkler eş anlamlı bir kelime oluşturmuşlardır. Bu sözcük *bil-* “bilmek” kökünden türetilmiş olan Türkçe *bilge* sözcüğü *bögü*'nün yanında kullanılmaya başlanmıştır. Choi'ye göre ilginç olan başka bir durum da

İlteriş Kağan'ın ilk oğluna Türkçe bir ad olan *bilge* ismini verirken kardeşi Kapgan Kağan'ın ise ilk oğluna aynı anlama gelen yabancı kökenli *bögü* adını vermiş olmasıydı (1992: 85).

Clauson *bögü*: (*bögö*;) biçiminde ikinci ünlüsünü uzun gösterdiği sözcüğü “bilge, büyücü” olarak anlamlandırıp şu açıklamayı yapmıştır: “Bu sözcük hem bilgelik hem de gizemli ruhsal gücü ifade eder gibi görünmektedir”. Görüldüğü üzere Clauson da Rybatzki'ye benzer bir anlam vermektedir. Clauson, sözcüğün kökeni hakkında ise bir yorum yapmamakta fakat erken dönem Moğolcada *bö'e/böge* (erkek şaman) sözcüğüne dikkat çekmektedir. O, *bögü* sözcüğünün Kagan'ın unvanı olduğunu ve güneybatı dil gruplarında *büyü* sözcüğüyle hayatta kaldığını düşünmektedir (1972: 324).

Doerfer, kökenini belirtmediği *bōvā* “şaman” sözcüğünün Moğolca *bö'e* (< *bü'ye*) “şaman, büyücü” sözcüğünden ödünçlendiğini düşünmektedir. Bu sözcüğün ise ana Türkçe *bügö*'den Moğolcaya geçtiğini söylemektedir (TMEN I: 233-234).

Sevortyan, etimolojik sözlüğünde *bükü* başlığı altında incelediği sözcüğe “1. büyü, büyücülük; 2. büyücü, sihirbaz” anlamlarını vermiştir. Köken olarak *bük-* fiiline bağlamakta ve bu fiilin Türk lehçelerinde *büğ*, *buğ* formlarında var olduğunu ve anlamının da “büyücülük, büyü” olduğunu söylemektedir (1978: 294).

Karatay, çalışmasında Moğolca *böge* “şaman”, Moğolistan'da yaşayan çeşitli toplumlarda görülen (Kıpçaklar da vardır) *beki* “baş şaman/büyük şaman”¹⁷ ve Macarca *bü* “büyü” ve hatta Çin'de devlet kuran Hunların büyücülerine verdiği *wu* sözcüklerinin *bögü* sözcüğüyle olan benzerliğine dikkat çekmektedir (2006: 21-25). Karatay bir başka çalışmasında ise kaynaklardan bilgi alınamadığı dönemde *bögü* sözcüğünün “din adamı” anlamında kullanıldığını ve eski çağda İran'daki Medlerin din adamlarını ifade eden *mug* kelimesiyle kökteş olduğunu ifade etmektedir. Karatay'a göre *bögü* sözcüğü iki farklı anlamı ifade etmektedir: Birinci anlam “büyü”, diğer anlamı ise büyü ile ilgisi olmayan bir içerikle “bilgelik”tir. Ayrıca kağanların unvanı olarak kullanıldığını da eklemektedir (2015: 11).

Gömeç, *bögü* olarak okuduğu sözcüğü “esrarlı bir ruhaniyet ile akıllı ve büyücü manasına gelen, erkek kamlara verilen idari bir unvan” olarak anlamlandırmaktadır (2000: 933). Sertkaya, *Göktürk Tarihinin Meseleleri* adlı çalışmasında *bögü*'nün kağan unvanının sıfatı olarak kullanıldığını ifade etmekte ve Çince yazımının karşılığını ise *bögö* olarak

¹⁷ Bk. (Roux, 1994: 58). Roux, *beki* sözcüğü ile *bögü*'nün kökteş olduğunu düşünmektedir (1994: 52).

belirlemektedir. Ayrıca sözcüğün Türkçe ve Moğolca biçimlerini de vermektedir (Aydın, 2011: 12).

Kaşgarlı'nın sözlüğünde *bügü* biçiminde tanıklanan sözcüğe “âlim, bilge, akıllı” anlamları verilmektedir. *Eski Uygur Türkçesi* sözlüğünde *bögü* olarak “hekim (hakîm), bilgili” anlamları verilmektedir. Son olarak Nadelyayev, *bögü* olarak okuduğu sözcüğü “akıllı; bilge” olarak anlamlandırmaktadır (Dankoff ve Kelly, 1985: 83; Caferoğlu, 1968: 49; Nadelyayev ve diğerleri, 1969: 116). Ayrıca bk. (Räsänen, 1969: 83).

Uygur yazıtlarında bu sözcüğün geçtiği cümleler şunlardır:

Kçor 8: *bögü bil-*

1.2.9. buyruk

Uygur Kağanlığı yazıtlarından olan Tariat yazıtında bir kez *iç buyruk* biçiminde tanıklanan sözcük, Bilge Kağan güney yüzü 14. satırda da *iç buyruk* biçiminde tanıklanmaktadır. Tariat ve Bilge Kağan yazıtlarında tanıklanan *iç buyruk* biçimi dışında diğer Uygur, Orhon ve Yenisey yazıtlarında *buyruk* biçiminde tanıklanmaktadır.

Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarından anlaşılacağı üzere *buyruk* unvanı, Köktürklerde kağanın yanında yer alan ve devlet işleriyle ilgilenen önemli memurlardı. 935 yılında Kansu (Turfan) Uygur devleti elçilerinden biri ve 967'de Kansu Uygur devletindeki diğer bir *buyruk* da “büyük bakan” olarak geçmektedir. Ayrıca Köktürk devrindeki *buyruk*'lar hem savaşmış hem de elçilik hayatının başında bulunmuş ve hatta kağanların yanında, onları zehirleyebilecek kadar yakın bir konumda bulunmuşlardır. Moğolistan'daki Uygur devletine ait metinlerden olan Tariat yazıtına göre devletin önde gelenlerinin arasında altmış *iç buyruk* ile *dokuz ulug buyruk* bulunmaktadır. Bu *dokuz ulug buyruk*'un, Uygur kağanlarının eski Dokuz Oğuz kabilelerine vali olarak tayin edilen görevliler olması gerekmektedir. *İç buyruk*'ların ise saray görevlileri olması olasıdır. Suci yazıtına göre buyruklar hem zengin ve nüfuzlu hem de devleti yöneten kabileyle bağlantısı olan kişilerdi (Erkoç, 2008: 165; Donuk, 1988: 12; Dobrovits, 2011: 12-13).

Giraud, *buyruk*'un yazıtlarda tekil olarak kullanıldığını fakat *tarkat*, *buyruk*, *begler* gibi topluluk adı olarak KT G 1¹⁸ yazıtında bu sıralamada yer aldığını ifade etmektedir. Eski Türkçe

¹⁸ “*teñriteg teñride bolmuş türük bilge kagan bo ödke olortum sawımın tüketi eşidgil ulayu iniygünüm oylanım birki uguşum bodunum berye şadapıt begler yrya tarkat buyruk begler otuz [tatar] <...>*”

yazıtlarda Türkçe çoğul ile tekil arasında ayırım yapılamadığından hâl eklerinin çoğunda *buyruk*'un çoğul olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşünmektedir. “*Buyruki begleri yeme ölti*” (KT D 19¹⁹, BK D 16²⁰) cümlesinin “*onların buyrukları ve beyleri dahi ölmüş*” ifadesiyle açıklanması gerektiğini, aynı zamanda Bilge Kağan'ın tahta çıkış töreninde bulunan heyetlerin sıralamasında “*buyruk*” sözcüğünün çoğul olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Giraud, bu buyrukların da başlarında *reisi/amiri/üstü* olduğundan ve bunların da kimilerinin başında *Tonyukuklar*, kimilerinin de *İç Buyruklar* olduğundan bahsetmektedir. Giraud, *buyruk*'un Tonyukuk ve İç Buyruklarının oluşturduğu kitlenin amirinin unvanı olabileceğini söylemektedir. Giraud, *buyruk*'ların kağanın yanında devleti oluşturan, farklı unvanlara sahip birlikleri temsil eden örgütlenmiş kitleler gibi gördüklerini ifade etmektedir. Bilge Kağan yazıtında (BK D 6) “*bilge, biligsiz*” ifadelerinden de yola çıkarak daha çok idari bir danışmanlık kimliğinde olduğunu da eklemektedir. Son olarak, *buyruklar*'ın, mevki olarak *begler* üzerinde üstünlükleri olduğunu da söylemektedir (Mangaltepe, 1998: 87).

Köktürk ve Uygur devletlerinde hükümetlerin 9'ar bakandan meydana geldiği Çin kaynaklarında belirtilmektedir. Bunların 6'sı “*dış bakan*”, 3'ü “*iç bakan*” olarak geçmektedir. Yazıtlarda geçen *iç buyruk* deyiminin “*hükümet üyesi*” olduğu Çin kaynaklarında belirtilmektedir. Böylece *buyruk* sözcüğünün “*bakan*” anlamına geldiği anlaşılmaktadır. Kafesoğlu unvanın *beg*'den üstün *tarkan* ve *şad*'dan aşağı bir konumda olduğunu ifade etmektedir (Kafesoğlu, 1998: 242, 265).

Buyur- fiili birçok eski ve modern Türk dillerinde mevcuttur. Sözcük *buyur*- fiilinden -*(u)k* isimden fiil yapan ek ile oluşturulmuştur. Kongur'a göre *buyruk* kelimesi ile Macarca *bíró* sözcüğü önemli benzerlikler göstermektedir. *Bíró*: “*Yargıç; Anayasa Mahkemesi veya bir devlet kurumunda yeterli güce sahip kişi; Yön veren kişi, hükümet danışmanı*”. Kongur, Macarca *bír*- fiilinin Türkçe kökenli olduğunu ve Macaristan'ın fethinden önceki bir dönemde

(Ben) Tengriteg Tengride Bolmuş Türk Bilge Kağan(‘ım). Bu zamanda tahta oturdum. Sözlerimi sonuna kadar işit. Evvela küçük kardeşlerim, çocuklarım, birleşik soyum, halkım. Güneydeki şadlar (ve) beyler, kuzeydeki tarkanlar, komutanlar (ve) beyler. Otuz Tatarlar <...>” (Aydın, 2014: 51)

¹⁹ “*üçün biziñe yañıl<t>okın üçün kağanı ölti buyruki begleri yeme ölti on ok bodun emgek körti eçümüz apamız tutmuş yêr suw idisiz bolmazun tÿyin az bodunug êtip yar[atıp] <...> için bize (karşı) yanıldığı için kağanı öldü. Komutanları, beyleri de öldü. On Ok halkı (bu yüzden) sıkıntı çekti. Atalarımızın, dedelerimizin elde ettiği topraklar sahipsiz olmasın diye Az halkını düzene sokup örgütleyerek <...>*” (Aydın, 2014: 62).

²⁰ “*sökürtümüz başlıgı yüküntürtümüz turgêş kagan türüküm bodunum erti bilmedökin üçün biziñe yañıl<okın yazıntokın üçün kağanı ölti buyruki begleri yeme ölti on ok bodun emge körti eçü[müz] apamız tutmuş yê[r] suw [idi]siz kalmazun [tÿyi]n [az bodunug êtip yaratıp <...> bars beg] diz çöktürdük. Mağrurlara baş eğdirdik. Turgêş kağanı bize bağlı halkım idi. Anlayışsızlığı için, bize (karşı) hata ettiği için kağanı öldü. Komutanları, beyleri de öldü. On Ok halkı (bu yüzden) sıkıntı çekti. Atalarımızın, dedelerimizin elde ettiği topraklar sahipsiz kalmasın diye Az halkını düzene sokup örgütleyip düzene sokup <...> (liderleri) Bars bey*” (Aydın, 2014: 93).

ödünç alınan Türkçe kelimeler içinde yer aldığını ifade etmektedir. Macar bilim insanları bu kelimenin *bír-* fiilinden *-ó* son eki ile türetilmiş sıfat-fiil olduğu ve bir isim olarak kullanıldığı fikrindedirler. Temel anlamı ise “güce sahip olan” şeklinde ve genelde yargı dağıtma durumunu içeren sosyal bir liderlik makamını ifade etmektedir. *Bír-* fiilinin bir türevi olan ‘*ítélőbíró*’ (hâkim), kelimesinin kökleri bunlardır. Fakat belgelerde *bíró* sözcüğünün anlamını açıklayabilecek ve *bír-* fiiline ait eski ya da yeni bir mana ortaya koyamazlar. Bu nedenle yüksek ihtimalle Macarca *bíró* sözcüğü Macarca *bír-* fiilinden türetilmiştir. Fakat Macarcaya eski Türkçe *buyruk* belki de *bïyruq/bïruq* sözcüklerinin ödünç alınmasıyla girmiştir. Kongur, bu fiilin gelişimini şöyle açıklar: “Eski Türkçe **bïyur-* → **bïyir-* → Macar. **bijir-* >*bír*” (Kongur, 2016: 113-116).

Köktürk devrine ait Çince kaynaklarda *buyruk*’un okunuşu *meilu*, daha sonraki Çince kaynaklarda ise *meilu/milu* olarak geçmektedir. Dobrovits, *buyur-* kelimesinin fiilden isim yapma ekiyle veya *-k/k* sıfat-fiil ekiyle türediğini ve “emir almış” anlamına geldiğini belirtmektedir. Fakat *buyur-* fiilinin eski Türkçe metinlerde hiç bulunmamasının bu etimolojinin tek sakıncası olduğunu söylemektedir. Ancak ona göre, Marcel Erdal’ın da bahsettiği gibi *buyur-* fiili eski Türkçede yerini *yarlıka-* fiiline bırakmıştır ve yaşayan bütün Türk lehçelerinde *yarlıka-* fiilinin bulunması bu konudaki bütün kuşkuları ortadan kaldırmaktadır (Dobrovits, 2011: 8).

Clauson, *buyruk*’un Türkçenin erken döneminde resmî bir unvan olduğunu ifade etmekte, kelimeyi “sivil veya askerî görevleri yerine getirmek üzere kağan tarafından komuta edilen herkesi kapsayan genel bir terim” olarak tanımlamakta ve *buyur-* kökünden getirip “emir alan” anlamını vermektedir. Clauson, etimolojik sözlüğünde verdiği örneklerde ise sözcüğü daima “officer” (memur) olarak çevirmektedir (1972: 387). Doerfer ise sözcük için “devlet başkanı; sadrazam/bakan emir/komut” anlamlarını vermektedir (TMEN II: 362).

Györffy, bu sözcüğü “askerî maiyet” olarak anlamlandırmakta ve Moğolca *nöker* “hükümdarın has birlikleri” ile aynı görevde olduğunu ifade etmektedir. Doerfer ise kitabelerde *buyrukun* çokluk şeklinin görülmemesine dikkat çekmekte ve her kağanın birden fazla *begi* olmasına karşın sadece tek bir *buyruku* olduğunu vurgulamaktadır. Malov, rütbece küçülüp *beg*’den altta *manç*’tan üstte bir nitelik kazandığını söylemektedir. User, Uygur metinlerinde *buryuk* olarak göçüşmeye uğramış biçiminin de olduğunu belirtmektedir. User’e göre *buyruk*, hem bilge hem alp anlamlarıyla ve hem idari hem de askerî özellikleriyle ön plana çıkmaktadır (User, 2006: 227-228).

Araştırmacıların *buyruk* biçiminde okudukları sözcüğü Gabain “kumandan, vekil”, Ergin “bir unvan, vezir, nazır, yüksek memur, buyruk”, Orkun “âmir, komutan”, Caferoğlu “âmir, kumandan” olarak anlamlandırmışlardır. Thomsen ise diğerlerinden farklı olarak *bujuruk* şeklinde okumakta ve “kumandan, subay” olarak anlamlandırmaktadır. *Buyruk* sözcüğüne genellikle “emir, kumandan; müşavir, vezir” anlamları verilmektedir. Donuk, sözcüğün eski Türkçede “bakan” anlamına geldiğini, idari ve askerî işlerin yürütülmesi için görevlendirilen üst düzey memur olarak geçtiğini söylemektedir (Gabain, 1988: 271; Ergin, 2005: 92; Orkun, 1994: 788; Caferoğlu, 1968: 56; Thomsen, 2011: 49, 284; Donuk, 1988: 12).

Buyur- fiilinin kökü eski Türk yazıtlarında ve yazma metinlerinde tanıklanmamaktadır. Fakat bu durum, fiilin eski Türkler tarafından bilinmediği anlamına gelmez. Bu fiilin kayıtlı olduğu ilk yer Dîvânu Lugâti't-Türk'tür. Erkoç da sözcüğün anlamını “bakan”dan ziyade Clauson gibi “memur” ya da “bürokrat” olarak çevirmenin daha uygun olacağını düşünmektedir. Kıpçakçada bu kelime *buyuruh*, *buyuruk* şekillerinde de mevcut olup “emir, buyruk, hüküm” anlamlarında kullanılmıştır. Ayrıca fiilin *buyur-* “buyurmak, emretmek” gibi etken kullanımları yanında edilgen olarak *buyurul-*, *buyrul-*, *buyrunul-* “emredilmek, buyrulmak” şekilleri de mevcuttur (Erkoç, 2008: 168; Toparlı ve diğerleri, 2014: 39).

Uygur yazıtlarında bu sözcüğün geçtiği cümleler şunlardır:

Ta B 6: iç *buyruk* başı inançu бага таркан улуг *buyruk* tokuz bolmış bilge tay seŋün
'İç (işlerinden sorumlu) **komutan** İnançu Baga Tarkan. Büyük **komutan** Tokuz Bolmış Bilge Tay Sengün'

Ta K 2: *teŋri kanım atlıgı tokuz tatar yêti yêgirmi az buyruk toŋrada seŋüt bıŋa*
'İlahi (yüce) hanımın atlıları (süvari birliği) Dokuz Tatar(lardan) on yedi, Az(lardan) **komutanlar**, Tongra(lardan) generaller ve süvari birliğinden (oluşuyordu)'

Ta K 3: *buyrukı az sıpa tay seŋün*
'**Komutanı** Az Sıpa Tay Sengün'dür'

Tes G 4: <...>-lig <...>r tokuz *buyruk* <...>-guk uygurum
'<...>-li <...> dokuz **komutan** <...>-guk Uygur'um.

HT II 4: *toŋın? Itŋ alıp barır men köŋülüg? buyruk?*
'alıp giderim gönlü? **buyruk** (komutan)?'

ŞU K 4-5: *anta buyr[ukı] yana [tüşd]i*

'Orada **komutan**(ları) yine geri döndü.'

Su 3: *men kutlug baga tarkan öge buyruki men*

'Kutlug Baga Tarkan Öge'nin **komutanı**yım'

'KarB II/2 *buyruki ertim*

'**Komutanı** idim'

1.2.10. bukug / bokug

Orhon yazıtlarından olan Bilge Kağan yazıtında ve Uygur yazıtlarından olan Tariat yazıtında *bukug* sözcüğü tanıklanmaktadır. Yenisey yazıtlarından olan Uybat VI yazıtında ise bu sözcüğe çok benzeyen *bugu* biçiminde bir sözcük tanıklanmaktadır.

Bazin, Hunca bir beyitte geçen *b'uok-uk* sözcüğüne "askerî lider" anlamını vermektedir. Bazin, sözcüğün Çince transkripsiyonunun dört okumaya izin verdiğini söylemektedir: *boquq*, *buquq*, *boquy* ya da *buquy*. Bazin, Bilge Kağan yazıtında *tutuq* "askerî vali" unvanının hemen önünde bulunan *b*, *u*, *q*, *γ*, şeklinde bir kelime olduğundan da bahsetmektedir. Sözcüğün *buqay* olarak okunabildiğini ancak *buquy* veya *boquy* şeklinde de okunabildiğini ve bu sözcüğün yukarıda bahsettiğimiz Hun unvanıyla aynı olması gerektiğini düşünmektedir. Bazin, ilk hecenin *u* veya *o* okunması hakkında belirleyici olarak Osmanlı unvanı olan *boy* "askerî lider, birlik komutanı" ile karşılaştırmak istemektedir. Bazin, Osmanlı Türkçesinde *boy* sözcüğünü baz alarak sözcüğü geriye taşıyıp sesi büzmekte ve *boquy* "komutan" biçiminde olabileceğini düşünmektedir. Bazin, bu durumu tıpkı eski Türkçe *baqa* "kurbağa" sözcüğününün *baya* ~ *ba'a* ~ *bā* biçiminde gelişip Osmanlı Türkçesinde *qur-bā* "kurbağa", *qaplum-bā* "kablumbağa" şekline gelmesine benzetmektedir. Ona göre eski Türkçe *boquy* "komutan" sözcüğü Osmanlı Türkçesinde **boquy* ~ **bo'uy* ~ **bōy* ~ *boy* biçiminde gelişmiştir (1948: 211).

Tekin, eski Anadolu Türkçesinde ve Osmanlı Türkçesinde "kumandan, başkumandan, lider" anlamına gelen *buğ* sözcüğünden bahsetmektedir. Bazin'in yukarıda bahsettiğimiz sözcüğün büzülerek daha eski bir *boquğ* veya *boğuş* unvanından gelmiş olabileceği görüşüne Tekin katılmamaktadır. Tekin, iki heceli sözcüğün eski Anadolu Türkçesinde büzülme ile tek heceli *boğ* biçimine dönüşmesini mümkün görmemektedir. Tekin, Hunca beyitteki *buguk* ya da *boguk* unvanının daha eski bir *bug* veya *bog* sözcüğünden küçültme eki *-uk* ile türemiş olabileceği görüşündedir. Ayrıca bu unvana "lider" anlamını uygun görmektedir (1993: 50).

Eberhard, *buku* sözcüğü hakkında iki şahsiyetten bahsetmektedir. 10. yüzyılda Türk *Sha-t'o* adında bir boyda *T'ung-lo P'u-ku* isminin geçtiğini ve *P'u-ku Huai-en* adında bir kişinin olduğunu söylemektedir. Ayrıca bu *P'u-ku Huai-en*'in Tölös kabilesinden olduğunu, 765'te öldüğünü ve 603'de boyunun tabi olduğunu da söylemektedir. Fakat bu adın unvan olarak MS 300'de ortaya çıktığını ve günümüze kadar sadece Hsiungnu dilindeki bir cümlede tanıklandığından bahsetmektedir. Ayrıca bu unvanın bir nehir adı ya da yer adı olabileceğini de söylemektedir. Eberhard'ın da bahsettiği hususlar hakkında Donuk, *P'uku*'nun Köktürk döneminde önemli rol alan başlıca kabilelerden biri olduğunu ve Uygurların idaresindeki Dokuz Oğuz kabilelerinin arasında *Buku* adını taşıyan bir boy olduğunu söylemektedir. Ayrıca Orhun bölgesinde Uygur devletine ait bir efsanenin kahramanının da *Buku Tegin* ismini taşıdığını ifade etmektedir. Daha sonra, 9. yüzyılda Turfan Uygur devletinde ise *Buku Cin* adlı bir hükümdar bulunduğunu ve 10. yüzyılda *Sha-t'o* boyunda *T'ung-lo P'u-ku* isimli birinden bahsedildiğini söylemektedir. Donuk, Harezmsahlar döneminde ise Kıpçak reisinin adının/unvanının *Katır Buku Han* olarak geçtiğini ve yukarıda bahsettiğimiz Bazin'in 4. yüzyıldan kalma Türkçe/Hunca bir beyitte geçen *buku* için “şef, kumandan” anlamını verdiğini de eklemektedir (Eberhard, 1945: 337; Donuk, 1988: 10-11).

Aydın, Uybat VI yazıtında *bugu* biçiminde “erkek geyik” anlamına gelen bir hayvan adının tanıklandığından bahsetmektedir. Laufer, Tibetçe *bu-gu* sözcüğünün Türkçeden ödünçlendiğini düşünmektedir. Sözcüğün Moğolca *bugu* Mançuca *puku* olduğunu belirtmekte ve Latince *cervus eustephanus* biçimini de vermektedir (2016b: 21-22). Ayrıca Bazin de sözcüğü *bugu* “erkek geyik” sözcüğüyle ilişkilendirmiştir. Bu noktada Aydın, Bazin'in *bokuk* ve *bukuk* biçiminde verdiği sözcüklerin sonunun *k* ile bitmesinin mümkün olmadığından bahsetmektedir. Aydın, Kaşgarlı'nın sözlüğünde iki tane *bukuk* olduğunu ve bunların “çiçek topluluğu; çiçek tomurcuğu” ile “boğazın iki yanında deri ile et arasında peyda olan et bezleri” anlamına geldiğini belirtir. Aydın, *bukug* unvanının Uygur Kağanlığı'nın diğer yazıtları ve çok satırlı diğer yazıtlarda geçmeyip yalnız Tariat yazıtında geçmesini ilginç bulmaktadır. Aydın, yukarıda bahsettiğimiz Bazin'in görüşü hakkında ise üzerinde durulmaya değer bir görüş olduğunu belirtmiştir (2018a: 118-119).

Tekin, Tariat batı yüzündeki *buq(u)y* biçiminde okuduğu sözcüğe “yüksek bir rütbe, kumandan” anlamını vermektedir. Tekin bir başka çalışmasında *bukug*'a “bir unvan” anlamı da vermektedir. Şirin, *bukug* sözcüğüne “bir unvan” manasını vermiştir. Şirin, Bilge Kağan yazıtında geçen *bukug tutuk* içinse şöyle demektedir: “Bilge Kağan'ın cenaze töreni

katılımcılarından etnik mensubiyeti bilinmeyen bir komutan” (Tekin, 1983: 836; Tekin, 2003: 241; Şirin, 2020: 362, 217).

Uygur yazıtlarında bu sözcüğün geçtiği cümleler şunlardır:

Ta B 8: <...> tokuz yüz er başı tuykun ulug tarkan **bukug** bıña

‘<...> Dokuz yüz(lük) kuvvetin başı Tuykun Ulug Tarkan **Bukug** Binga(‘dır)’

1.2.11. çabış / çabiş

Çabiş sözcüğüne ilk kez ve en eski hâliyle Orhon yazıtlarında rastlanmakta ve Uygurlar, Karluklar, Kırgızlar, Peçenekler, Kumanlar (Kıpçak), Macarlar, Memlükler, Selçuklular ve Osmanlılarda kullanıldığı görülmektedir. Çince yazılmış bazı metinlerde *çabiş* kelimesine benzer unvanlar geçmektedir. Kuzey Altaylarda hüküm sürmüş olan Köktürk kağanının adı Çince metinlerde *Chü-pi K’ehan* ya da *Ch’e-pi K’e-han* olarak geçmektedir. Türgiş kağanı Sulu’nun hükümdarlığından önce *Chü-pi-shih Ch’o* olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. 731’de Köktürklerden Çin’e elçi olarak gönderilen kişinin unvanı *Ke-chieh-ku-chih Chü-pi Hsieh-chin* şeklinde geçmektedir. Bu kelimelerin *çabiş* olabileceğini ilk kez P. Pelliot ortaya koymakta ve A. Bombaci da bu fikri desteklemektedir. Ayrıca Çince karakterlerle yazılan *Chü-pi-shih*’nin okunuşu Köktürk zamanındaki *çabiş* sözcüğünün okunuşuna yakındır. 743’te Orta Maverânnehir’deki Şûmân devletinden Çin’e gelen elçilerden birinin *Chü-pi-shih Ta-kan* biçiminde unvanının olduğu belirtilmekte ki bu unvanın *Çabiş Tarkan* olabileceğini Erkoç söylemektedir (Erkoç, 2008: 177-178).

Türk Runik harfli Uygur metinlerinde *çabiş* veya *çavuş* şeklinde tanıklanan bu kelimeye F. W. Karl Müller *çavuş* kelimesinin eski bir biçimi olduğunu söylemektedir. Aynı görüşü kabul eden P. Pelliot ise Çin kaynaklarında geçen bilgiye göre, 735-737 yıllarında T’u-kiü’ler (Köktürkler) tarafından Çin sarayına elçi olarak gönderilen bir adamın *Çö-pi-şe* unvanını taşıdığını belirtmekte ve *Çö-pi-şe* kelimesinin *çabiş* kelimesinden başka bir şey olmadığını altını çizmektedir. Bu bilgilere göre Köktürk döneminde elçilere *çabiş* unvanının verilmesinden hareketle bu unvanı taşıyan memurların elçilik görevinde de istihdam edildiklerini söyleyebiliriz. Fuad Köprülü de bu sözcüğün gelişimini şu şekilde gösterir: *çabiş* > *çavış* > *çavuş*. J. Németh ise Peçenek-Kuman lehçelerinde *çäüş* biçiminde olan kelimenin Macarcada *çōs* şeklini aldığını ifade etmektedir. Vámbéry, *çav* kökünden geldiğini "bağırma, çağırma, ses, şan ve şöhret" gibi anlamlara geldiğini ifade etmekte ve Köprülü de bu fikri desteklemektedir. E.Bloch de Moğolca *tchugutchi* / *traghadsa* kelimesinden geldiğini iddia etmekte fakat Köprülü bu iddiayı kati suretle reddetmektedir (Köprülü, 1978: 362-364).

Clauson kelimeyi *çavuş* biçiminde okumakta “esas olarak kağanın baş subayı, ordu komutanı ve Bilge’nin askerî izdüşümü/karşılığı” anlamını vermektedir. Daha sonraki dönemlerde bu statüsünü kaybettiğini söylemektedir. Orta Çağda *çavuş*’un farklı zamanlarda “hükümdarın baş eskortu, astsubay çavuşların bir üyesi, devlet daireleri ve taşra karargâhlarında bir polis memuru” olması nedeniyle standart bir çevirinin mümkün olmadığını ifade etmektedir. DLT’de bu kelime *çawuş* olarak kaydedilmekte, “savaşta safları tanzim eden ve askerî zulüm yapmaktan uzak tutan kimse” olarak anlamlandırılmaktadır (Clauson, 1972: 399; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 617).

User, *çabış* sözcüğünün Türkçe *çap-* “vurmak” fiilinin isim gövdesi olduğunu ve bu tezini *yargan* ve *kapgan* unvanlarının *yar-* ve *kap-* fiillerinden türemiş olmasıyla desteklemektedir: “vurmak’, ‘yarmak’, ‘kapmak, kapıp almak’ anlamlı fiillerden türeyen isimlerin, savaşçıl niteliklerin çok önemli olduğu eski toplumlarda unvan veya özel ad hâline gelmesi tabiidir”. *Çap-* fiilinden sonra gelen *-ş* ekinin “hareketi adlandırmak veya fiilin sonunda ortaya çıkan işi ifade etmek üzere isimler” yaptığını ve fiillerden bu ekle türetilen kelimelerin özel adlara kaynak oluşturabileceğini ifade etmektedir. User, DLT’deki bazı özel adların fiil köklerinin anlamlarını incelediğinde “vurmak; atmak; vuruşmak; zafer elde etmek” gibi savaşla ilgili anlamları karşıladığını söylemektedir. User, *çap-* fiiline “kesmek; biçmek; parçalamak; kesici bir aletle yaralamak veya öldürmek; koşmak; hızla ilerlemek; vurmak, dövmek” gibi anlamları vermektedir. Son olarak sözcüğün batı Türkçesine İslam sonrası dönemde, Arapça *darb* “vurmak” sözcüğünün benzer anlamının etkisinden dolayı *-r* sesinin girdiğini ifade etmektedir. (User, 2006: 226-227).

Aydın’a göre “çok iyi bilinen, yüksek dereceli askerî bir unvan olup büyük bir olasılıkla ‘ordu komutanı’ anlamında kullanılmaktadır. Ona göre sözcüğün kökeni ile ilgili temel problem *b* mi yoksa *v* (*w*, *β*) ile mi okunacağıdır. *b* ile okunduğunda kelimenin kökü *çab-* veya *çap-* fiilinden *v* ile okunduğunda ise *çaw-* fiilinden yahut *çaw* isminden gelmektedir. Ona göre sözcüğün kökünün ad olması durumunda ise ek *+Xş* olmalıdır (Aydın, 2018b: 227-228).

Clauson bu sözcüğün Türkçe *çap-* fiilinden geldiğini belirtmekte ve bu fiile “seğirtmek, kaçmak, çok hızlı gitmek, koşturmak” olarak anlamlandırmaktadır. Doerfer de *çap-* fiiline “hızla gitmek” anlamını vermektedir. Solmaz da *çabış* kelimesinin *çap-* fiiline dayandığını ve *çap-* fiilinin Türk lehçelerinde birçok anlamı olduğu fakat *çavuş*’un görevlerini göz önüne olarak bu fiilin en uygun anlamının “koşmak” olduğunu söylemektedir (Solmaz, 2018: 428).

Hazarlarda *çavuşyar* şeklinde görülen kelime Gazneliler ve Karahanlılar döneminde Farsça'ya girmiş fakat yabancı bir sözcük gibi değil Farsça bir kelime gibi tarihî ve edebî eserlerde kullanılmıştır. Hatta Unsurî'nin eserlerinde bu kelime *çavuş* ve *çavişî* şeklinde yer almaktadır. Günümüz Farsçasında da *çâvuş / çâvûş* (چاووش / چاووش) şeklinde “öncü, kervanbaşı, rehber” anlamlarında kullanılmaktadır (Köprülü, 1978: 363; Kanar, 2013: 595).

Uygur yazıtlarında bu sözcüğün geçtiği cümleler şunlardır:

Ta K 4: <...> **çawış** *sejün bodunı tokuz bayırku ak baş ara*

‘<...> general **Çavış**’ın halkı, Dokuz Bayırku(lar), Ak-Baş(lar) arasında?’

KÇor 4: *altı çawış*

‘altı **çavuş**’

1.2.12. çigşi

Moğolistan’daki büyük kağanlık yazıtlarında tespit edilemeyen *çigşi* sözcüğü, Yenisey yazıtlarından olan Tepsey III yazıtında bir kez *çigşi* biçiminde tanıklanmakla beraber Çaa-Höl I ve VII, Haya-Baji, ve Elegest IV yazıtlarında *çigşi* biçiminde tanıklanmaktadır. Uygur yazıtlarında ise sadece Tariat yazıtında *çigşi* biçiminde görülmektedir. Uygur kağanlığı yazıtlarından olan Tariat K 2’de *çigşi* unvanlı bir kişinin olması dikkatimizi çekmektedir. Tariat K 2’de şöyle bir cümle geçmektedir: *uygur bodunu tegitimin bo bitidökde kanıma turgak başı kagas ataçuk begzeker çigşi bıla бага таркан üç yüz turgak turu<t>dı*. Aydın’ın Türkiye Türkçesine çevirisiyle anlam şöyle olmalıdır: “Uygur halkından prenslerimle bu (yazıtı) yazdıkları sırada, hanımın muhafız birliğinin başı Kagas Ataçuk, Begzeker Çigşi (ve) Bıla Baga Tarkan (ile birlikte) üç yüz muhafız, (yazıtı) ayağa kaldırdı (dikti)”. Bu cümleden hareket edersek *çigşi*’ye *turgak başı* “muhafız birliğinin başı” denmektedir (2018a: 47).

Bazin, yukarı Yenisey havzasında²¹ bu unvanı taşıyan mezar kitabelerinin, farklı unvanlar taşıyan başka şahısların mezar kitabelerine göre daha sönük ve gösterişsiz olduğundan hareket ederek *çigşi* unvanı hakkında farklı yorumlar yapmaktadır. Ona göre kitabelerin bu durumu, Doğu Türkistan’daki Uygurlar arasında unvanın yüksek bir dereceye işaret etmediğini ve gerçek bir işleve sahip olmadığını düşündürecek türdendir. O, “Çin kültürünün Türk toplumu üzerindeki yüzeysel etkisi sebebiyle Çinli yetkililerin politik amaçlar doğrultusunda bu şerefli unvanları tanıyıp tanımadıkları veya bu unvanların yaygın kullanımlarının işlevsel olmayıp

²¹ Bazin, muhtemelen Yenisey yazıtlarından olan *Çaa-Höl I*, *Çaa-Höl VII*, *Haya-Baji*, *Elegest IV* ve *Tepsey III* yazıtlarından bahsetmektedir.

sadece dekoratif olup olmadıkları tartışmaya açıktır” diyerek bunların (işlevsel ve hakiki/tam Çince karşılığı gibi yüksek dereceli değil de) taklidî ve dekoratif olmalarının daha muhtemel olduğunu söylemiştir (1995: 39).

Ramstedt, Uyurca *çiksi* “beamber (memur)” ve Çince-Korece *çhic* “diplom (derece/rütbe)” anlamlarını vermektedir. Sözcüğün Uyurca metinlerde birkaç kez geçtiğini ve bir isim olarak değil bir unvan olarak anlaşılması gerektiğini belirtmektedir. Sözcüğün *çik-* hecesinde eski Çince *îjek* sözcüğünün ön plana çıktığını ve sonundaki *-k* harfinden dolayı da fonetik olarak Koreceden ödünçlendiğini ifade etmektedir. Ayrıca Korece *çhik-sje* sözcüğü “bir imparatorluk mektubu; imparatorun olan ve onun mührünü taşıyan herhangi bir belge veya devlet belgesi; kimlik bilgileri, mektuplar” anlamlarını taşımaktadır (1951a: 75).

Clauson’a göre *çigşi*, Çince *tz’ü shih*’ sözcüğünden ödünçlenmiştir. Orta Çince *ts’yek şyi* biçiminde yazıldığını ve “Distric Magistrate (Bölge Hâkimi)” anlamına geldiğini belirten Clauson, unvanın Çin imparatoru tarafından adlarını *çigşi* olarak tanımlayan bazı Türklere verilmiş olduğunu düşünmektedir. Ecsedy de sözcüğün 7. yüzyılda ya da 8. yüzyılın başlarında Çince *tz’ü-shih*’den ödünç alınmış olabileceğini söylemekte ve sözcüğün “vali, yüksek rütbeli askerî komutan” anlamına geldiğini ifade etmektedir. Ayrıca bu unvanın Türkler tarafından Tibetlilere ve Hotanlılara aktarıldığını eklemektedir (Clauson, 1972: 417; Ecsedy 1996: 188-189).

Tekin, sözcüğün Çince *çhic*’den ödünçlendiğini “yüksek bir rütbe” olduğunu söylemekle beraber bir başka çalışmada ise “yüksek bir unvan” olarak tanımlamaktadır. Gömeç, sözcüğün idari bir unvan olduğunu ve orta Çince *çhic*’de “bölge yargıcı” anlamına geldiğini ifade etmektedir. Yenisey yazıtları üzerinde çalışan Kormuşin, sözcüğü “unvan” olarak tanımlamaktadır. Caferoğlu, *çikçi* ve *çigşii* biçiminde son ünlüsünü uzun gösterdiği sözcüğü “bir rütbe” olarak anlamlandırmaktadır. Turan, askerî-idari bir unvan olarak adlandırdığı *çigşi*’nin derece ve rütbesinin açık olmadığını düşünmektedir (Tekin, 1983:836; Tekin, 2003: 242; Gömeç, 2000: 934; Kormuşin, 2017: 322; Caferoğlu, 1968: 63; Turan, 2018: 159). Sözcüğün diğer karşılıkları için bk. (Nadelyayev ve diğerleri, 1969: 145).

Taşgıl ve Gömeç’in verdiği bilgilere göre unvanı taşıyan kişilerin elçilik yaptığı bilinmektedir (Ertürk, 2020: 91).

Şirin, sözcüğün Tepsey III yazıtında *çigçi* biçiminde görülmesinin, tıpkı *şad-çad* sözcüklerinde söz başında *ş>ç* değişiminin olduğu gibi söz içinde de *çigşi>çigçi* şeklinde olduğunu söylemektedir. Son olarak sözcüğün söz başı analogisinin olduğunu ve bununla beraber bu ç’li imlanın Türkçe kökenli olmayan *çigşi*’yi Türkçeleştirdiği bir diyalekten geldiğini belirtmektedir (2020: 112).

Cicm, sözcüğün Moğollarda *çigşi* ya da *çigçin*, Ming döneminin sonu ve Mançu egemenliğinin başında ilk olarak Moğollar tarafından Uygurlardan ödünçlendiğini söylemektedir (2015: 3).

Kırgızlarda *çigşi* “vilayet yönetici”lerinin taşıdığı bir unvandır. Çinde *t’zi-shih* unvanına sahip memurlar, Çin imparatorunun emriyle taşradaki işleri denetlemişlerdir. Çin’in idari yönetiminde kullanılan bu unvan, Kırgız runik yazıtlarında *çirui* biçiminde geçmektedir. Kırgız yönetim sisteminde kullanılan bu unvan Tz’ñ-shih “çirui” (*çigşi*) biçiminde yerleşmiştir (İmanova, 2015: 102).

Uygur yazıtlarında bu sözcüğün geçtiği cümleler şunlardır:

Ta K 1: *bêş? <...> kutlug çigşi akınçu alp bilge çigşi <...> kan aruk? oguz bodun altı yüz señüt bir tümen bodun kazgantı*

‘Beş? <...> Kutlug Çigşi (ile) Akınçu Alp Bilge Çigşi <...> Kan Aruk? Oğuz halkından altı yüz general (ile) on bin (kişilik) halk(1) saflarına kattı’

1.2.13. çor / çur

Orhon yazıtlarının tamamı ve Yenisey yazıtlarının bazılarında tanıklanmakla beraber Uygur yazıtlarında ise sadece Karı Çor, Hoyto-Tamır V ve XIV yazıtlarında *çor* veya *çur* biçiminde tanıklanmaktadır.

Ramstedt çor hakkında, 750-850 yılları arasında eski Türkçe yazıtlarda *Kül-çur*, *Sabra-tamgan-çur*, *Külüg-çur* biçiminde kişi adları olarak bulunduğunu daha sonraki dönemlerde ise, 850-1000 yıllarından itibaren, oldukça sık bir şekilde *kül* sözcüğüne eklenen bir unvan yani *kül-çur* olarak ortaya çıktığından bahsetmektedir. Ayrıca ünlü harfin *-u-* ya da *-o-* olarak okunabileceği fakat sözcüğün anlamının açık olmadığını belirtmektedir. Ramstedt’e göre kesin olan tek şey sözcüğün unvan olduğudur. Şu an için aşağıdaki alternatifler kabul edilebilir diyerek şu biçimleri vermektedir: “1. Çince-korece *çol*, *çor* ‘savaşçı’, Tunguzca *çor* ‘waldteufel’ (orman şeytani?), Kara Kırgızca *çor* ‘niedriger sklave’ (alt köle), Koybalca *şor*

‘die schoren’ (ein volksstamm=bir kabile). 2. Batı Türkçesi *čora* ‘kahraman, yiğit’, Karaimce *čora*, Moğolca *čora* ‘kahraman, yiğit’, ‘köle’, ‘işçi’, Tsoros Kalmükçe, Kara Kırgızca *joro* ‘kahraman, yiğit’”. Ramstedt bu noktada iki farklı kelime olabilme ihtimalini sunmaktadır. Bir yanda Çince *ču*, *tsu* < **čud* sözcüğü diğer yanda Türkçe *čora* ve ikinci olarak da eski Farsça *čūra* “kahraman” sözcükleri arasında bir bağlantı olabileceğini düşünmektedir. Fonetik, Türkçede *č-* = eski Farsçada *ç-* biçiminde olduğunu ifade etmektedir. Ramstedt, yukarıda bahsi geçen sözcüğü *čyga* (Osmanlı Türkçesi) “miğfer/sorguç” Kara Kırgızca *jyga* “brautmütze” ve eski Farsça *čykhā* “miğfer/sorguç” sözcükleriyle mukayese edilmesi gerektiğini söylemektedir (1951a: 77).

Aalto, Karayimce *čora* “hizmetçi” Çuvaşçada *t’sura* “köle, hizmetçi” sözcüklerinin *čor* sözcüğüne karşılık gelebileceğini belirtmektedir. Aalto sözcüğün Toharcada *čor* biçiminde İran dillerinden olan Sarikoli’de ise *čor* “güçlü genç adam” olarak karşımıza çıktığından bahsetmektedir. Ölmez, bu noktada Aalto’dan farklı olarak Toharca kaynaklarda bu sözcüğe yer verilmediğini ve bu Farsça sözcüğün anlamının bu unvana uygun düşmediğinin altını çizmektedir. Ölmez çalışmasında sözcüğün Çince olup olmadığı sorgulamakta ve eski Çince-eski Türkçe ses denkliklerinin üzerinde durmaktadır (Aalto, 2013: 195; Ölmez, 1997: 183-184).

Clauson, *čor* sözcüğünün Türkçe metinlerde daha az görüldüğünü söylemekle beraber Çin kayıtlarında ise daha yaygın kullanılan bir Türkçe unvan olduğunu söylemektedir. Clauson, *čor*’un “bir *kagan*’dan daha düşük ve bir *beg*’den daha fazlası/üstü ve belki de küçük bir topluluğun başkanı” olarak görüldüğünü ifade etmektedir. Clauson sözcüğün telaffuzuyla ilgili olarak *čor* biçimi üzerinde durmaktadır. Ona göre *cho* sözcüğünün Orta Çince telaffuzu belirsiz olsa da bu sözcük *chor* sözcüğüne *chur* sözcüğünden daha yakındır. Son olarak Tibetçe transkripsiyonun da *čor* sözcüğüne işaret ettiğini belirtmektedir (1972: 427).

Zieme, *čor* unvanının Türkçe özel adlarla sıklıkla kullanıldığını ancak kökeninin net olmadığını söylemekle beraber Türkçe öncesi bir tabakaya ait olabileceğini düşünmektedir. Sözcüğün gerçek anlamının bilinmediğini fakat orijinalinde kesinlikle bir unvan olduğunu söylemektedir. Ayrıca Brahmi alfabesinde *o* ve *u* seslilerinin net bir şekilde ayrılabilmediğini ve bu metinlerde tanıklanan sözcüğün *čor* olarak yazıldığını ve bu şekilde yerleştiğini belirtmektedir (2006: 115-117).

Orta Moğolcada *corogi* ya da *cörögi* şeklinde tanıklanan sözcük genelde *baqu-corogi*, *baqu cörögi*, *buqu-corogi* sözcükleriyle beraber kullanılmaktadır. Ayrıca *corogi* sözcüğü

Moğolların Gizli Tarihi'nde²² de tanıklanmıştır. Rybatzki bu sözcüğün Soğdca ve Türkçede *çor* şeklinde sıklıkla ad ve unvan olarak kullanıldığını belirtmekle beraber Çince ise *cho* biçiminde ve daha yaygın olduğunu söylemektedir (2006: 320).

Aydın, *çor*'un “yüksek bir unvan” olduğunu söylemekte ve Runik harfli Türk yazıtlarında yalın ve ekli olarak birçok yerde geçtiğini ve geçtiği tüm örneklerde 𐰽𐰺 biçiminde yazıldığını belirtmektedir. Şirin sözcüğü “*kagandan aşağı, begden yukarı* derecede bir unvan” olarak Thomsen ise *çur* olarak okuduğu sözcüğü “Türk unvanı” olarak anlamlandırmaktadır. Nadelyayev ve Nasilov'un sözlüklerinde ise *çur* biçimindedir. Gömeç *çor* olarak okuduğu sözcüğü “askerî bir unvan” olarak tanımlamaktadır. Bazin, *köl-iç-çor* biçiminde okuduğu sözcüğü “içerinin *köl çor*”u olarak tıpkı *iç buyruk* “içerideki memur” (doğrudan kağana bağlı memur) sözcüğünde olduğu gibi yorumlamaktadır (Aydın,2008: 102: Aydın, 2018a: 125; Şirin, 2020: 363; Thomsen, 1924: 172; Nadelyayev ve diğerleri, 1969: 157; Gömeç, 2000: 934; Bazin, 2016: 213).

Jiu ve Xin Tangshu kaynaklarında Kapgan ismi *mochuo* olarak adlandırılmıştır. Geç orta Çince *muək-tʂʰyat*, erken orta Çince *mək-tʂʰ wiat*, Tibetçe *bug çhor* biçimindedir. Rybatzki bu formların orta Çince olmasına rağmen *çor* unvanını yansıttığını hatta *bögü şad* unvanına da işaret edebileceğini söylemektedir. Rybatzki, Uygur Bögü Kağan'ın unvanının Çince *mouyu kehan* Tibetçe *bug çhor* olarak verildiğini de söylemektedir (Rybatzki, 2000: 222-223).

Uygur yazıtlarında bu sözcüğün geçtiği cümleler şunlardır:

HT V 1: *ben barsap<a> çor*

‘Ben Bars Apa **Çor**(‘um)’

HT XIV 3: *tarduş kül<i> çor*

‘Tarduş Küli **Çor**’

Kçor 11: *kari? çor*

1.2.14. *éltewer / ilteber*

Orhon, ve Uygur yazıtlarında tanıklanan *élteber* sözcüğü Yenisey yazıtlarında tanıklanmamaktadır. Orhon yazıtlarında geçen bu sözcüğü Thomsen *iltäbir*, Marquart, *äl-ätbär* biçiminde okumaktadır. Czeglédy bu okunuşlara karşın *ilt(ä)bär* biçiminde okumanın daha

²² Bk. (Temir, 1986: 69).

doğru olacağını ifade etmektedir. Czeglédy, sözcüğün Çince transkripsiyonun henüz bilinmediğini ve F. W. K. Müller'in kelimenin Çince biçimini göstermiş olsa da Pelliot'a göre bu okunuşların yanlış olduğunu belirtmektedir. Çince biçim *k'i-li-fa* biçiminde gösterilmekte fakat Czeglédy'e göre sözcüğün doğru okunuşu *il-di-bar* değil *el-fa* olduğundan *ältäbär*'in transkripsiyonu sayılamayacağını belirtmektedir. Czeglédy, *ältäbär*'in yazıtlarda Uygurların ve Az kavminin prenslerine verilen unvan olduğunu ifade etmektedir. Czeglédy'in aktardığına göre Reşidüddin'in *Târîh-i Gâzân* adlı eserinde Uygurlardan şöyle bahsetmektedir: "Uygur kavimleri bidayetle reissiz yaşarlardı sonra bütün Uygurlara hükmetmek üzere, *Äl-ältirir* ve *Kül-ärkin* adlarında iki reis seçtiler". Czeglédy, aynı adın Ebulgâzi'nin *Şecere-i Türk* eserinde de bulunduğunu söylemektedir. Burada Uygurların *Toguz uygur* ve *On uygur* isimlerinde iki grup olduğu ve reislerinin birinin ismi *Äl-ältir* olduğu yazılmaktadır. Czeglédy, Türklerin *äl ~ il* "kavim" sözcüğüyle yapılan birleşik unvanların çok fazla olduğunu söylemekle beraber Macarca yer adı olan ve özel isim olarak da kullanılan *ölbö* sözcüğünün bunlardan biri olduğunu ifade etmektedir. Czeglédy, Türkçe *il-beg* ve *il-han / il-hanı* gibi terkipleri örnek vermekte ve *äl-ältäbär*'in de böyle bir terkipten olması ihtimalini düşünmektedir. Yani sözcüğün diğer yarısının yabancı menşeli bir unvan olabileceğini ya da hükümdarın milletinin herhangi bir faaliyetini gösteren Türkçe bir kelime olabileceğini düşünmektedir. Ayrıca Raşid ad-din'in *äl-ältäbär* biçiminde göstermesini dittografi olarak değerlendirerek sözcüğün *ältäbär* biçiminde olması gerektiğini ifade etmektedir. Thomsen'in de gösterdiği gibi sözcüğü *äl* ile *täbär* biçiminde ayırmaktadır. Dezsö Pais de Czeglédy ile aynı fikirde olmakla beraber *täbär* sözcüğünü Türkçe *temir* ile ilişkilendirmektedir. Czeglédy de *täbär*'in Türkçe *temir* sözcüğünün bir varyantı olabileceğini ve Türkçede kavim ile demir sözcüklerinden oluşan terkinin isim gibi kullanılmasının garipsenmeyeceğini söylemektedir. Czeglédy, İbn Fadlan yazmasında geçen Bulgar kralının unvanının *yltwār* biçiminde olduğunu ve ünlülerin bilinmediğini söylemekte ve kelimeninin okunuşunun *yiltavār* olduğunu belirtmektedir. Son olarak bu unvanın hem Tokuz Oguzlarda hem de Hazarlarda kullanıldığını fakat tâbi kavim tarafından kullanılan yüksek bir rütbeyi -hâkim kavim değil- gösterdiğini söylemektedir (1951:183-187).

Hamilton, *k'i-li-fa* [*qi-li-fā*] 俟利發 (*eltävär*) biçiminin eski Türklerde bir unvan olduğunu vurgulamakta ve sözcüğün T'ou-kiue döneminde hem Uygurların hem de diğer boyların başbuğları tarafından unvan olarak kullanıldığını belirtmektedir. Runik harflerle (*e)lt(ä)b(ä)r* ya da (*e)lt(ä)v(ä)r*, Uygur yazısıyla ise (*e)lt(ä)b(ä)r* biçiminde gösterildiğini

söylemektedir. Hamilton sözcüğün etimolojisini şöyle vermektedir: “buyruk altındaki halk, devlet” anlamındaki *el* ile, “sahip/malik olmak, elinde tutmak” anlamındaki *tab-/tav-* fiilinin geniş zaman şekli olan *tabar/tavar*’dan oluşuyordu”. Hamilton sözcüğün *tabar/tavar* biçiminden *el-*’in etkisiyle incelendiğini ve *täbär/tävär* biçimine geldiğini belirtmektedir. Unvana “bir halkı veya devleti olan” anlamını vermekte ve “imparatorluğa bağlı her halkın yüce başbuğunu gösteren bir terim” demektir. Ayrıca *tabar/tavar* sözcüğünün “sahip olunan şey, davar, mal” anlamının da olduğunu ve T’o-pa’ların adı olan *Tabgaç/Tavgaç* sözcüğünün de *tab-* “sahip olmak” fiilinden *-gaç* ekiyle türettiğini söylemektedir (1997: 197-198).

Tekin, *eltäbär/iltäbär* biçiminde okuduğu sözcüğe “yüksek bir unvan, genel vali” anlamını vermektedir. Tekin, çalışmasında sözcüğü *Birleşik Adlar* başlığı altında *Nesneli Birleşikler* grubuna almaktadır. Sözcüğün Uygurlarda “yüksek bir unvan” olduğunu belirtirken *eltäbär* < *el täbär* biçiminde gösterdiği sözcüğe “kabileleri düzene sokan, düzenleyen” anlamını vermektedir. Ayrıca *täv-* biçiminde verdiği fiilin “sıraya sokmak, düzenlemek, dizmek” anlamını da eklemektedir. Bu kategoride değerlendirdiği diğer sözcükler ise *ilteriş* < *il teriş* “kabileleri derleyen” ve *eletmiş* < *el etmiş* “kabileleri örgütlemiş” sözcükleridir (2003: 97, 243).

Clauson, sözcüğün telaffuzunun belirsiz olduğunu ve yabancı/ödünç bir sözcük olduğunu düşünmektedir. Sözcüğü *élteber* biçiminde vermekte ve “üst bir hükümdara bağlı kabile hükümdarına verilen bir unvan” olarak anlamlandırmaktadır. Clauson, Çin tarihî metinlerinde yaygın olarak *chieh* (ya da *ssü*) *li fa* biçiminde transkribe edildiğini söylemektedir. Ona göre *élteber* sözcüğü **teb-* veya **tev-* fiillerinin *é:l* kelimesi ve *-r* geniş zaman ekiyle birleşmiş bir hâli değilse ödünç bir kelimedir. Clauson buradaki fiilin bilinen *tev-* “delmek” fiili olmadığını da not etmektedir (1972: 134).

Doerfer, emin olmamakla beraber *ältäbär* ve Türkçe *ältäbär* biçimlerini vermektedir. Sözcüğün Türkçe *ältäbär*’den geldiğini ifade etmekle beraber “Uygur hükümdarının unvanı” anlamını vermektedir (TMEN II: 201).

Gabain, *(i)l-täb(i)r* biçiminde verdiği sözcüğe “bir unvan” anlamını vermektedir. Şirin, *iltäbär/ eltäbär* biçiminde okuduğu sözcüğe “kağanlığa bağlı bazı boyların yöneticilerine verilen bir unvan” anlamını vermektedir. Aydın, sözcüğü *éltewer* biçiminde okumakta ve unvan olduğunu belirtmektedir. Aydın, *eltever*lerin hanedan üyesi olmadığını fakat söz sahibi olduğu boyların yöneticileri konumunda olduğunu söylemektedir. Gömeç, *ilteber*’in idari bir unvan olduğunu ve *ilteriş* sözcüğüyle hemen hemen aynı manaya geldiğini ifade etmektedir. O, *ilteriş*

için de “ili derleyip toplayan” anlamını vermektedir (Gabain, 1988: 275; Şirin, 2020: 364; Aydın, 2018a: 128; Gömeç, 2000: 937). Diğer çalışmalar için bk. (Bombaci, 1970; Sims-Williams 2011; Thomsen, 2011: 254-255).

Uygur yazıtlarında bu sözcüğün geçtiği cümleler şunlardır:

ŞU B Ek 1: <...> [ɛl]tewer biŋ yunt tümen koñ ben [t] ut[dum]

‘<...> İlteber, bin at (ile) on bin koyunu ben ele geçirdim’

1.2.15. inançu / inençü / inançı

Orhon yazıtlarında *inançu*, Uygur yazıtlarında *inançu* ve *inençü* ve Yenisey yazıtlarında ise *inançı* ve *inançu* biçimlerinde tanıklanmaktadır.

Clauson, *inanç* sözcüğünün hem isim hem de sıfat olduğunu ve *inan-* fiilinden geldiğini ifade etmektedir. Sözcüğün “güven; güvenilir” anlamına geldiğini söylemekte ve orta çağ döneminden bu yana alışılmadık bir şekilde kullanıldığından bahsetmektedir. Erken dönemde *inal* gibi “güvenilir bakan” veya benzeri bir görevde “unvan” olarak kullanıldığından ve çok yüksek rütbeli olması gerekmediğinden bahsetmektedir. Bu anlamda uzun bir süre varlığını sürdürdüğünü ve Selçuklu imparatorluğunda bazen oldukça genç memurların bu unvanı kullandığını söylemektedir. Son olarak Clauson, *inançu* sözcüğünün adın veya unvanın bir parçası olduğunu ifade etmektedir (1972: 187).

Erdal, *inançu* ve *inanç* sözcüklerinin her ikisinin de *inan-* “inanmak, güvenmek” fiilleriyle ilgili olduğunu, hükümdarın güvenini temsil ettikleri konusunda şüphe olmadığını ve *inançu*’nun daha eski olduğunu ifade etmektedir. Erdal, özel adların genellikle daha arkaik olduğunu ve genellikle dildeki belirli değişikliklerden etkilenmediğini söylemektedir. Sözcüğün hem üst düzey yetkililerin unvanı hem de özel isim olabileceğini de belirtmektedir. Ama ona göre, *inanç* örneklerinin çoğu unvan, *inançu* örneklerinin ise çoğu özel isimdir. Ayrıca Budist metinlerinde *inançu* sözcüğünün olmadığını belirtmektedir. Erdal, *-(X)nçU ~ -(X)nç* biçiminde fiilden isim yapan eklerin *ögir-* fiili dışında *inanç* ve *inançu* sözcüklerinde bulunduğunu söylemektedir. Clauson da *inançu* sözcüğünü işlerken *ögrünç/ögrünçü* sözcüğünden bahsetmektedir. Erdal, *ögir-* fiiliyle muhtemelen *ögrünç/ögrünçü* sözcüklerinden bahsetmektedir. Erdal *inançu* sözcüğünün daha sonra *inanç* biçimiyle kullanılmasının fonetik bir kısaltma olmadığını bilakis, *inançu*’nun *inal* sözcüğü gibi eskimiş bir **ina-* fiilinden geldiğini ve *inanç* sözcüğünün ise daha sonra *inan-* fiilinden türemiş olması gerektiğini ifade etmektedir. Verilen *-(X)nç* biçimlerinin genellikle **n-*’li fiillerle ilişkili olduğunu da

eklemektedir. Tekin de sözcüğün kökünün *ina-* fiili olduğunu söylemektedir (Erdal, 1991: 286-287; Clauson, 1972: 187; Tekin, 2003: 91).

Tariat yazıtında *inançu*, Köl Tegin kuzey yüzünde *inançu*, Köl Tegin batı yüzünde ise *inänçu* biçiminde tanıklanan sözcüğe Tekin, “yüksek bir unvan” ve “yüksek bir rütbe” anlamını vermektedir. Gabain de *inanç* ve *inançu* için “yüksek bir rütbe, şahıs ismi” anlamını vermektedir. Gömeç, *inançu* “idari bir unvan” demekle beraber *inaç* sözcüğüyle *inal*’ın hemen hemen aynı anlama geldiğini söylemektedir. Son olarak Şirin, *inançu* / *inançı* / *inänçu* biçiminde verdiği sözcüğe “bir unvan niteleyici” manasını vermektedir (Tekin, 2003: 244-245; Tekin, 1983: 836; Gabain, 1988: 273; Gömeç, 2000: 936; Şirin, 2020: 377).

Kaşgarlı’nın sözlüğünde *inanç beg* “güvenilir bey” biçiminde bir kişi adı bulunmaktadır. Aydın, bu örnekten hareket ederek sözcüğün unvandan çok unvan niteleyicisi olabileceği kanısına varmakta fakat sözcüğün daha çok unvan ve rütbe olarak nitelendirildiğini de eklemektedir. Ayrıca Kaşgarlı’nın belirttiğine göre bir *inan-* “güvenmek” fiili de vardır. (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 656; Aydın, 2018a: 131; Aydın, 2019b: 101).

Uygur yazıtlarında bu sözcüğün geçtiği cümleler şunlardır:

Ta B 6: *altmış iç buyruk başı inançu бага таркан улуг buyruk tokuz bolmış bilge tay seğün tay? <...> beş yüz başı külüg onı öz inançu beş yüz başı ulug öz inançu*

‘İç (işlerinden sorumlu) komutan **İnançu** Baga Tarkan. Büyük komutan Tokuz Bolmuş Bilge Tay Sengün <...>. Beş yüz (kişilik kuvvetin) başı Külüg Ongı Öz İnançu, (yine) beş yüz (kişilik kuvvetin) başı Ulug Öz **İnançu**’

1.2.16. *ışwara* / *ışbara* / *ışvara*

Orhon yazıtlarında ve Yenisey yazıtlarından olan Uybat III ve Turan I yazıtlarında *ışbara* biçiminde tanıklanmakla beraber Uygur yazıtlarında *ışbaras* biçimiyle de görülmektedir. Türk Runik harfli Uygur yazıtlarında *ışbara* veya *ışwara*’nın geçtiği cümlelere baktığımızda unvan ve unvan niteleyicisi olarak kullanıldığını ifade edebiliriz. *ışbaraların* mevkilerine baktığımızda ise hem askerî hem de idari görevlerde olduklarını söyleyebiliriz.

Clauson, sözcüğün telaffuzunun belirsiz olduğunu ve yabancı/ödünç alınan bir kelime olduğunu düşünmektedir. Clauson, *ışvaras* biçiminde çoğul hâlinin de bulunmasından hareketle en kabul edilebilir teorinin Toharcadan ödünçlenen Sanskritçede “bey, prens” anlamına gelen *īřvara*’dan gelmiş olduğudur. Türkçede kullanılan *ışvara* sözcüğü hakkında ise ismin önünde sadece unvan olarak geçtiğini belirtmektedir. Bu noktada Clauson, Toharcadan ödünçlenen

sözcüğü vermemiştir. Tekin, *ışbara* olarak okuduğu sözcüğü Sanskritçe *ışvara* “lord, prens” sözcüğünden ödünçlendiğini düşünmektedir. Son olarak, Tariat batı yüzündeki *ışbaras* sözcüğünün de *ışbara*’nın çoğul biçimi olduğunu ifade etmektedir.. Wang’a göre Toharca *řpār* biçiminde olup “serçe” anlamındadır. Wang, *ışbara* sözcüğünü eski İngilizce *spearwa*, Klasik Moğolca *şibagun* “kuş”, Dagurca *şowo/şogo* “kartal”, Mançuca *şibehu* “kırlangıç” sözcükleriyle karşılaştırmıştır. Ayrıca Çin kaynaklarına göre Türkler cesur ve güçlü kişileri *şbara* olarak adlandırmışlardır. Ölmez, *ışbara* biçiminde okuduğu sözcüğün Türkçeye Sanskritçeden geçtiğini düşünmektedir (Clauson, 1972: 257; Tekin, 2003: 244; Ölmez, 1997: 184-185).

Aalto, *ışbara* olarak okuduğu sözcüğü eski Hintçe *ışvara* sözcüğüne bağlamakta ve şu anlamları vermektedir: “1. Sıfat. Varlıklı, zengin; 2. İsim. Bay, hükümdar, kral”. Ayrıca Hintçe ve eski Türkçedeki ses denkliklerinden yola çıkarak eski Hintçe *ışvara*’nın Türkçede *alp* biçimini aldığını söylemektedir. Pelliot’a göre sözcüğün kökeni Türkçe değildir ve Türk lehçelerinde farklı telaffuzların bulunduğunu ifade eder. Pelliot, I. Köktürk dönemi kağanlarından *ışbara* Kağan’ın adından yola çıkarak okunuşun runik yazıda net olmadığını ifade etmektedir. Son olarak sözcüğün *Mařrnāmag*’da *řpārā* biçiminde olduğunu ve Tuna Bulgar hükümdarı *Asparux*’un adıyla da karşılaştırıp farklı okumalar yapılabileceğini söylemektedir (Aalto, 1946: 2-4; Aydın, 2011: 15; Pelliot, 1929: 211).

Aydın, *ışwara* “yüksek bir unvan” olarak okuduğu sözcüğün Sanskritçe *ışvara* sözcüğünden geldiğini söylemektedir. Donuk sözcüğü *çap-* “hücum etmek, saldırmak, çapmak” fiil köküne bağlı olduğunu ve Türkçe bir deyim olmasının yüksek bir olasılık olduğunu vurgulamaktadır. Donuk, Bizans kaynaklarında *ışbara*’nın Tuna Bulgar devletinin kurucusu *Asparuh* (*Esperüh*) olarak bilinen şahsın adı/unvanı olduğunu ve bunun da Türkçede sıklıkla kullanılan *çapar* sözcüğüyle ilişkili olabileceği söylemektedir. Aydın ise Donuk’un bu görüşüne karşılık *çap-* fiili ve *çapar* adı ile *ışbara* sözcüğü arasında ilişki kurulmasının dil bilgisel olarak mümkün olmadığını söylemektedir (Aydın, 2019c: 153; Donuk, 1988: 18; Aydın, 2018a: 131).

Gömeç “askerî bir unvan” olarak anlamlandırırken şirin, *ışbara* olarak okuduğu sözcüğü “bir unvan” olarak tanımlamakta ve *ışbaras* biçimine ise “*ışbara* unvanının çokluk biçimi, *ışbaralar*” demektedir. Serkaya da *Göktürk Yazıtlarında Hintçe Unsurlar* adlı çalışmasında *ışb(a)ra* biçiminde okuduğu sözcüğü işlemektedir. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*’nde *ışbara* “yüksek bir rütbe” olarak verilmekte ve Sanskritçeden getirilen sözcüğe

birkaç anlam verilmektedir: “1.bey; 2. yüksek rütbe; 3. Şahıs adı”. *Drevnetyurkskiy Slovar*’da Sanskritçe kökenli olduğu belirtilirken unvan olup olmadığına ise tereddütle yaklaşmaktadır (Gömeç, 2000: 936; Şirin, 2020: 364, 728; Sertkaya, 2004: 371; Caferoğlu, 1968: 87; Bayat ve Aliyeva, 2008: 95; Nadelyayev ve diğerleri, 1969: 220).

Turan’a göre Köktürk yazıtlarında *ışbara/ışvara*’nın rütbesinin derecesi ve kapsamı açık değildir. Fakat eski Uygur yazıtlarında sözcüğün yüksek idari unvan ve askerî rütbe olarak varlığını sürdürdüğünü ifade etmektedir (2018: 159-161).

Uygur yazıtlarında *ışwara* ve çoğul biçimi olan *ışwaras* biçimlerinin geçtiği cümleler şunlardır:

Ta B 7: *tarduş begler ogli biş başı tarduş külüg eren tarduş ışwaras beş biş er başı alp ışwara seşün yağlakar*

‘Tarduş beylerinin oğulları(ndan) binbaşı Tarduş Külüg Eren (ile) Tarduş **ışvaralar**. Beş binlik kuvvetin başı General Alp **ışwara** Yağlakar (idi)’

ŞU G 2: *ışwaras tarkat anta ançoladım*

‘(Onlara) **ışwara** (ve) tarkan unvanlarını orada takdim ettim’

1.2.17. kagan

Orhon ve Uygur yazıtlarında tanıklanan *kagan* sözcüğüne Yenisey yazıtlarında rastlamamaktayız. Clauson, *xağan*’nın yabancı kökenli ödünç bir sözcük olduğunu düşünmektedir. Clauson, “bir kabilenin veya halkın bağımsız hükümdarı” anlamını vermekte ve Türkçenin erken dil döneminde devralınan büyük bir antik çağ unvanı olduğunu ifade etmektedir. Pulleyblank tarafından ise daha eski bir tarihte devralındığı tartışılmıştır. Sözcüğün ilk olarak MS 400 civarında Juan-juan ve T’u-yü-hun dönemlerinde bir kraliyet unvanı olarak tanıklanıp kaydedildiğini söylemektedir. Clauson, Pulleyblank’ın, Hsiung-nu kraliyet unvanının *hu-yü* (eski Çince *ɣwax-ɣwāy*) biçiminde olduğu görüşüne değinmektedir. Bu eski Çince biçimin ise MÖ 1. yüzyılın sonundaki olaylarla bağlantılı olarak bahsedilen aynı kelimenin daha eski bir Çince transkripsiyonu olduğunu düşünmektedir. Clauson, sözcüğün Türkçenin erken dil döneminde ve Uygurca metinlerinde *kagan* olarak yazıldığını ve erken dönemde başka dillere de Türkçeden geçtiğini ve geçtikleri dillerde alternatif biçimlerde görüldüğünü belirtmektedir. Örneğin, Moğolcada *kağan/ka’an* olarak kullanıldığını ve Çağataycaya *ka’an* şekliyle yeniden girdiğini söylemektedir. Ayrıca erken bir tarihte *xāqān* şekliyle Osmanlı imparatorluğunun dağılmasına kadar imparatorluk unvanlarından biri olarak

kullanıldığını da eklemektedir. Son olarak, Türkçenin en erken döneminde 7.yüzyılda *xağan* olarak çok yaygın olduğunu ve sadece o dönemin hükümdarının unvanı olarak değil aynı zamanda Çin imparatoru *Tavğaç xağan*, Tibet kralı *Tüpiüt xağan* ve tâbi Türk boylarının hükümdarları olarak atanan hükümdar ailesinin küçük üyeleri *Türgeş xağan*, *Kırkız xağan* için de kullanıldığını belirtmekle beraber Uygurların MS 742’de bağımsız olduklarında aldıkları unvan olduğunu da eklemektedir (1972: 611).

Ramstedt, *qagan* biçiminde okuduğu sözcüğe “imparator, büyük han” anlamını vermektedir. Ramstedt, ilk Türk imparatorunun kurucusu olan Tuman (MS 545-552) tarafından 550 civarında resmi olarak kabul edilen imparatorun bu eski adında iki Çince kelimenin kombineasyonunu gördüğünü söylemektedir: “*kē* ‘büyük’ ve yukarıdaki *kuan* ‘prens’”.

Ramstedt, Moğolca ve Türkçenin (veya Korecenin) fonetik gelişimi *kē-kuan*’dan *kē-kan*, *kē-gan*’a biçiminde olduğunu belirtmekle beraber *kayan*, *χakan*, *χayan* ve *kagan*’daki sözcüklerle de aynı seslere sahip olduğunu söylemektedir. Ramstedt, bu unvanın çeşitli Asya dillerinden (*χαγνος*, *χαγνος*, *caganos*) uyarlanmış olan farklı eski yazımlarının olduğunu ve bunların birinci ve ikinci hecelerindeki ünsüzlerinin aynı olmadığını söylemektedir. Sözcüğün ya *qa-* ya da *k’a-* ile başladığını ünsüzün muhtemelen *-k-*’den *-q-*’ya geçtiğini ve bunun da sızıcılaşma yoluyla olabileceğini ifade etmektedir. Sözcüğün eski Türkçede *qagan* “imparator”, Uygurcada *χayan* ve Moğolcada *kayan*, *χayan* ve *χα’an*, *χān* biçiminde olduğunu söylemektedir. Bu *χα’an* > *χān* sözcüğünün “büyük-han”, “kral”, “imparator”, “han” anlamlarına geldiğini söylemekte ve Moğolların hâkimiyetiyle Türk lehçelerine yeniden kazandırıldığını ve böylece Avrupada da tanındığını ifade etmektedir. Ramstedt, Çinli kâtiplerin *kagan*’ın aslının Çince olduğu ile ilgili görüşleri kabul etmediklerini ve genellikle sözcüğü *k’ohan* biçiminde yazdıklarını da ifade etmektedir. Ramstedt, Moğolların *χan* ve *χān* sözcükleri arasında bir ayrım yaptıklarını ve hâlâ ayırt ettiklerini bunun dışında bazı Türk diyalektlerinde de bu farkın hâlâ belirgin olduğundan bahsetmektedir. Ancak diğer Türk diyalektlerinde nicelik farkının korunmadığını ve bu nedenle *qan* ile *qagan* sözcüklerinin de kavramsal olarak aynı anlama geldiğini belirtmektedir (1951a: 62-63).

Choi, Korecede *kakkan* adlı bir unvan olduğunu ve bu sözcüğün bir kabilenin hükümdarını belirtmek için kullanıldığını söylemektedir. Ayrıca kelimenin aslının “hükümdar” veya “imparator” anlamına geldiğini de belirtmektedir. Choi, Korecede geçen bu *kakkan* ve *kakan* sözcüklerinin Proto veya eski Türkçeden alınmış olabileceği görüşündedir. Türkçe *qayan* sözcüğü içinse etimolojisinin hâlâ bilinmediği fakat *qa* ve *qan*’ın birleşiminin açık olduğunu

söylemektedir. Choi, Silla’da *qan* kelimesinin tek başına bir unvan olarak kullanılmasının yanı sıra başka unvanların içerisinde geçtiğini de söylemektedir. Örneğin: *maripkan*, *kəsəkan*, *okkan*, *surkan* gibi. Ayrıca Choi, Altay dillerinde bulunmayan bir *qa* unvanından da bahsetmektedir. Puye unvanlarında *maka* “at hükümdarı”, *ceka* “incir hükümdarı”, *uka* “boğa hükümdarı”, *kuka* “kurt hükümdarı” gibi sözcüklerin bulunduğunu söylemektedir. Bu Puye unvanlarında *ka* kelimesinin “hükümdar, vali” anlamına geldiğini belirtmektedir. Ayrıca *qa* unvanının *kočuka* “kraliyet ailesinin lideri, prens” ve *saŋka* “bir hükümdar” olarak Kokurye’nin iki unvanında geçmekte olduğunu da söylemektedir. Choi, Altay dillerinde *qa* ve *qan* unvanlarının “bir kabilenin veya eyalet valisinin liderini” belirtirken *qayan*’ın ise “kabile birliğinin yöneticisi veya imparatoru” belirttiğini ifade etmektedir. Hatta *qayan* kelimesini harfi harfine çevrildiğinde “kralların kralı” anlamına geldiğini söylemektedir. Choi, *qayan*’nın Proto-Türkçe olarak kabul edilen Tabghach veya T’opa dilinde, T’opa hükümdarını belirten 可汗 biçimde geçtiğini belirtmektedir. Choi, proto veya eski Türkçe kelime olarak tanımladığı *qayan*’ın diğer birçok dile ödünç verildiğinden de bahsetmektedir. Örneğin, Orta Farsça belge Mahrnamag’da *xayan* formunun görüldüğünü ve sözcüğü Farsça’nın yanı sıra Altay olmayan Tibet, Ural ve Avrupa dilleri dâhil olmak üzere birçok dilin ödünç aldığını söylemektedir (1993: 74-75).

Doerfer *kan* ve *kagan* unvanlarını aynı madde altında incelemektedir. Bu unvan için de yine aynı bilgileri verebiliriz. Doerfer, Ruanruan’dan gelen tüm kelimelerin Siyenbi dilinden ödünç alınmış bir *xa’an* formu olduğunu düşünmektedir. Ayrıca *qā’ān* olarak okuduğu sözcüğe “büyük kağan, imparator” anlamını vermektedir. Eski ve orta Türkçede *xağan* biçiminde olduğunu, Moğolcaya *qayan* biçiminde geçtiğini belirtmektedir. Doerfer, Orta Moğolca *qa’an* biçiminden Türkçeye tekrar *qā’ān* olarak geçtiğini düşünmektedir (TMEN III, 141).

Vovin, *qayan* biçiminde okuduğu sözcüğe “imparator” manasını vermektedir. Vovin, Ruan-ruan dilinden ödünç alındığını düşünmekle beraber Ruan-ruan kökenli olduğu düşünülen *qan*, *qayan*, *qayātun* ve *qatun* unvanları dışında bu dil hakkında hiçbir şey bilinmediğini de söylemektedir. Sözcüğün morfolojisini şöyle vermektedir: *qa-ya-n*. -ya- eki içinse “bir saygı ifade eden veya anlamı büyülen son ek/ek” ifadesini kullanmaktadır (2004: 128, 129; 2007: 184).

Boodberg, Çin kaynaklarında T’o-pa hükümdarlarının *khan* unvanını taşıdığını ve sözcüğün -Orhon Türklerinin meşhur ettiği unvanın- kökeninin ise yine onlar tarafından Juan-juanların dilinden türetildiğini söylemektedir. Ona göre Juan-juanlar ise bu kelimeyi ya

T'opalardan ya da Mu-junglardan ödünç almış olmalılar. Shiratori'nin belirttiğine göre ise Çin kayıtlarına göre bu unvanı ilk alan Juan-juan şefi *Shé-lun*'dur (Boodberg, 1936: 171-172; Shiratori, 1945: 504).

Aydın, *kagan* olarak okuduğu sözcüğe “kağan, hükümdar” anlamını vermekte ve sözcüğün kökeninin ne olduğuyula değil *kan* ve *katun*, *kagan* ve *kagatun* unvanları arasındaki ilişki ve benzerlikle ilgilenmektedir. Gömeç, sözcüğe idari bir unvan demekle beraber “devlet idaresinde söz sahibi olan en yüksek rütbedeki kişi” anlamını vermektedir (Aydın, 2018a: 135; Gömeç, 2000: 937). Biz bu çalışmada *kagan* unvanının etimolojisi ve morfolojisi hakkında bilgiler verdik. Unvanın Köktürk kaynaklarına göre özellikleri hakkında ise ayrıntılı bilgi için bk. (Gömeç, 1996: 81-89).

Uygur yazıtlarında *kagan* biçiminde tanıklanan sözcüğün hem “askerî unvan” olarak kullanıldığı hem de “hükümdar” anlamında kullanıldığı cümleler şunlardır:

Ta D 1: <...>ç yol<l>ug **kagan** <...> bumın **kagan** üç *kagan* olormış eki yüz yıl olormış
'<...> Yollug **Kağan** <...> Bumın **Kağan** (bu) üç kağan tahta oturmuş, iki yüz yıl hüküm sürmüşler'

Ta G 6: *teñride bolmuş el etmiş bilge kagan atadı el bilge katun atadı kagan atanıp katun atanıp ötüken ortosınta as öjüz baş kan idok baş kedinin örgin bunta eti<t>dim*
'Tengride Bolmuş El Etmiş Bilge **Kağan** (olarak) atadı. (Eşimi) El bilge Katun (olarak) atadı. **Kağan** (olarak) atanıp (eşim de) hatun (olarak) atanıp Ötüken'in ortasında As Öngüz Baş ve Kan Iduk Baş (dağlarının) batısında kağanlık otağını burada kurdurdum'

Ta B 1: *teñride bolmuş el etmiş bilge kagan el bilge katun <...> kagan atıg katun atıg atanıp ötüken kedin uçınta tez başınta örgin [anta etitdim çıt]*

'Tengride Bolmuş El Etmiş Bilge **Kagan** (ve eşim) El Bilge Katun <...> **kağan** adını, hatun adını alıp Ötüken'in batı ucunda Tes (Irmağı'nın) kaynağında kağanlık otağını (orada kurdurdum, karargâh çitlerini) orada vurdurdum'

Tes D 1: *teñ<i>de bolmuş el etmiş uygur kagan olorm[ış]*

'Tengride Bolmuş El Etmiş Uygur **Kağan** tahta oturmuş'

Tes D 4: <...> *teñr<i>de bolmuş el etmiş [bilge] kaganım olortı el tutdı*

'<...> Tengride Bolmuş El Etmiş Bilge **Kağan**'ım tahta oturdu, yurdu tuttu (düzenledi)'

Tes G 1: <...> *köl beg bilge kagan <...>*

'<...> Köl Beg Bilge **Kagan** <...>'

ŞU K 1: *teñri[de b]olmuş el étmiş bilge **kagan** b[en]*

'(ben) Tengride Bolmuş El Etmiş Bilge **Kağan**'ım'

ŞU K 5: *kañım köl bilg[e] **kagan** <...>*

'Babam Köl Bilge **Kağan** <...>'

HT VI 5: *otuz yaşımka alp kut<lu>g bilge **kagan** élinte*

'Otuz yaşımda Alp Kutlug Bilge **Kagan** ülkesine'

Ta G 5: *anta kësre küsgü yılıka sinligde küç kara bod[un er]miş sinsizde küç kara suw ermiş kara bodun turuyun **kagan***

'Ondan sonra fare yılında (748), "sen varken halk güçlü imiş, sensizken (halkın) gücü kara su (gibi) imiş" (diyerek) halk ayağa kalkıp **kağan** (olarak)'

Tes D 5: <...>l' ***kaganım** bilgesin üçün öjre kün tugsıkdaki bodun <...>*

'<...> **kağanım** bilge olduğu için doğuda güneşin doğduğu yerdeki halklar <...>'

ŞU B 3: *tawgaç kanı **kagan** <...>*

'Çin Kağanı <...>'

KarB I/I 5-6: *[r]i uygur **ka[gan]** <...>*

ŞU K 12: *anta kësre kañım **kagan** uçdı*

'Ondan sonra babam **kağan** öldü'

ŞU K 4: *tür[ük **kaga**]n çak elig yıl olormuş*

'Kök Türk **kağanının** (yönetimi) zamanında elli yıl hüküm sürmüş'

Tes D 2: <...> *ermiş **kagan** <...> éki ermiş anta adın ödkünç **kagan** ermiş <...>*

'<...> imiş. **Kağan** <...> iki imiş. Bundan başka (onlardan biri) sahte **kağan** imiş <...>'

Tes K 5: *uygur **kagan** tok olormuş yetmiş yıl ermiş*

'Uygur **Kağanı** tok (bir biçimde) tahta oturalı yetmiş yıl olmuş'

Tes K 1: <...> *[yér] teñri kılıntokda uygur **kagan** olormuş bök ulug **kagan** [ermiş]*

'<...> yer (ve) gök yaratıldığında Uygur **Kağanı** tahta oturmuş. (O) yüce (ve) büyük **kağan** imiş'

Tes B 5: <...> *él étmiş kanım yaşı tegip uçdı oğlı yawgum **kagan** boltı <...>*

'El Etmiş hanımın yaşı tamam olup öldü. Oğlu yabgum, **kağan** oldu'

1.2.18. kan

Orhon, Yenisey ve Uygur yazıtlarında *kan* sözcüğü tanıklanmaktadır. Ramstedt, *qan* sözcüğünün “prens” anlamında olduğunu ve Moğolca ve Türkçede *khan* biçiminde tanıklandığını söylemektedir. Ramstedt, bu unvanın bilim adamları tarafından genellikle *qagan* (Büyük-Khan) unvanıyla karıştırıldığını söylemektedir. Ramstedt, Moğollar ve Türklerin kabile reisini belirtmek için *qan* kelimesini kullandıklarını ve aynı kabile içinde birkaç *qan* (çoğul şekli *qat* veya *qant*?) bulunduğunu belirtmektedir. Fakat *qan* sözcüğünün “lider”, şef (halkın veya daha küçük bir etnik grubun), “prens” veya “bölge yöneticisi”, “vali” ya da benzeri bir şekilde tercüme edilip edilemeyeceğinin önemsiz olduğunu söylemektedir. Ramstedt, o zamanlar, basit göçebe kültürü üzerinde büyük kültürel etkiye sahip olan yüksek kültürleri ve son derece gelişmiş idari sisteme sahip Çinliler tarafından *kuan* “yönetici”, “vali”, “sulh hâkimi” kelimesinin ve Korecede yine aynı anlamları taşıyan *kwan* kelimesinin kullanıldığını söylemektedir. (Örneğin Korece *kwan-ka* “valilik makamı”, Korece *kwan-m'eng* “resmî unvan”, Korece *kwan-mun* “bir sulh hâkiminin emirleri” vb.). *Kwan* sözcüğünün Korece eş anlamlısı *p'ēsŭl* “devlet dairesi”, “resmî”, “resmî makam” anlamındadır. Ayrıca bazı eski Kore lehçelerinde *kwa*-(*kuan*) sözcüğünün *ka*-(*kan*) biçiminde telaffuz edildiğini söylemektedir. Ramstedt'e göre Türkçe *qan* ve Moğolca *k'an*, *ḡan* (kısa *-a-* ile) sözcükleri Çince *kuan* sözcüğünden gelmektedir. Ramstedt, bu unvanın ilk olarak Çin imparatorluğu tarafından politik olarak dost göçebe şeflere daha sonra yerel derebeyler tarafından alt kabile şeflerine veya bölge şeflerine verildiğini ifade etmektedir. Daha sonra da Türk ve Moğol gelenekleri ile daha geniş alanlara yayıldığını (Hindistan, Afganistan, İran vb.) ifade etmektedir (1951a: 61-62).

Clauson, *xan* sözcüğünün ödünç alınmış bir sözcük olduğunu ve *a* ünlüsünün *xa:n* uzun olduğunu belirtmektedir. Clauson'un *xa:n* biçiminde verdiği telaffuza dair hiçbir şüphesi yoktur. Sözcüğün erken dönem Moğolcada “kraliyet unvanı” anlamını yitirdiğini ve Türkçe konuşulmayan birçok Müslüman ülkede hâlâ bir “onur unvanı” olarak kullanıldığından bahsetmektedir. Ayrıca bu unvanın *xağan* ile neredeyse eş anlamlı bir unvan olduğunu belirtmekle beraber ikisi arasındaki etimolojik bağlantı için *xağan* maddesine yönlendirmektedir. Clauson, *xağan* sözcüğüyle eş anlamlı olduklarını fakat aralarındaki ilişkinin belirsiz olduğunu ve bu iki sözcüğün Türkçede morfolojik olarak birbirlerine bağlanamayacağını ancak hangi dilden Türkçeye geçmişse o dillerde alternatif formlar olabileceğini belirtmektedir. Doerfer de *ḡān* biçiminde okuduğu sözcüğe “hükümdar, bey” anlamını vermekte ve Clauson gibi sözcüğün ünlüsünün uzun olduğunu düşünmektedir.

Doerfer, Ruanruan'dan gelen tüm kelimelerin Siyenbi dilinden ödünç alınmış bir *χα'an* formu olduğunu düşünmektedir (Clason, 1972: 630, 611; TMEN III, 141).

Manczak'ın çıkarımına göre *kan* kağandan daha küçük, kağanın da *kandan* daha büyük bir hükümdar olduğudur. Manczak, *qayan* ve *qan* arasındaki farkı *qayan*'ın düzenli bir şekilde fonetik gelişme göstermesi *qan* ve *qa'an*'ın ise düzensiz bir fonetik gelişim göstermesiyle açıklamaktadır. Vovin'in görüşüne göre sözcük ilk olarak Xianbeiler (Siyenbiler) tarafından ödünçlenmiştir. Vovin'e göre Türkler *kan*, *kagan*, *kagatun* ve *katun* sözcüklerinin hepsini Ruan-ruanlardan ödünç aldıklarında sözcükleri bileşik olarak değil, tek bir öge olarak ödünç almışlardır. Vovin, *qan*'ın morfolojisi hakkında ise *qa-n* "han" sözcüğündeki *-n*'nin bir eki ya da kökü temsil ettiğine bağlı olarak iki farklı görüş sunmaktadır (Manczak, 2010: 70; Vovin, 2004: 129).

Gülensoy, Türkçe/Moğolca *kagan* > *ka'an* > *kaan* > *kān* > *han* biçiminde gelişme gösterdiğinden bahsetmektedir. Fakat Aydın, *kagan* ve *kan* unvanlarının aynı satırda geçtiği için bu etimolojinin doğru olmasının mümkün olmadığını söylemektedir. Ayrıca Aydın, *kan* biçiminde okuduğu sözcüğü "han, hükümdar" olarak tanımlamaktadır. Şirin ise Karaağaç'ın köken bakımından *kan* ve *kagan*'ı birlikte değerlendirdiğini, "baş" ve "büyüklük" kavramlarının üyeleri arasında saydığını ifade etmektedir. Bu bağlamda Şirin, eski Türklerin aile kurumunun liderini *kaŋ*, inanç kurumunun liderini *kam*, devlet kurumunun liderini ise *kagan* > *kan* biçiminde aynı sözcüğe farklı anlamlar yükleme yoluyla adlandırdıklarını düşünmektedir. Şirin; damak, dudak ve diş genizlisi olan ünsüzlerin ses bilgisi açısından nöbetleşmelerinin mümkün olmasının bu tezi güçlendirdiğini söylemektedir (Aydın, 2018a: 136,137; Şirin, 2020: 134-135).

Nadelyayev'in sözlüğünde *qan* sözcüğü "han, hükümdar, kral, önder/lider" anlamlarındadır. Tekin, *q(an)n* biçiminde okumakta "han, hakan" anlamını vermekle beraber bir başka çalışmasında ise "yüksek bir unvan, han" anlamını vermektedir (Nadelyayev ve diğerleri, 1969: 417; Tekin, 1983: 836; Tekin, 2003: 246).

Unvanın Türkçe olduğuna dair de bazı öneriler vardır. Mesela F. Laszlo, Uygur lehçesinde bulunan *tāngrikān*'in son hecesinin Türkçe *qan* unvanından başka bir şey olmadığını söylemektedir. Yine W.Bang'a göre de bir yıldız adı olan *yātikān* sözcüğünün içinde *kan* unvanı bulunmaktadır (Donuk, 1988: 26).

Uygur yazıtlarında *kan* biçiminde tanıklanan sözcüğün hem “ askerî unvan” olarak kullanıldığı hem de “han, hükümdar” anlamında kullanıldığı cümleler şunlardır:

Ta D 8: *kan[ın altım] anta yok boltı*

‘Hanını (tutsak) aldım, orada yok oldular’

Ta D 9: <...> *ozmış tegin kan boltı*

‘<...> Ozmış Tegin **Han** oldu’

Ta K 1: <...> *kan aruk? oguz bodun altı yüz señüt bir tümen bodun kazgandı*

‘<...> **Kan** Aruk? Oğuz halkından altı yüz general (ile) onbin (kişilik) halk(1) saflarına kattı’

Ta K 2: *bıña uygur bodunı tēgitimin bo bitidökde kanıma turgak başı kagas ataçuk begzeker çigşi bila бага таркан üç yüz turgak turu<t>dı*

‘Uygur halkından prenslerimle bu (yazıtı) yazdıkları sırada, **hanımın** muhafız birliğinin başı Kagas Ataçuk, Begzeker Çigşi (ve) Bila Baga Tarkan (ile birlikte) üç yüz muhafız, (yazıtı) ayağa kaldırdı (dikti).’

Ta K 3: *teñrim kanım oglı bilge tarcan kutlug bilge yawgu*

‘İlahi(yüce) **hanımın** oğlu Bilge Tarkan Kutlug Bilge Yabgu’dur’

Ta K 4: *teñrim kanım oglı <...>*

‘İlahi yüce **hanımın** oğlu <...>’

Ta K 5: *bunça bodunug atın yolın ayıgma kanım? eçişi? eki ayur tēdi*

‘Bunca boyların adlarını, sanlarını söyleyen (anlatan) **hanımın?** amca(lar)ı (olan) iki anlatıcı? söyledi (anlattı)’

Ta G 1-2: *kanın anta tutdum*

‘**Hanını** orada ele geçirdim’

Ta G 4: *[b]eş señüt kara bodun turuyun kañım kanka ötünti*

‘beş general (ve) halk (önünde) ayağa kalkarak babam **kağana** (şöyle) arz ettiler’

Tes B 4: *uygur kanım tutulm[ış]*

‘Uygur **hanım** tutulmuş’

Tes B 5: <...> *el etmiş kanım yaşı tegip uçdı*

<...> El Etmiş **hanımın** yaşı tamam olup öldü’

Tes B 6: *kanım eli* <...>

‘Kağanımın yurdu’

ŞU K 7: *üç birküde kan süsi [birle] katıltum*

‘Üç Birkü’de kağanın ordusuna katıldım’

ŞU K 9: *ozmuş tegin kan bolmuş*

‘Ozmuş Tegin Han olmuş’

ŞU D 11: *kırkız kanı kögmen irinte* <...>

‘Kırgızların hanı Kögmen’in kuzeyinde’

ŞU D 12: *kanıña*

‘Hanına’

ŞU B 1: <...>-*medi kan* <...>

ŞU B 3: *tawgaç kanı kagan* <...>

Su 1: *uygur yerinte yağlakar kan ata kel[igme]*

‘Uygur ülkesindeki Yağlakar hanımı sürerek gelen’

Su 9: *oglanım erde marımınça bol kanka tap katıglan*

‘Evlatlarım! Her zaman? hocalarınız gibi olun, hana hizmet edin, çalışıp çabalayın!’

HT VI 1: *teñr<i>ken alp kutlug bilge kan*

‘Saygıdeğer Alp Kutlug Bilge Han’

HT XI 1: <...> *kanıña*

‘<...> hanına’

KÇor 6: *kan totok*

KÇor 10: *kan inisi?*

1.2.19. katun

Orhon ve Uygur yazıtlarında *katun* sözcüğü unvan olarak kullanılırken Yenisey yazıtlarında ırmak ismi olarak görmekteyiz.

Clauson, *xa:tun* “leydi” biçiminde *a* ünlüsünü uzun olarak okumakta ve sözcüğün ödünç bir kelime olduğunu belirtmektedir. Clauson, sözcüğün *xağan/xan* ile ilişkilendirilmeye çalışıldığını ama Soğdca *xwat’yn* (*xwatēn*) sözcüğünden alındığına dair hiçbir şüphe olmadığını

söylemektedir. Soğdcada *xwt'yn* “lordun karısı”, “hükümdar” sözcüğünün erken dönemde tam olarak *xatu:n*’un anlamı olduğunu söylemektedir. Ayrıca bu sözcüğün DLT’de *ka:tu:n* biçiminde yazılmış olmasına rağmen *xatu:n* biçiminde transkribe edilmesi gerektiğini ve Arapçada ise *xa:tu:n* biçiminde yazıldığını ifade etmektedir (1972: 602).

Benveniste, Soğdca *xwatēn* “kraliçe” sözcüğüyle Türkçe *qatun* “kraliçe” sözcüğünün hiçbir ortak yanının olmadığını ve bu iki terimin kendi dillerinde açıklaması gerektiğini, *qatun*’un tamamen Türkçe kökenli olduğunu savunmaktadır. Bu noktada Pulleyblank, Soğdca etimolojinin dışlanamayacağını çünkü sözcük tanınmadan önce Türkçeden Soğdcaya tekrar ödünç alınmış olabileceğini söylemektedir. Ayrıca Soğdca fonetik karşılıklarının kesin olmadığından ve anlamın *qatun*’u tam olarak karşılamadığından da bahsetmektedir. Pulleyblank, hem Türkçe *qatun* hem de Hsiung-nu *o-chih* sözcüğünün “kraliçe” anlamı yerine “eş” anlamına geldiğini fakat Soğdca *γwt'γnh* sözcüğünde ise yalnızca “kraliçe” anlamına geldiğini söylemektedir. Pulleyblank, aynı sözcüğün açık bir şekilde ilişkili olması gereken biçimlerinin T’u-yü-hun ve T’o-pa’da zaten bulunmasının Soğdca biçimine daha fazla şüpheyle yaklaşmaya sebep olduğunu söylemektedir. Pulleyblank, T’u-yü-hun hükümdarının eşinin orta Çince *khak-tsuən* ve T’o-pa’nın eşinin ise orta Çince *kha'-suen* biçiminde adlandırıldığını söylemektedir. Ayrıca Soğdluların bu dönemde Çin’in batı sınırlarında mevcut olsalar da herhangi bir askerî veya siyasi varlıklarından ziyade tüccar olduklarını ve göçebe yöneticilerin unvan için onlara dönüp bakmayacağını şüpheli bulmaktadır. Aalto, eski Türkçe ve Uygurcada *qatun* “kraliçe” ve Soğdcada *χwr'ynk* (*xwatē*) “hatun, eş, zevce” biçiminde olduğunu söylemekte ve Benveniste’nin bu sözcüğü bağımsız bir sözcük olarak ele aldığını da eklemektedir (Benveniste, 1966: 34; Pulleyblank, 1962: 263; Aalto, 2013: 195).

Manczak’a göre *qayan* ve *qan* arasındaki fark, *qayan*’ın düzenli bir şekilde fonetik gelişme göstermesi *qan* ve *qa'an*’ın ise düzensiz bir fonetik gelişim göstermesiyle açıklamaktadır. Manczak bu durumun dişil formlar için de aynı olduğunu söylemektedir. *qayatun* sözcüğünün düzenli olduğunu fakat *qatun*’un ortaya çıkardığı ses frekansı nedeniyle düzensiz bir gelişim göstermiş olduğunu söylemektedir (2010: 70).

Laufer, Tibetçedeki ödünç kelimeleri işlediği çalışmasında sözcüğü *k'a-t'un* biçiminde vermekte ve sözcüğün prenses ve bir kadın adıyla bağlantılı olabileceğini düşünmektedir. Son olarak sözcüğün Moğolca *khatun* sözcüğünden geldiğini söylemektedir (1916: 494).

Rybatzki, *qatun*’a “unvan” anlamı vermekte ve Soğdca metinlerde unvan olarak kullanılan yerleri göstermektedir (2006: 474).

Boodberg, *k'o-sun: k'â-suən* “T'o-pa kraliçesinin unvanı” olarak verdiği sözcüğün Türkçede *qasun ~ qatun < qaḡatun* “hükümdarın karısı” olarak bulunduğu bahsetmektedir. Sözcüğün Tabgaçlar tarafından da kullanıldığı görüşündedir (1936: 169).

Doerfer, *ḡa'atun* biçiminde verdiği sözcüğün Sienbi dilinden ödünçlendiğini ifade etmektedir. Tekin, Tariat yazıtındaki *qatun*'a “katun, hatun, hakanın eşi” anlamını vermektedir. Räsänen, *ḡātun* biçiminde okuduğu sözcüğe “hanın karısı” anlamını vermekte ve Soğdca kökenli olduğunu eklemektedir: “*ḡwātūn: ḡwt'yn, ḡwatēn* ‘kraliçe’ < *ḡwt'w, ḡwatāw* ‘kral’”. Gabain, “kadın, kraliçe” anlamını verdikten sonra Soğdca *ḡwt'ynh* sözcüğüyle karşılaştırılabileceğini ifade etmektedir. Şirin, *katun*'a “kağan eşlerinin unvanı” tanımını yapmaktadır. Aydın da “kağan karısının unvanı” olarak tanımlamakta ve Gülensoy'un *ka* “akrabalık bildiren sözcük” +*tun* biçiminde etimolojisini yaptığı sözcük için +*tun* ekinin açıklanmaya muhtaç olduğunu belirtmektedir. Gömeç, “hükümdarların eşlerine verilen idari bir unvan” olarak anlamlandırmıştır. DLT'de *kātun* biçiminde geçen sözcüğe “hatun; Afrâsiyab soyundan gelen bütün kadınların unvanı” anlamı verilmektedir (TMEN III: 132; Tekin, 1983: 836; Räsänen, 1969: 157; Gabain, 1988: 273; Şirin, 2020: 370; Aydın, 2018a: 143; Gömeç, 2000: 938; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 693).

W. Bang, W. Barthold, K. Wittfogel, Feng gibi araştırmacılar sözcüğün kökenini Soğdcada aramaktadırlar. Shiratori kökenini Moğolcada Pelliot ise Siyenbi ve Tu-yü-huen dilinde aramaktadır. Hamilton ise bahsettiğimiz bu görüşlere katılmamaktadır (Donuk, 1988: 30).

Uygur yazıtlarında bu sözcüğün geçtiği cümleler şunlardır:

Ta G 6: *él bilge katun atadı kagan atanıp katun atanıp ötüken ortosınta as öñüz baş kan ıdok baş kedinin örgin bunta éti<t>dim*

‘(Eşimi) El bilge **Katun** (olarak) atadı. *Kağan* (olarak) atanıp (eşim de) katun (olarak) atanıp Ötüken’in ortasında As Öngüz Baş ve Kan Iduk Baş (dağlarının) batısında kağanlık otağını burada kurdurdum’

Ta B 1: *teñride bolmış él étmiş bilge kagan él bilge katun <...> kagan atıg katun atıg atanıp ötüken kedin uçınta tez başınta örgin [anta éitdim çit]*

‘Tengride Bolmuş El Etmiş Bilge Kagan (ve eşim) El Bilge Katun <...> kağan adını, **katun** adını alıp Ötüken’in batı ucunda Tes (Irmağı'nın) kaynağında kağanlık otağını (orada kurdurdum, karargâh çitlerini) orada vurdurdum’

1.2.20. köl / kül

Uygur ve Yenisey yazıtlarında da tanıklanan ve *köl* ya da *kül* olarak okunabilen bu sözcüğü Orhon yazıtlarında Köl Tegin'in unvanı olarak görmekteyiz. Araştırmacılar sözcüğün *köl* mü ya da *kül* biçiminde okunması hakkında çeşitli görüşler sunmakta ve bazı araştırmacılar sözcüğün ünlüsünün uzun olduğunu da söylemektedir. Sözcük Çin kaynaklarında *k'üe* biçiminde geçmektedir (Liu, 2019: 518).

Gabain, sözcüğü hem *kül* hem de *küül* biçiminde göstermekte “şahıs adı” olduğunu söylemektedir. Gabain, sözcüğün ünlüsünün uzun olduğu fikrindedir. Orkun ve Tekin de *kül* biçiminde okumaktadır. Giraud, Çince geçiş şeklinin Türkçede *köl* veya *kül* biçiminin eşdeğeri olabileceğini söylemiş fakat kendisi *köl* biçimini tercih etmektedir (Gabain, 1988: 285; Orkun, 1994: 159; Tekin, 2003: 249; Mangaltepe, 1998: 84).

Radloff ve Thomsen, sözcüğü *kül* biçiminde okumakta ve *kül* sözcüğünü “yiğit, kahraman” anlamına gelen *külig* sözcüğüne bağlamaktadırlar. Necip Asım ise Kaşgarlı'nın *köl bilge xān* biçiminde verdiği sözcükten hareketle *köl* (göl) okumayı tercih etmektedir. Hamilton da bu görüşü desteklemektedir (Radloff, 1894: 115; Thomsen, 2011: 97; Asım, 1924: 8; Hamilton, 1997: 193). Sertkaya da hem Kaşgarlı hem de Oğuz Kağan'dan yola çıkarak *köl* biçiminde okumaktadır. Çalışma için bk. (1995).

Banguoğlu, sözcüğün hem isim hem de unvan niteleyicisi olarak iki şekilde kullanıldığını ve *köl* biçiminde okumak gerektiğini ifade etmektedir. Yeni Türkçede *göl* olan *köl* sözcüğünün eski Türkçede bir erkek adı olduğunu (Köl, Köl Tegin, Köl Tudun, Köl Çor, Köl Çiğşi gibi) ve aynı sözcüğün eski Türkçede *göl gibi* (كالغدير) anlamından hareketle sıfat olarak unvanlara girdiğini (Köl Bilge, Köl İrkin gibi) belirtir. Ayrıca günümüzde özel isim olarak kullandığımız *Gültekin* isminin *Göltegin* olması gerektiğini de eklemektedir (1964: 3-4). Banguoğlu'na göre Kül Erkin gibi unvanların da ortaya çıkması Radloff'un *kül* hakkında özel ad mı yoksa rütbe mi olduğu konusunda şüphe uyandırmaktadır. Radloff'un çalışması için bk. (1893: 1466).

Bazin, birçok bilim adamının görüşünü verdikten sonra kendi görüşünü sıralar. Sözcükteki ünlünün *ö* veya *ü* okunması hakkında hem eski Türk yazıtlarının hem de Çin transkripsiyonlarının kesin bir bilgi vermediğini söylemektedir. Bazin'e göre Kaşgarlı'nın kendi döneminde de çok iyi bilinen ve kullanılan *kül* unvanını Kaşgarlı *köl* biçimiyle karıştırmış olamazdı. Ayrıca 11. yüzyılda Karahanlı Türklerinde sözcüğün *kül* telaffuzunun önerildiğini de eklemektedir. Bazin sözcüğün anlamının “tükenmez bir entelektüel ya da ruhanî gücü temsil

eden ‘göl’ sembolü”ne işaret ettiğini söylemektedir. Tam bu noktada Useev, Manas Destanı’ndaki *Ayköl* epitetinden hareket ederek şöyle bir yorum yapmaktadır: “Köl Tigin’in bütün imkânları olmasına rağmen tahta kendisi oturmayıp, ağabeyini kağan yapması büyük bir yüce gönüllük olarak değerlendirilmektedir. Bize göre onun ismindeki *köl* kelimesi ‘göl’ anlamına gelerek Manas Destanı’nda olduğu gibi yüce, geniş gönüllülüğü fedakârlığı yansıtmaktadır” (Bazin, 2016: 213; Useev, 2017: 154).

Temir, *kül* sözcüğüne bambaşka bir yorum getirerek sözcüğü Moğolcadaki *otçigin* “ateş prens” (< *ot tigin) sözcüğüyle ilişkilendirmekte ve ateş anlamından yola çıkarak *kül* biçiminde okumaktadır. Çalışma için bk. (1981). Barutçu da Temir’in görüşünü desteklemektedir. Çalışma için bk. (1983). Aydın, bu noktada sözcüğün Moğolcada tek başına kullanılmadığını *otçigin* biçiminde kullanıldığını ve *çigin*’in Moğolcada “prens” anlamında kullanımının da bilinmediğini ifade etmektedir. Ayrıca Türkçede *oktan*, *oktanı*, *otegin*, *otegini* biçimlerinin kullanılmadığını söylemektedir. Doerfer, Ebu’l-Gazi’yi referans göstererek *otçigin*’i açıklamaya çalışır. Aydın bu görüşün benzerinin B. Y. Vladimirtsov’da²³ da olduğunu söylemektedir: “Ona göre Moğol âdetince, babanın esas mirası küçük oğluna kalır, aile ocağının muhafızı da o olurdu. Bundan dolayı küçük erkek evlada *odçigin* ~ *odjigin* ‘ateş beyi’ denirdi”. Aydın, Yenisey yazıtlarından olan Oznaçennaya I (E 25) yazıtındaki *köl totok* biçiminden hareket ederek sözcüğün unvan niteleyicisi durumunda olduğunu söylemektedir. O, sözcüğü *köl* biçiminde okumayı tercih etmekte ve bunun temel gerekçesini ise Moğolca *otçigin* “ateş prensi” sözcüğünü Türkçe **kö-* fiiliyle ilişkili olmasına bağlamaktadır (Aydın, 2011: 16-17)

Ölmez, hem Bazin’in hem de Temir’in açıklamalarının göz ardı edilemeyeceğini fakat Köl Tegin adını yazıtın Çince yüzündeki *què tèqin* ifadesinden yola çıkarak Sinoloji verilerine bakmak gerektiğini vurgulamaktadır. Korece ve eski Çincedeki yazılışlarından hareketle Türkçede *kül* biçiminde olması gerektiğini belirtmektedir (2011: 633).

Özkan Nalbant, Kaşgarlı’nın unvanı bilmediğini veya o devirde kullanımdan kalktığından *köl* “göl” sözcüğüyle ilişkilendirdiğini söylemektedir. /r/ ~ /l/ değişiminin ilk yazılı metinlerde bu yana tesbit edilebildiğini, *kür/kül* “cesur, yiğit” sözcüğünün unutulduğunu ve başka bir *kül* “kül” sözcüğüyle karıştığını söylemektedir. Sözcüğün *kür/kül* okunmasının doğru olacağını söylemektedir (2018: 155-163).

²³ Çalışma için bk. (Vladimirtsov, 1995: 78-79).

Gedikli, çalışmasında uzun uzun değerlendirdiği sözcük hakkında gerçek biçimin *kül* niteleyicisi olduğunu ve ünlüsünün uzun, anlamının ise “yiğit, sarsılmaz, pek yürekli, kabadayı; cesur” olduğunu söylemektedir. Ona göre *kûr ~ kür ~ kör ~ kûz ~ küç*; **kûk ~ kök* sözcükleri niteleyici olup *kül* sözcüğüyle ocaktaştır (2021: 395-409).

Uygur yazıtlarında bu sözcüğün geçtiği cümleler şunlardır:

ŞU K 5: *kañım köl bilg[e] kagan <...>*

‘Babam **Köl** Bilge Kağan <...>’

Tes G 1: <...> *köl beg bilge kagan <...>*

‘<...> **Köl** Beg Bilge Kagan <...>’

Sevrey 3: <...> *kö[l]? t-(?)*

Ar 1: *yañı köl tarkan küdegü kelirti*

‘Yangı **Köl** Tarkan güvey getirdi’

HT VI 3: *alp atım <...> köl tarkan beg k<...> begler*

‘Kahramanlık adım <...> **Köl** Tarkan Beg <...> beyler’

1.2.21. kutlug

Orhon yazıtlarında tanıklanmayan *kutlug* sözcüğü Uygur ve Yenisey yazıtlarında bulunmaktadır. Aydın, Yenisey yazıtlarından olan Çaa-Höl VII (E 19) yazıtında *kutlug çigşi ben...* cümlesinden hareket ederek *kutlug*’un *çigşi* unvanının niteleyicisi olduğunu ve sözcüğün *kut* isminden +*lUg* ekiyle kurulduğunu ifade etmektedir. Son olarak Aydın, Çin kaynaklarında İltiş Kağan’ın *guduolu* 骨咄祿 biçiminde bir unvanı olduğunu ve bu unvanın *kutlug*’un Çince söylenişi olduğunu söylemektedir (2011: 18).

Clauson, *kut* sözcüğünden türetildiğini aslen “cennetin nimetlerinden yararlanmak” anlamında olduğunu ve daha genel biçimiyle “talihli, mutlu, kutsanmış” anlamına geldiğini söylemektedir. Ayrıca bazı fonetik değişikliklerle çoğu modern dilde varlığını sürdürdüğünü de belirtmektedir (1972: 601).

Doerfer, *qūtlūg* biçiminde gösterdiği sözcüğe “mutlu, kutsal” anlamını vermektedir. Doerfer, Çağatayca *qutluγ* biçimini verirken Türkçe *qut* sözcüğünün bir türevi olduğunu söylemektedir. Bu sözcüğün basit anlamda “şans” anlamına geldiğini de eklemektedir (TMEN III: 551).

Tekin, Tariat yazıtındaki *qutl(u)γ* biçiminde verdiği sözcüğe “yüksek bir rütbe” anlamını vermekte ve “kişi adı” ve “unvan” olduğunu da belirtmektedir. Bir diğer çalışmasında *kutlug*’a “talihli, kutlanmış” anlamını vermektedir. (1983: 830, 836; 2003: 249).

Kaşgarlı’nın sözlüğünde *kut* sözcüğüne “baht, devlet, talih, şans” *kutlug* sözcüğüne ise “mübarek, uğurlu” anlamları verilmektedir. Ayrıca *kutlug* “bir erkek adı” olarak da geçmektedir. (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 751, 752).

Şirin, *kutlug*’a “1. kutlu, kutsal 2. bir unvan niteleyicisi” anlamını vermektedir. Gömeç ise *kutlug*’un hem askerî hem de idari bir unvan olduğunu ve *kut* sahibi olmanın siyasi hâkimiyetin gereklerinden olduğunu belirtmektedir (Şirin, 2020: 377, 408; Gömeç, 2000: 939).

Uygur yazıtlarında bu sözcüğün “kutlu” anlamındaki kullanımlarıyla beraber sözcüğün “askerî unvan” olarak kullanıldığı cümleler şunlardır:

Ta K 1: <...> **kutlug** çigşi akınçu alp bilge çigşi <...>

‘<...> **Kutlug** Çigşi (ile) Akınçu Alp Bilge Çigşi <...>’

Ta K 3: *tejrim kanım oğlu bilge tarkan **kutlug** bilge yawgu <...> [ku]tlugı isig yer <ku>tlugı <...>*

‘İlahi(yüce) hanımın oğlu Bilge Tarkan **Kutlug** Bilge Yabgu’dur <...> **Kutlug**’u, İsig yer? **Kutlug**’u <...>

Ta K 5: *[bunu] bitigime bunu yaratıgma bilge **kutlug** tarkan seşün bunça bodunug atın yolın ayıgma kanım? eçişi? eki ayur tedi **kutlug** bilge seşün uruşu **kutlug** tarkan seşün ol eki ayur*

‘(bunu) yazan, bunu yapan Bilge **Kutlug** Tarkan Sengün(dür). Bunca boyların adlarını, sanlarını söyleyen (anlatan) hanımın? amca(lar)ı (olan) iki anlatıcı? söyledi (anlattı). **Kutlug** Bilge Sengün ve **Kutlug** Tarkan Sengün (adlarındaki) bu iki anlatıcı?’

Ta K 6: *bayırku tarduş bilige tarkan **kutlug** yagma tawgaç sogdak başı bilige seşün uzal öş erkin*

‘Bayırku (ve) Tarduşlarla (ilgili) Bilge Tarkan **Kutlug** Yagma, Çin (ve) Soğdlarla (ilgili işlerin) başı Bilge Sengün Uzal Öng Erkin’(dir)’

Sevrey 2: <...> **kut[lug]** b-

Su 2: *men boyla **kutlug** yargan*

‘(Ben) Boyla **Kutlug** Yargan(’ım)’

Su 3: *men kutlug бага таркан öge buyrukı men*

‘**Kutlug** Baga Tarkan Öge’nin komutanıyım’

HT VI 1: *teñr<i>ken alp kutlug bilge kan*

‘Saygıdeğer Alp **Kutlug** Bilge Han’

HT VI 5: *otuz yaşımka alp kut<lu>g bilge kagan élinte*

‘Otuz yaşımda Alp **Kutlug** Bilge Kagan ülkesine’

HT VII 4: <...> *kut teñri kutlug bolzun*

‘<...> kut, (ebedî) gök **kutlu** olsun’

HT XIV 5-6: ... *kutlug bolzun*

‘**Kutlu** olsun’

HT XV 4: *kutlug alp yüzi*

‘Kutlug Alp’in yüzü’

HT XV 7: *kutlug er*

‘**Kutlug** Er’

1.2.22. külüg

Orhon, Uygur ve Yenisey yazıtlarında *külüg* sözcüğü tanıklanmaktadır. Kaşgarlı’nın sözlüğünde hem *kü* hem de *külüg* biçimi vardır: *kü* “insanlar arasındaki şöhret” ve *külüg* “şöhret sahibi ünlü”. Kaşgarlı, sözcüğün ilk ünlüsünü *ü* uzun okumaktadır. Clauson da *kü:lüg* biçimini vermekte ve ilk ünlünün uzun olduğunu göstermektedir. Ayrıca sözcüğün *kü*: “ünlü” sıfatından türetildiğini söylemektedir. Son olarak Caferoğlu, *Uygur Türkçesi Sözlüğü*’nde hem *kü* hem de *küü* biçiminde göstermekte “şöhret, ses, gürültü, şayia, ün” anlamlarını vermektedir. Caferoğlu sözcüğün diğer şekillerini de şöyle vermektedir: *kö* “ün, şöhret”, *kög/küg* “şöhret, ün”, *kölüg* “ahenkli, makamlı” (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 753, 756; Clauson, 1972: 717; Caferoğlu, 1968: 113-115, 119).

Doerfer, *külük* biçiminde verdiği sözcüğe “vortrefflich=mükemmel, üstün, erdemli, ender” anlamını vermektedir. Çagataycada *külük* biçiminde olan sözcüğün batı orta Moğolcaya *külük* biçiminde geçtiğini ve sözcüğün asıl anlamının “ünlü” olduğunu söylemektedir (TMEN III: 653).

Aydın, *kü* “ün, şan” sözcüğüne +*IUG* ekinin eklenmesiyle *külüg* biçimini aldığını ve *ünlü* sözcüğüyle aynı sözcük olduğunu söylemekle beraber “unvan niteleyicisi” olarak belirttiği

sözcüğün “ünlü” anlamının dışında bir başka anlamının olması gerektiğini vurgulamaktadır. Son olarak Poppe’nin “kahraman” anlamını verdiğini de söylemektedir (2018a: 155; 2019b: 59).

Tekin, Tariat yazıtında sözcüğün kişi adı olarak da kullanıldığını belirtmektedir: “*külüg* ‘ünlü, namdar’ ve ‘kişi adı’”. Bir diğer çalışmasında *kü* “haber; ün, şöhret” biçimini de vermektedir. Sözcüğü *külüg* biçiminde okuyan Şirin ve “1. ünlü 2. unvan niteleyicisi” olarak Gömeç, ise “ünlü, şanlı anlamına gelen askerî ve idari bir unvan” olarak anlamlandırmaktadır (Tekin, 1983: 829; Tekin, 2003: 249; Şirin, 2020: 735, 378; Gömeç, 2000: 940).

Sözcüğün karşılıkları için bk. (Nadelyayev ve diğerleri, 1969: 326; Çağbayır, 2007: 3/2892; Donuk, 1988: 80).

Uygur yazıtlarında bu sözcüğün geçtiği cümleler şunlardır:

Ta B 6: *bêş yüz başı külüg onı öz inançu bêş yüz başı ulug öz inançu*

‘Beş yüz (kişilik kuvvetin) başı **Külüg** Ongı Öz İnançu, (yine) beş yüz (kişilik kuvvetin) başı Ulug Öz İnançu’

Ta B 7: *tölis begler ogli bıy başı tölis külüg eren tarduş begler ogli bıy başı tarduş külüg eren tarduş işwaras*

‘Tölis Beylerinin oğulları(ndan) binbaşı Tölis **Külüg** Eren. Tarduş beylerinin oğulları(ndan) binbaşı Tarduş **Külüg** Eren (ile) Tarduş işvaralar’

1.2.23. öge

Uygur ve Yenisey yazıtlarında tanıklanan *öge* sözcüğü Orhon yazıtlarında bulunmamaktadır. Kaşgarlı’nın sözlüğünde *öge* ~ *öge* biçiminde verilen sözcük “aklı ve iz’anı olan, yaşlı, işlerde denenmiş, halktan insanların unvanı; akıla üstün olana verilen lakap” olarak anlamlandırılmaktadır. Ayrıca *öge tigit* “halk tabakasından büyük, fakat hakan çocuklarından küçük” ile *ögele-* “birine ‘öge’ unvanını vermek” sözcükleri de geçmektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 784).

Clauson, sözcüğün *ö:-* fiilinden türediğini ve ilk ünlüsünün uzun olduğunu söylemektedir. Clauson, “danışman”a eşdeğer yüksek bir unvan olduğunu ve daha sonra Türk-İslam döneminde Arapça *vezir* kelimesiyle yer değiştirdiğini ifade etmektedir. Ayrıca F. W. K. Müller’in *üge* biçiminde transkribe etmesi hakkında ise etimolojik nedenlerle bunun imkânsız olduğunu vurgulamaktadır (1972: 101).

Doerfer, Clauson'dan farklı olarak sözcüğü *ūgā* biçiminde okumakta ve Clauson gibi ilk ünlünün uzun olduğunu düşünmektedir. Son olarak Türkçe ve Moğolcada unvan olduğunu ve “danışman” anlamına geldiğini söylemektedir (TMEN II: 157).

Radloff, *öge* sözcüğünün tıpkı *bil+ge* sözcüğü gibi kurulduğunu *örä* < *ö-* “anlamak, düşünmek” fiilinden *+rā* biçimini aldığı belirtmektedir. Radloff, *öge* sözcüğüne iki farklı anlam vermektedir: “bilge/akıllı ve bakan/nâzır”. Yenisey yazıtlarından olan ve Radloff'un Atschura adını verdiği Oçurı/Açurı/Açura yazıtında runik harflerle *𐰽𐰺𐰍𐰏* biçiminde geçen sözcüğü Radloff, *äl ögesi* biçiminde okumakta ve “halkın annesi” olarak anlamlandırmaktadır. Aydın ise yazıttaki bu sözcüğü *él ögesi* biçiminde okumakta ve “unvan” olarak değerlendirmektedir. User, Açurı yazıtının bilge *inançu tirig* adlı/unvanlı bir ögenin mezar taşı olduğunu söylemekte, sözcüğü *il ögesi* biçiminde okumakta ve yazıttaki unvanın sahibinin bir “il yöneticisi” ve “yaşlı bir bilge savaşçı” olmasını yüksek bir ihtimal olduğunu belirtmektedir. Yenisey yazıtlarında Kejeelig Hovu (E 45), II. Bay Bulun (E 49) ve Ötüken Uygur Kağanlığı yazıtlarından Suci'de *öge* sözcüğünün geçtiğini de belirtmektedir. Son olarak Şirin User bir başka çalışmasında *ögä* sözcüğüne “siyasi bir unvan” demektedir (Radloff, 1928: 288; Radloff, 1895: 329; Aydın, 2019b: 99-100; User, 2009: 159; Şirin, 2020: 370).

J. R. Hamilton, “hakim, bilge” Gy. Györffy ise “Han'ın yanında vali (yüksek idareci)” anlamını vermektedir. Altheim ise Attila dönemindeki Hun ordusunun başkumandanının *On-üge-z* biçiminde tanıklanan adıyla *üge* sözcüğünü ilişkilendirmektedir (Donuk, 1988: 55).

Suci yazıtında geçen bu sözcüğü Ramstedt *ügä*, Orkun *üğe*, Malov *ögä* ve Aydarov *öge* biçiminde okumaktadır (Berta, 2010: 310). Sözcüğü *ögä* biçiminde okuyan araştırmacılardan Kormuşin “unvan”, Tekin “yüksek bir unvan” Malov ise sözcüğe hem “bilge/akıllı hem de “kağan/hükümdar” anlamlarını vermektedir. Son olarak Gömeç, idari bir unvan olduğunu söylemekte ve “aksakal, müşavir, başvekil” anlamlarını vermektedir (Kormuşin, 2010: 328; Malov, 1951: 405; Tekin, 2003: 251; Gömeç, 2000: 940).

Gabain, *ögä* “şöhret” sözcüğünü *ög-* “övmek” fiilinden *-ä* ekiyle isim biçimine geldiğini ifade etmektedir. Aydın ise sözcüğün yapısının oldukça karışık olduğunu ve *ö-* veya *ög-* fiilleriyle açıklanamayacağını söylemektedir (Gabain, 1988: 51, 289; Aydın, 2019b: 101).

Bailey çalışmasında Hotan metinlerinde *ūha*, *ūga*, *aūga* biçiminde geçen unvanları vermekle beraber Türkçe *üge*'nin Soğdca'yı (Kara Balgasun 'wk', Mahrnamag wg', 'wg') temsil ettiğini düşünmektedir (1939: 91).

Uygur yazıtlarında bu sözcüğün geçtiği cümleler şunlardır:

Su 3: *men kutlug бага таркан öge buyrukı men*

‘Kutlug Baga Tarkan **Öge**’nin komutanıyım’

HT VI 2: *öge tiriğ begler bilgesin üçün <...> in*

‘**Öge**(ler) ve diri (güçlü?) beyler bilge olduğu için <...>’

1.2.24. *sejün / sengün / sañun / sangun*

Yenisey yazıtlarında *sañun* Orhon ve Uygur yazıtlarında ise *sejün* biçiminde tanıklanmaktadır. Araştırmacıların sözcük hakkında genel kanaati “general” anlamına geldiği ve Çince den ödünçlenmiş olduğudur. Tariat yazıtında üç kez çokluk biçimi olan *sejüt* sözcüğüne rastlanmaktadır.

Ecsedy, *chiang-chün* unvanının Çince de eski zamanlardan beri “general” anlamına geldiğini söylemektedir. Ecsedy, unvanın kalın veya ince sesli şekillerinin olmasının Çince ile izah edilemeyeceğini söylemektedir. *Sejün* şeklinin sadece Orhon ve Tonyukuk yazıtlarında görüldüğünden ve Maniheist *palatal* yazım şeklinden de ötürü yaygın şeklinin *sañun* olduğundan bahsetmektedir. Bu görüşünü 10. yüzyıldan kalma bir Çince transkripsiyon *hsiang-wên* (*sjang-uən*) ile de desteklemektedir. Ecsedy’e göre bu Çince biçim *sañun*’un Türklerden Uygurlara geçtiğini de ispat etmektedir. Ayrıca Türklerin bu unvanı ödünç alma zamanlarının çok erken bir dönemde olduğu görüşündedir. Ecsedy, bu unvanın el değiştirmesinin en önemli göstergesinin 10. yüzyılda Çin kaynaklarında sanki yabancı bir unvanmış gibi anlatılması olduğunu söylemektedir (1996: 189-190).

Clauson, *sañun/sejün* biçiminin Çince *chiang chün* (Orta Çince de *tsjaŋ kjuən*) “ordu komutanı, general” biçimindeki unvandan ödünçlendiğini söylemektedir. Unvan Çin imparatoru tarafından Türklere verilmiş ya da imtiyazlı Türkler tarafından alınmıştır. Bu ad hem metinlerde hem de Çinli generallerin adlarında geçmektedir. Clauson’a göre ilk kelimenin kalın sesli (*sañun*) ikinci kelimenin ince sesli (*sejün*) olması nedeniyle yazılışları farklılık göstermektedir. Ramstedt de orta Türkçe *sagun* “prens unvanı” sözcüğü hakkında Çince den ödünçlenmiş olduğunu düşünmektedir. Ayrıca *ata sagun* “doktor” anlamını da vermektedir. Ramstedt’e göre her hâlükârda *sagun*, şehzade unvanı olarak ilginçtir, çünkü *sagun* Karluk Türkleri arasında hükümdar için bir unvan olarak kullanılmış ve başkentlerine *Balasangun* denilmiştir (Clauson, 1972: 840; Ramstedt, 1951a: 74).

Doerfer, *sāngūn* biçiminde gösterdiği sözcüğe “general” anlamını vermektedir. Doerfer, Çince metinlerde 將軍 *yiānqūn* şeklinde olduğunu ve Çince den ödünçlendiğini ifade etmektedir. Ayrıca Türkçede, Çince unvana benzeyen üç form olduğunu söylemektedir: “*sāñün, sañun, şañun*” (TMEN III: 278).

Tekin, *sañun/sāñün* “general” anlamını vermekte ve Çince *tsiang-kün* sözcüğünden ödünçlendiğini belirtmektedir. Tekin, Türkçede /ts/ ünsüzü olmadığını bu yüzden kelime başındaki sesin *s*’ye dönüştüğünü ve gerileyici ünlü benzeşmesiyle *sengün* biçimine girdiğini ifade etmektedir. Ayrıca Orhon yazıtlarında *sengün* biçimindeyken Turfan’da ve Yenisey yazıtlarında art ünlülü *sangun* biçiminde olduğunu belirtmektedir. Son olarak Çince den ödünçlenen *sāñün/s(e)ngün* sözcüğünün Tariat yazıtında *sāñüt/s(e)ngüt* iki kez -*t*’li çoğul formda geçtiğini de belirtmektedir (2003: 252; 2008: 527; 2013c: 506; 1983: 836).

Bazin, *sāngūn* ya da *sangun* sözcüklerine “general” anlamını vermektedir. 10. yüzyılda Uygur tüccarları tarafından oldukça yaygın kullanılan bir unvan olduğundan ve Çince *tsiang-kün* (*jiang-jun*) sözcüğünden geldiğinden bahsetmektedir. Zieme de *sañun* “general” sözcüğünün Çin kökenli olduğunu ancak Türkçenin söz varlığına miras kaldığını ve bu sözcüğün isimlerin sonunda yer aldığından bahsetmektedir (Bazin, 1995: 39; Zieme, 2006: 117).

Şirin, *sāñün/sañun* “general” anlamını vermektedir. Aydın da “general” anlamını vermekte ve Çince *jiangjun* sözcüğünden ödünçlendiğini belirtmektedir. Gömeç, *sangun/sengün* biçiminde okuduğu sözcüğe “general, komutan” anlamına gelen askerî bir unvan manasını vermektedir (Şirin, 2020: 370; Aydın, 2018a: 167; Gömeç, 2000: 941). Diğer çalışmalar için bk. (Köprülü, 1939: 22-24).

Uygur yazıtlarında *señün* ve çoğul biçimi olan *señüt* biçimlerinin geçtiği cümleler şunlardır:

Ta B 6: *iç buyruk başı inançu бага таркан улуг buyruk tokuz bolmış bilge tay señün tay? <...>*

‘İç (işlerinden sorumlu) komutan İnançu Baga Tarkan. Büyük komutan Tokuz Bolmuş Bilge Tay **Sengün** <...>’

Ta B 7: *bēş bñ er başı alp ışwara señün yaglakar*

‘Beş binlik kuvvetin başı **General** Alp Işwara Yağlakar (idi)’

Ta K 3: *buyruki az sıpa tay **sejün***

‘Komutanı Az Sıpa Tay **Sengün**’dür’

Ta K 4: <...> *çawış **sejün** bodunu tokuz bayırku ak baş ara*

‘<...> **general** Çavış’ın halkı, Dokuz Bayırku(lar), Ak-Baş(lar) arasında?’

Ta K 5: *[bunu] bitigime bunu yaratıgma bilge kutlug tarkan **sejün** bunça bodunug atın yolın ayıgma kanım? eçişi? eki ayur tedi kutlug bilge **sejün** uruşu kutlug tarkan **sejün** ol eki ayur*

‘(bunu) yazan, bunu yapan Bilge Kutlug Tarkan **Sengün**(dür). Bunca boyların adlarını, sanlarını söyleyen (anlatan) hanımın? amca(lar)ı (olan) iki anlatıcı? söyledi (anlattı). Kutlug Bilge **Sengün** ve Kutlug Tarkan **Sengün** (adlarındaki) bu iki anlatıcı?’

Ta K 6: *bayırku tarduş bilige tarkan kutlug yagma tawgaç sogdak başı bilige **sejün** uzal öñ erkin*

‘Bayırku (ve) Tarduşlarla (ilgili) Bilge Tarkan Kutlug Yagma, Çin (ve) Soğdlarla (ilgili işlerin) başı Bilge **Sengün** Uzal Öng Erkin(dir)’

Ta G 4: *[b]eş **sejüt** kara bodun turuyun kañım kanka ötünti*

‘beş **general** (ve) halk (önünde) ayağa kalkarak babam kağana (şöyle) arz ettiler’

Ta K 1: <...> *kan aruk? oguz bodun altı yüz **sejüt** bir tümen bodun kazgandı*

‘<...> Kan Aruk? Oğuz halkından altı yüz **general** (ile) onbin (kişilik) halk(1) saflarına kattı’

1.2.25. şad / çad

Türk Runik harfli Uygur yazıtlarından olan Şine Usu yazıtı doğu yüzü 7. satırda **ŷ** biçiminde yazılmıştır. Diğer Runik harfli yazıtlarda ise şöyle yazılmıştır:

KT D 14, 17, 27 ve KT K 11 **ŷ**;

BK D 12, 15, 21, 28 ve BK G 9 **ŷ**;

T2 B 6 ve T1 K 7 **ŷ**;

T1 B 5 **ŷ**;

O 6 **ŷ**;

O 8. **ŷ**

Görüldüğü üzere Köl Tegin ve Bilge Kagan yazıtlarında düzenli bir şekilde 𐰉𐰺 harfleri kullanılırken Tonyukuk yazıtında aynı taş üzerinde bile iki farklı yazılış 𐰉𐰺 :𐰉𐰺 dikkatimizi çekmektedir. Aynı durumu Ongi yazıtında da 𐰉𐰺 :𐰉𐰺 görmekteyiz. Tekin, yazıtlardaki 𐰉 ünlüsünün bazen s^1 𐰉 bazen de s^2 𐰉 yazımının, 𐰉/s nöbetleşmesi ya da diyalekt farkından kaynaklandığını söylemektedir. Bu sebeple Malov, 𐰉 sesinin Orhon Türkçesinin edebî dilinde mevcut olduğunu, halk dilinde ise 𐰉 yerine s harfi kullanıldığını belirtmektedir (Tekin, 2013c: 42; Malov, 1951: 125-126).

Uygur kağanlığı yazıtlarından olan Tariat K 4 ve Tes B 6 yazıtlarında *çad* 𐰉𐰺 biçimini görmekteyiz. Bu sözcük Türkçede 𐰉->ç- değişiminin en erken örneklerinden birini vermektedir. Fakat Şirin, Tes yazıtındaki *çad* yazımının diyalekt özelliğinden kaynaklandığı kanısındadır. Şirin'e göre Türkçe kökenli olmayan şad sözcüğü Türkçenin fonetiğine uygun bir şekilde Türkçeleşmiştir. Yani şad'ın Türkçeleştiği/Türkçeleştirildiği bir diyalekten gelmiş olmasının yüksek bir olasılık olduğu kanaatindedir (2020: 111-112).

Tarihî Türk metinlerinde şad unvanı ilk kez *na tu-liu şad* şeklinde geçmektedir. Ögel şad sözcüğünün Köktürklerde “önemli rütbe ve unvan” anlamında olduğunu söylemektedir. *Über Die Alttürkische Schad (Sü-Baschi)-Würde* adlı makalesinde ise sözcüğün Farsça kökenli olduğunu ve İslami dönemde kullanılan *sü başı* unvanına karşılık geldiğini belirtmektedir. Bu çalışmanın asıl önemli noktası ise devlet nizamında şad'ın görevleri hakkında detaylı bilgiler sunmasıdır (Ögel, 1957:111; 1963: 27).

Aalto, şad'ın orta Farsça *šād*, Soğdca *𐰆𐰺 𐰆𐰺*, kuzey Farsça *ixšēd* ve Avestçe *χšaēta* “reis”²⁴ sözcükleriyle bağlantılı olabileceğini düşünmektedir. Ayrıca sözcüğün fonetik gelişimlerinin eski Farsça *χšaθra* ve orta Farsça *šahr* sözcükleriyle paralel olduğunu ifade etmektedir. Ramstedt ise unvanı *prinzregent* “kral vekili” olarak anlamlandırmaktadır. Şad unvanının devlet yönetimindeki hiyerarşisi hakkında görüş bildiren Doerfer, kağandan sonraki unvanların *kagan-yabgu-şad* biçiminde sıralanması gerektiğini belirtmektedir. Aydın da bu görüşü hem *Tonyukuk* hem de *Bozkırın Tanıkları* adlı kitaplarında yazıtlardan verdiği örneklerle desteklemektedir. Aydın yine aynı kitabında bu unvanı “yüksek bir askerî unvan, sağ ve sol kanatta yer alan boyların lideri” olarak tanımlamaktadır. Şirin de aynı sıralamaya uyarak “yabgu ile birlikte kağandan sonraki en yüksek rütbe olan ve kağanın erkek kardeşine ve oğluna bizzat ihsan ettiği unvan” şeklinde ifade etmektedir. Pritsak, Çin yıllıklarından tespit ettiği şad sözcüğünü “yüksek unvan” olarak anlamlandırmaktadır. Gabain, unvan olarak değerlendirdiği

²⁴ E. Benveniste çalışmasında Avestçe *χšaēta* sözcüğünü ayrıntılı işlemiştir (1966: 20-22).

şad'ın özellikle orta İran dillerinden gelmiş olabileceğini düşünmektedir (Aalto, 2013: 195; Ramstedt, 1951a: 78; Aydın, 2019a: 82, 144; Aydın, 2021: 90; Şirin, 2020: 371; Pritsak, 1998: 4; Gabain, 1988: 42).

Doerfer'e göre şad unvanının ünlüsü eski Türkçede uzundur. Ona göre ödünç bir kelime olan unvanın kökeni bilinmemektedir. Çin kaynaklarına göre şad unvanı eski Türkçenin en eski döneminde karşımıza çıkmaktadır. Doerfer, şad'ın Farsçadan ödünçlenmiş olmasını pek inandırıcı bulmaz. Çünkü Farsçadaki *şah* “yüce kral” anlamına gelirken Türkçede *şad* “en düşük prens rütbesi” anlamını taşımaktadır. 552 yılından önce Persler ile Türkler arasında doğrudan bir temas olmadığını belirtmekle beraber sözcüğün İran kaynaklı olabilme ihtimalini de görmezden gelmez. Unvanın bir dizi ara aşamadan geçerek eski Türkçeye geçtiğini ancak bu tür aşamalar bilinmediği için bu argümanın bilimsel olarak yararsız olduğu fikrindedir. Doerfer şad unvanının bilinmeyen bir dilden (Ruanruan?, Sienbi?) gelme olasılığının da göz ardı edilemeyeceğini ifade etmektedir. Bu noktada Aydın, Doerfer'in sözcüğün kökeni hakkında temkinli davranmasını önemli bulur ve bir önemli noktaya daha değinir. Sözcüğü *şah* ile ilişkilendirebilmek için son ses olan *d*'yi açıklama zorunluluğunun ortaya çıktığını ve *ş* sesini gösteren işaretin *s*'de karşıladığına dikkati çekmektedir (TMEN III: 321-324; Aydın, 2018a: 170-171).

Clauson'a göre yabancı/ödünç bir kelime olan şad, İran kökenlidir. Clauson bilinen hiçbir lehçede bulunmadığını ancak Sakaca *şao*, Soğdca *γşγδ*, Farsça *şāh* ile aynı kökten gelen ve son olarak eski Farsça *χšāyaθiya*'dan türetilen bir form olduğunu söylemektedir. Clauson, Türkçede muhtemelen kağandan sonra gelen ve kağan tarafından yakın bir akrabaya, küçük erkek kardeşe veya oğula bahşedilen unvan olduğunu ve genellikle kağanın egemenliğinin bir kısmını yönetme görevini de beraberinde taşıdığını ve bu nedenle “vezir/sadrazam, kralın vekili, genel vali” tanımının en yakın İngilizce karşılığı olduğunu ifade etmektedir. Ancak tam bir çeviri olmadığını da eklemektedir. Clauson Türkçede, Uygurcada bir ve eski Kırgızcada çok şüpheli olan erken dönem Türk diline özgü bir olay dışında, erken dönem Türk diline özgü bir kelime olduğunu ancak Çin kayıtlarında çeşitli Türk şadlarından bahsedildiğini ve bu kelimelerin *sha*, *shê* ya da *ch*'a olarak yazıldığını söylemektedir (1972: 866).

Şad unvanını kullananlar genellikle hanedan üyesi ve bir kısmı ise hükümdar olmadan önce bu unvanı almıştır. Çin kaynaklarında ise onları kağan olmalarından sonra bile bu unvanla anmışlardır. Şad unvanını taşıyan devlet yöneticileri askerlikle de ilgilenir ve genelde orduya komutanlık ederlerdi (Erkoç, 2008: 116-120). Diğer çalışmalar için bk. (Bombaci, 1974).

Şad unvanının varyantı *çad* olmakla beraber Kapgan Kağan'ın tahta çıkmadan önceki unvanıdır (Rybatzki 2000: 222). Uygur yazıtlarında kullanılan *şad* sözcüğünün diğer bir şekli olan *çad*'a da yer verilecektir. Bu sözcüklerin geçtiği cümleler şunlardır:

ŞU D 7: *ëki ogluma yawgu şad at bërtim*

'İki oğluma yabgu (ve) **şad** unvanları verdim'

Sevrey 6: <...>*şadımız? t*

Tes B 6: *oglı tarduş yawgu tölis çad olortı*

'Oğulları, Tarduş Yabgu (ve) Tölis **Şad** (olarak) görev aldı'

Ta K 4: : <...> *çawış seşün bodunı tokuz bayırku ak baş ara basmıl tokuz tatar bunça bodun çad bodunı*

'<...> general Çavış'ın halkı, Dokuz Bayırku(lar), Ak-Baş(lar) arasında? Basmıl(lar), Dokuz Tatar(lar), bunca boylar da **şadın** boyları(dır)'

1.2.26. **tarkan**

Orhon, Yenisey ve Uygur yazıtlarında tanıklanan *tarkan* sözcüğü Şine Usu yazıtında çokluk biçimi olan *tarkat* biçiminde görülmektedir. Sözcüğün anlamı ve askerî/idari mevkisi her dönemde değişiklik göstermiştir. Köktürk döneminde "yüksek asalet derecesi"yken Uygur döneminde "vekil, nazır" anlamına gelmektedir. Kökeni hakkında ise Yunanca *tarcon*, Etrüsklerde özel ad *tarquin* ve son olarak Çince *ta(tar)* kökünden "büyük bilici" sözcükleri *tarkan* ile ilişkilendirilmiştir. Nemeth, "şeref unvanı" olduğunu *alpagut* unvanıyla da eş değer olduğunu iddia etmiştir. Brockelmann, *terken* ile aynı sözcük olduğunu düşünmüştür. Ayrıca *tarhun* ve *turhan* sözcükleriyle de karıştırılmıştır. Donuk, *tarkan*'ın Türkçeden Moğolcaya *dargan* biçiminde geçtiğini fakat sözcüğün anlam ve mevki olarak tamamen farklı olduğunu söylemektedir. Donuk, sözcüğün Çince, Etrüskçe ve Grekçe ile ilgisinin sadece dış benzetmeden ibaret olduğunu ve dil bilimsel temellere dayanmadığı fikrindedir. Bununla beraber *tarkan*'ın Moğolcadan alınmadığı çünkü Türklerin sözcüğü çok daha önce kullandığı görüşündedir. Donuk, Doerfer gibi *tarkan*'ın Türkçe sayılabileceğini fakat etimolojik temellendirme konusunda eksiklikler olduğunu söylemektedir (1988: 44-47).

Eberhard, Çin metinlerinde geçen ve *ta-kan* olarak transkribe edilen sözcüğün tüm araştırmacılarca *tarkan* olarak kabul edildiğini söylemektedir. Buna ilaveten yine Çin metinlerinde geçen *ta-kuan* yazılışının da *tarkan* olarak kabul etmek gerektiği kanaatindedir. Ayrıca sözcüğün "tar, tarım, tarla" ile ilgili olabileceğini düşünmektedir. Şirin bu noktada

Eberhard'ın tarkan unvanını -aynı zamanda Sinor'un da görüşü olan- *tar-* fiiline bağlamasını göz ardı etmemek gerektiğini ifade eder: “*Elegeş, Çaa-Köl* yazıtları ve *Miran-I* el yazmasında geçen *urungu* unvanı da bu görüşü destekler: *ur-* ‘vurmak’- *un + gu*”. (Eberhard, 1945: 323-324; Şirin, 2006: 230).

Gabain, unvan olarak tanımladığı *tarkan*'ın Orta Asya dillerinden özellikle orta İran dillerinden gelmiş olabileceği görüşündedir. Gabain, +*han/+kan* eklerinin unvan bildirdiğini söylemekle beraber tarkan'ın etimolojisini şöyle vermektedir: “*tar+han* ‘yüksek bir mevki’”. Aalto da Türkçede kullanılan bu unvanın İranlılarda bulunduğunu ve Semerkant hükümdarının *tarkhân* olarak anıldığından bahsetmektedir. Aalto, Abaev'in Osetçe *tærxan* “yargıç” sözcüğüne ve Hint-Avrupa kökenine bağladığını eklemektedir (Gabain, 1988: 42, 44; Aalto, 2013: 196).

Berta, *tarxan*'ın eski Macarcada kavim adı olduğundan bahseder ve şu etimolojiyi verir: “*tarján < ilk Mac. tarhan(u) <--Türk. (Hazar.)*tarhan ‘bir unvan, (aşağı yukarı) komutan’*”. Tekin, *tarkan*'ı “yüksek bir unvan” olarak tanımlarken *tarkat*'ı da “unvanın çoğulu” olduğunu söylemektedir Şirin ve Aydın da Tekin ile aynı görüştedir (Berta, 2011: 18; Tekin, 2003: 253; Şirin, 2020: 372; Aydın, 2018a: 172).

Tarkan'ın köken ve anlamıyla ilgili görüşleri tek tek ele alıp değerlendiren Gedikli'nin (2019: 241-256) çalışması unvan hakkında bir fikir oluşturması açısından önemlidir. Tarkan hakkında yapılan ilk çalışmalar için bk. (Beveridge, 1917: 834; Beveridge, 1918: 314-316; Alföldi, 1932: 205-220). Diğer çalışmalar için bkz. (Tekin, 1983: 836; Gülensoy 2007: 2/861; Şirin User, 2010a: 268; Räsänen, 1969: 464; Ahmetbeyoğlu, 2011: 19-20; Donuk, 1984: 81-90; Erkoç, 2008: 198-205; Ertürk, 2020: 104-109; Karataev, 2020: 227; Şirin User, 2010b: 597-616; Gömeç, 2000: 942).

Uygur yazıtlarında *tarkan* ve çoğul biçimi olan *tarkat* sözcüklerinin geçtiği cümleler şunlardır:

Ta B 6: *iç buyruk başı inançu бага tarkan*

‘İç (işlerinden sorumlu) komutan İnançu Baga **Tarkan**’

Ta B 8: <...> *tokuz yüz er başı tuykun ulug tarkan bukug bıya*

‘<...> Dokuz yüz(lük) kuvvetin başı Tuykun Ulug **Tarkan** Bukug Bınga(‘dır)’

Ta K 2: *bıla бага tarkan üç yüz turgak turu<t>dı*

‘Bıla Baga **Tarkan** (ile birlikte) üç yüz muhafız, (yazıtı) ayağa kaldırdı (dikti)’

Ta K 3: *teñrim kanım oğlı bilge **tarkan** kutlug bilge yawgu*

‘İlahi(yüce) hanımın oğlu Bilge **Tarkan** Kutlug Bilge Yabgu’dur’

Ta K 5: *[bunu] bitigime bunu yaratıgma bilge kutlug **tarkan** señün bunça bodunug atın yolın ayıgma kanım? eçişi? eki ayur tedi kutlug bilge señün uruşu kutlug **tarkan** señün ol eki ayur*

‘(bunu) yazan, bunu yapan Bilge Kutlug **Tarkan** Sengün(dür). Bunca boyların adlarını, sanlarını söyleyen (anlatan) hanımın? amca(lar)ı (olan) iki anlatıcı? söyledi (anlattı). Kutlug Bilge Sengün ve Kutlug **Tarkan** Sengün (adlarındaki) bu iki anlatıcı?’

Ta K 6: *bayırku tarduş bilige **tarkan** kutlug yagma tawgaç sogdak başı bilige señün uzal öñ êrkin*

‘Bayırku (ve) Tarduşlarla (ilgili) Bilge **Tarkan** Kutlug Yagma, Çin (ve) Soğdlarla (ilgili işlerin) başı Bilge Sengün Uzal Öng Erkin’(dir)’

ŞU G 2: *ışwaras **tarkat** anta ançoladım*

‘(Onlara) ışvara (ve) **tarkan** unvanlarını orada taktim ettim’

Su 3: *men kutlug бага **tarkan** öge buyrukı men*

‘Kutlug Baga **Tarkan** Öge’nin komutanıyım’

Ar 1: *yañı köl **tarkan** küdegü kelirti*

‘Yangı Köl **Tarkan** güvey getirdi’

HT VI 3: *alp atım <...> köl **tarkan** beg k<...> begler*

‘Kahramanlık adım <...> Köl **Tarkan** Beg <...> beyler’

1.2.27. tegin / tigin

Sözcük Orhon, Yenisey ve Uygur yazıtlarında tanıklanmaktadır. Tariat kuzey yüzü 2. satırda *tégit* biçiminde çoğul şekli de bulunmaktadır. Clauson, sözcüğün *tégin* ya da *tégi:n* olabileceğini yani *i* ünlüsünün uzun olabilme ihtimalini sunmaktadır. Clauson, tegin’in tıpkı *tarkan* gibi çok eski bir unvan olduğunu ve Türkçe olmayan çoğul biçimin de *tégit* olduğu gerçeğini de göz önüne alarak bazı eski dillerden alınmış olabileceğini söylemektedir. Türkçenin erken döneminde “kağanın oğlu veya torunu” gibi sınırlı ve daha özel anlamda “prens” anlamına geldiğini ifade etmektedir. Bu dönemden sonra önemi azalan bir onur unvanı olarak çok daha az sınırlı bir anlamda kullanıldığından bahsetmektedir. Ancak Moğol istilasından sonra kullanımdan kalktığını belirtmektedir. Son olarak, Hem Kaşgarlı’nın hem de

Sanglax'ın sözcüğün kökeni hakkında tamamen yanlış bilgiler vermesini dikkat çekici bulmaktadır. DLT'de *tigin* sözcüğü için iki ayrı anlam verilmiştir: “1. Köle 2. Karahanlı sülalesine mensup olanların unvanı, tigin” (Clouston, 1972: 483; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2005: 879).

Ramstedt, Türkçe *tikin*, *tigin* sözcüklerine “prens” anlamını vermektedir. Ramstedt, eski Türkçe ve Uygurcada sıklıkla bahsedilen bu unvanın eski Türkçede *teggin* (iki *g* ile) biçiminde yazıldığını söylemektedir. Kelimenin etimolojisini *teg-* ve *-in* olarak ikiye ayırarak vermektedir. Bu etimolojinin *tek* ve *teg* ayrıca *tegg* varyasyonlarını açıklamanın tek yolu olduğunu söylemektedir. Bu *teg*'in Korece *tek* (Çince-Korece) “erdem”, “ahlaki mükemmellik”, “iyilik”, “nezaket” anlamına geldiğini sonra gelen *-in* ise “insan” sözcüğü olduğunu söylemektedir. Yani *tek-in*, *teg-in* sözcükleri “erdemli insan” anlamına geldiğini ve çok daha sonraki dönemde aynı yazı karakterlerinin (Çince *tə-jen*) “Alman”, “Almanlar” anlamına geldiğini ifade etmektedir. Eski zamanlardan beri “her şeye gücü yeten hükümdar” a bahsedilen ilahi lütuftan ve onunla birlikte sadece yöneticilerin sahip olabileceği özel erdemlerden, faziletlerden ve diğer güzel niteliklerden çok söz edilmiştir. Hükümdarın bu değerli niteliklerine Korecede *tek* denildiğini ve bu *tek* sözcüğünün imparatorluk ailesinin erkek üyelerine kadar uzandığını da belirtmektedir. Türkçedeki *tekin*, *tigin*, *tägin* “imparatorluk (veya kraliyet) yüceliği”, “prens” anlamına gelen sözcüğün eski Korece ödünç bir kelime olarak farklı yazılışlarının bulunduğunu ve Korecede aynı zamanda *tek-keŋi* “şef”, “lider” sözcüğünün de bilindiğini söylemektedir. Son olarak, eski Türkçe ve Uygurcada *tikin* sözcüğünün çoğul hâli *tarkat* gibi *tikit* biçiminde olduğunu ancak orta Türkçede *tikitlär* ve *tikinlär* çoğul şeklinin de kullanıldığını belirtmektedir (1951a: 64-65).

Boodberg, T'o-pa (Tabgaç) prenslerinin çoğuna *chic-chin* 直勤 ya da 懃 ve *d'jak-g'jan* denildiğini söylemektedir. Boodberg, Orhon Türkçesindeki *tigin*, *tägin* > Moğolca *čigin* “prens” sözcüğünü düzenli olarak transkribe edildiğinde T'ang metnindeki t'ê-chin 特勤 ve *d'ak-g'jan* sözcüklerine eşdeğer olduğunu söylemektedir (1936: 172).

Doerfer, *tegīn* biçiminde verdiği sözcüğe “prens; saray mensubu” anlamını vermektedir. Sözcüğün orta Türkçede *tegin* biçiminde olduğunu belirtirken eski Türkçede ise *teğēn* biçiminde “veliaht prens” manasına geldiğini söylemektedir. Doerfer'e göre *batur*, *tarkan*,

kan~kagan, katun gibi *tegin* de Ruanruan dilinin fonetik bir görüntüsü başka bir deyişle ödünç biçimi olması oldukça muhtemeldir. Doerfer, Çin kaynaklarında bu unvanlar için her zaman önce Ruanruan olarak belirtildiğinden bahsetmektedir. Ayrıca Ruanruanlar'ın hangi dili konuştuğunun bilinmediğini fakat Moğolca olmadığını söylemektedir. Ayrıca Moğolcada *tegin* sözcüğünün neredeyse bilinmediğini de eklemektedir (TMEN II: 533, 541).

Aalto, *tigin* unvanının İranlılarda da bulunduğunu ve Heftalit ve Kuşanlarda *tgin hwrsān šah* biçiminde kullanıldığını söylemektedir. Ermenicede *tikin* sözcüğünün “kraliçe” anlamına geldiğini söylemekle beraber sözcüğün asıl anlamının “naip” olabileceğini belirtmektedir (2013: 196).

Tekin, *tigin* olarak okuduğu sözcüğe “prens” anlamını vermektedir. Ayrıca çokluk biçimini de göstermektedir: “*tigit*”. Aydın, sözcüğün Moğolcada tek başına kullanılmadığını *otçigin* biçiminde kullanıldığını ifade etmektedir. Fakat bu sözcüğün Moğolcada “prens” anlamına geldiğini belirtmekle beraber Türkçede *oktan, oktanı, ottegin, ottegin* biçimlerinin kullanılmadığını da eklemektedir. Aydın bir başka çalışmasında sözcüğü *tëgin* biçiminde okumakta “prens” manasını vermektedir. Şirin, *tigin/tegin* “kaganın erkek kardeşlerine ve oğullarına verilen unvan, prens” anlamını vermektedir. Gömeç, *tigin* “kagan çocuklarına verilen idari bir unvan” manasını vermektedir. Donuk, *tegin (tigin)* için “hükümdar ailesi mensuplarına yani umumiyetle prenslere ve hükümdar oğullarına denilirdi” yorumunu yapmaktadır (Tekin, 1983: 836; Aydın, 2011: 21; Aydın, 2018a: 179; Şirin, 2020: 373; Gömeç, 2000: 943; Donuk, 1988: 48).

Uygur yazıtlarında *tëgin* ve çoğul biçimi olan *tëgit* biçiminde tanıklanan sözcüklerin hem “unvan” olarak kullanıldığı hem de “prens” anlamında kullanıldığı cümleler şunlardır:

Ta D 6: *ozmış tëgin udurganta yoriyur tedi*

‘Ozmuş **Tegin** Udurgan’dan (bize doğru) ilerliyor dedi’

Ta D 9: <...> *ozmış tëgin kan boltı*

‘<...> Ozmuş **Tegin** han oldu’

Ta K 2: *biya uygur bodunu tëgitimin bo bitidökde kanıma turgak başı kagas ataçuk begzeker çigşi bila бага tarkan üç yüz turgak turu<t>di*

‘Uygur halkından **prenslerimle** bu (yazıtı) yazdıkları sırada, hanımın muhafız birliğinin başı Kagas Ataçuk, Begzeker Çigşi (ve) Bıla Baga Tarkan (ile birlikte) üç yüz muhafız, (yazıtı) ayağa kaldırdı (dikti).’

ŞU K 9: *ozmış tegin kan bolmış*

‘Ozmış **Tegin** han olmuş’

KÇor 5: *tegin oğlu*

KÇor 12: *tegin sını*

Sevrey 4: <...>-ur *t[e]gin*

HT VI 6: *tegin* <...> *bars* <...>

HT XVIII: *kara tegin*

‘Kara Tegin’

1.2.28. totok / tutuk / totuk

Orhon, Yenisey ve Uygur yazıtlarında tanıklanmaktadır. Araştırmacıların bazıları *totok* bazıları *tutuk* ve *totuk* biçimlerinde okumayı tercih etmektedir. Araştırmacıların sözcüğün kökeni hakkında genel kanaati Çince den ödünçlenmiş olabileceğidir.

Clauson, Çince *tu-tu* “askerî vali (bir ilçe veya bölgenin)” sözcüğünden ödünçlenen yabancı bir kelime olduğunu düşünmektedir. Sözcük orta Çince *tou tok* biçimindedir. Clauson, sözcüğün transkribe edilmesinin genellikle *tutuk* şeklinde olmasına rağmen Doerfer’in TMEN II No 874’te bahsettiği gibi doğru transkripsiyonun *totok* olması gerektiğini belirtmektedir. Clauson, sözcüğün Türkçede hem Çince isimlerin transkripsiyonunda geçtiğini ve Çin imparatoru tarafından Türklere verilen bir unvan olabileceğini hem de -daha yüksek bir ihtimalle- bazı durumlarda Türklere bizzat kendileri tarafından üstlenilen bir unvan olabileceğinden bahsetmektedir. Ona göre *on totok*, 8. yüzyılda Çince *wang tu-tu* sözcüğünden ödünçlemedir (1972: 453).

Ramstedt, eski Türkçe *tutuq*, Korece *totok* biçimlerini verdikten sonra kelimeye “başkomutan, general” anlamını vermektedir. Orhon yazıtlarında geçen *tutuq*, bir isimden sonra geldiği için Radloff o zamanki tercümesiyle “tutsak”, köle” anlamını vermiş fakat “general” anlamına geldiği erken anlaşılmıştır. Ramstedt’e göre *tutuq* “yakalanmış” Türkçe *tut-* “al-, tut, yakala-” fiillerinden düzenli bir türeme olsa da Çince *tu-tu* sözcüğü eski yazıtlarda da bulunmaktadır. Çince *tu-tu*, eski Çince *tuo-tuok*, Çince-Korece *to-tok* “general” anlamına

gelmektedir. Ayrıca O, bir başka kelime olan *tudun* “vali” sözcüğünün de Çince’den geldiğini ve muhtemelen Çuvaşçada *-d-*’den *-r-*’ye geçişle *turun* olduğunu ve sözcüğün Ruslar tarafından 13. yüzyıldan kalma belgelerde *trun* biçiminde olduğunu belirtmektedir (1951a: 75).

Ecsedy, *totoq* biçiminde okunması gerektiğini ve Çince’deki *tu-tu* (*tuo-tuok*) kelimesinden ödünçlendiğini düşünür. Unvanın şeklinden ötürü bunun en eski ödünç kelimelerden olduğunu hatta eski Çince’de son sesteki *-k* sesini muhafaza eden tek kelime olduğunu söylemektedir. Ecsedy, unvanın fonetik şeklinden dolayı en eski ödünç kelime olarak nitelendirmekte ve Türkçeye 8. yüzyıldan önce girdiğini iddia etmektedir. Unvanı 558’den önce Juan-Juanlar tarafından ödünç alınmış olduğu görüşündedir. Ayrıca unvanı “eyalet valisi, yüksek dereceli lider” olarak anlamlandırmıştır (1996: 186-187).

Bazin, *totok* biçiminde okuduğu sözcüğe “askerî vali” anlamını vermiştir. Bazin, yukarı Yenisey yazıtlarında bulunan sözcüğün kabile reisleri veya kabile grupları tarafından kullanıldığını, orta Çince’deki *tuo-tok*, eski Çince’deki *tu-tu* (*du-du*) sözcüklerinden ödünç alınmış bir unvan olduğundan bahsetmektedir. Ayrıca Bazin bir başka çalışmasında sözcüğü *tutuq* biçiminde de okumuştur. Doerfer *tutuq* olarak okuduğu sözcüğe “askerî vali, genel vali” anlamını vermiş ve Çince’den ödünçlendiğini düşünmüştür (Bazin, 1995: 39; Bazin, 1948: 2011 TMEN II: 452).

Sinor ve Donuk sözcüğün kökenini *tut-* “tut-, yakala-, ele geçir-“ fiiline bağlamışlardır. Şirin de *tutuk* olarak okuduğu sözcük hakkında *tut-* fiilinin mecazlaşmış anlamının yanı sıra “(savaşta) yakalamak, ele geçirmek, denetim altına almak” anlamlarının da bulunduğunu ve bu sebeple *tutuk*, *tudun*, ve *tutgak*’ın *tut-* fiiliyle açıklamanın mümkün olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Şirin, sözcüğe “askerî vali, bölge yöneticisi” manasını vermektedir. Aydın, *totok* “askerî vali” sözcüğünü Çince *Dudu* biçiminden ödünçlendiğini söylemektedir. Barutçu Özönder, *tutuk* için “sınır muhafaza komutanı”, Gömeç, ise “askerî vali” manasını vermektedir (Şirin, 2020: 122, 373; Aydın, 2018a: 182; Barutçu Özönder, 1999: 80; Gömeç, 2000: 944).

Uygur yazıtlarında bu sözcüğün geçtiği cümleler şunlardır:

ŞU K 11: <...> *tay bilge totokug*

‘<...> (Babam), Tay **Bilge** Totok’u’

ŞU D 5: *tay bilge totok yawlakın üçün bir eki atlıg yawlakın üçün kara bodunum öltün yitdiñ*

‘Tay **Bilge** Totok kötülük düşündüğü için, bir iki süvari de kötülük düşündüğü için (ey) halkım! Öldün mahvoldun’

ŞU D 11: <...> **totok** başın çik tapa bıña ı<d>tum

‘**Askerî vali** komutasında Çiklere doğru atlı birlik gönderdim’

ŞU G 2: çik bodunka totok bértim

‘Çik halkına askerî vali atadım’

ŞU G 11: ... anta çigil **totok** <...>

‘... orada Çigil(lerin) askerî valisi <...>’

KÇor 5: kan **totok**

1.2.29. uruğu / urungu

Orhon yazıtlarında urungu veya uruğu sözcüklerine rastlanmamaktadır. Yenisey yazıtlarında çok sık bir şekilde unvan olarak karşımıza çıkmaktadır. Uygur Kağanlığı yazıtlarından ise Tariat ve Hoyto-Tamır (Tayhar-Çuluu) yazıtlarında tanıklanmış ve burada da unvan olarak kullanılmıştır.

Donuk ve Gömeç’in görüşüne göre *urungu* “savaşçı” anlamında askerî bir unvandır. Clauson, *uruğu* sözcüğüne “flag, standard” (sancak, bayrak) anlamlarını vermiştir. Clauson’a göre sözcük erken dönemde şahıs ismi veya unvan olarak kullanılmış olsa da nesne ismi olarak kullanıldığına rastlamadığını söylemektedir. Ayrıca Moğolca *oronğa* sözcüğüyle ilişkilendirir ve hatta aynı anlamda olduklarını ifade etmektedir. Moğolcadaki bu yazılışından hareketle *nazal ŋ* için *ğayn* harfinin de kullanılabileceğini belirtmektedir. Bu sözcüğün kesinlikle *urun-* “something set up” (saldırmak) fiilinden çekimlenmiş bir isim olduğunu söylemektedir (Gömeç, 2000: 945; Donuk, 1984: 106; Clauson, 1972: 236).

Gabain, *urun-* “kendi kendine vurmak, vurmak” fiilinden *-gu* eki alıp isimleştiğini ve “savaşçı” anlamını kazandığını söylemektedir. Aydın, bu noktada eski Türk yazıtlarında *ur-* fiilinin “vurmak” anlamının dışında daha çok “yazmak, taşı oyarak yazmak” anlamında kullanıldığına dikkati çekmektedir. Aydın, sözcüğün asıl biçiminin *urun-gu* olduğunu daha sonra *uruğu* biçimine dönüştüğünü düşünmektedir. Buradan *ur-* fiiline gitmenin mümkün olduğunu söylese de eski Türk yazıtlarında daha çok “taşa hakketmek” anlamının olduğunu ifade etmektedir. Tekin, bir çalışmasında *uruğu* sözcüğünü “yüksek bir unvan” olarak

tanımlarken bir diğer çalışmada *ur(u)ngu* şeklinde yazarak “askerî bir rütbe” olarak tanımlamıştır. *uruņu* sözcüğünü “bir unvan” olarak tanımlayan Şirin, bir başka çalışmada sözcüğün etimolojisini şöyle yapmaktadır: *ur-* “vurmak” *-un +gu* (Gabain, 1988: 52; Aydın, 2011: 22; Tekin, 1983: 836; Tekin, 2003: 257; Şirin, 2020: 373; Şirin, 2006: 230).

DLT’de *urungu* sözcüğüne rastlamasak da *ur-*, *urun-*, *uruş-* fiilleri mevcuttur. *Türkçe Kökler Sözlüğü*’nden *ur-* fiilinin anlam yelpazesi için bk. (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 922-924; Eyuboğlu, 1989: 157).

Uygur yazıtlarında bu sözcüğün geçtiği cümleler şunlardır:

Ta B 6-7: *bêş yüz başı külüg onı öz inançu bêş yüz başı ulug öz inançu **uruņu** yüz başı ulug **uruņu***

‘Beş yüz (kişilik kuvvetin) başı Külüg Ongı Öz İnançu, (yine) beş yüz (kişilik kuvvetin) başı Ulug Öz İnançu **Urungu** (idi). Yüzbaşı ulug **Urungu**’

HT XI 2: *uruņ<u> yargan bitidim*

‘(Ben) **Urungu** Yargan, yazdım’

1.2.30. yargan

Eski Türk yazıtlarında *yargan* sözcüğü Orhon yazıtlarından olan Köl Tegin yazıtında ve Uygur yazıtlarından olan Hoyto-Tamır XI (Mo 35) ve Suci (Mo 15) yazıtlarında tanıklanmaktadır. Kafesoğlu *yargan*’ın görevini ve konumunu şöyle açıklamaktadır: “Adli teşkilatın, hükümdarın başkanlığındaki *yüksek devlet mahkemesi* (‘*yargu*’ siyasi suçlarla meşgul) ile hakan adına örfi hukuku (töre hükümlerini) uygulamakla görevli ‘*yargan*’lar ve maiyetlerinden ibaret olduğu anlaşılmaktadır”. Tekin, sözcüğün “yüksek bir unvan” olduğunu Gabain ise emin olmamakla beraber “özel ad” olduğunu düşünmektedir. Ergin ve Aydın “bir unvan” olduğunu söylemektedir. Şirin ise sözcüğe “yargıç” anlamını vermektedir. Giraud, Bazin’in sözcüğü *yaragan* “yiğit” biçiminde okuduğunu *yara-* “yararlı olmak, geçerli olmak” fiilinden türettiğini söylemektedir. Orkun ise *yaryan* “zabita amiri, polis müdürü” anlamlarını vermektedir. Donuk, *yargu* “mahkeme” sözcüğünden *yargucı* ve *yargan* “hâkim, yargıç” kelimelerinin türediğini belirtmektedir (Kafesoğlu, 1998: 292; Tekin, 2003: 258; Gabain, 1988: 309; Ergin, 2005: 121; Aydın, 2019c: 175; Şirin, 2020: 374; Mangaltepe, 1998: 81; Orkun, 1994: 885; Donuk, 1988: 91).

User, eski Türklerde savaşın ve savaşçıl niteliklerin çok önemli olduğunu, bu sebeple unvan ya da özel isimlerinde *tarkan*, *kapgan*, *yargan* ve *urungu* gibi savaşçıl özelliklerin ortaya

çıkıldığı isimler/unvanlar kullandıklarını ve sözcüğün *yar-* “keskin bir aletle kesmek, yarmak, bölmek, ayırmak” fiilinden *-gAn* ekiyle oluştuğunu söylemektedir. Fiilin alt anlam katmanında ise “olguları yarma ve gerçeği bulma nesnesi veya kavramı” olduğunu ifade etmektedir (2006: 229-231).

Clauson, *yarga:n* biçiminde verdiği sözcüğün *yar-* “durmaksızın bölme” fiilinden türediğini ifade etmektedir. Clauson eski Türk yazıtlarında bir kez isim iki kez de unvan olarak geçtiğini ve “yargıç” anlamının cümlenin bağlamına uygun olacağını söylemektedir (1972: 963).

Doerfer, *yār-* “bölmek, parçalarına ayırmak” anlamında olduğunu fakat mecazi çerçevede ise “hüküm vermek, yargılamak” gibi anlamların ortaya çıktığını ifade etmektedir. Kıpçak Türkçesinde ise *yar-* fiilinin iki manası vardır: “1. yarmak, parçalamak 2. karar vermek” (TMEN IV: 58; Toparlı ve diğerleri, 2014: 311).

Yargan sözcüğü Çin kaynaklarında *ya-kuan* biçiminde geçmektedir. Çin kaynaklarında Tun-yu-kü (Tonyukuk)’nın M’oç-o (Kaghan)’nın emrinde *ya-kuan* olarak görev yaptığı kayıtlıdır. Bu kaynaklara göre M’oç-o’nun emrindeki bütün *ya-kuanlar*’ın K’üe T’ê-lê (Köl Tegin) tarafından öldürüldüğü, sadece Tonyukuk’un öldürülmekten kurtulduğu; çünkü Tonyukuk’un kızının Bilge Kağan’ın eşi olduğunu söylenmektedir. Tonyukuk *ya-kuan*’lık yaptığı sıralarda *ayguç* (başdanışman) da olmuş fakat daha sonra *ayguç* görevinden alınmış ve *yargan*’lığa getirilmiştir. User, bu bağlamdan yola çıkarak *ayguç*’luk ve *çabiş*’liğin *yargan*’lıktan üst bir rütbe olduğunu söylemektedir (Liu, 2019: 239; User, 2016: 229).

Erkoç Çin kaynaklarında *K’ang A-yi* adında Köktürlere hizmet etmiş ve daha sonra Çinlilere teslim olmuş bir ajandan bahsedildiğini ifade etmektedir. Ona göre bu şahsın babası da Köktürlere hizmet etmiştir ve *Wei-Ya-kuan* unvanını taşımıştır. Caferoğlu *yarkan/yargan* biçiminde verdiği sözcüğe “1. cellat, hafiye 2. unvan” Malov ise *jaryan* biçiminde okuduğu sözcüğe “adli rütbe, cellat” anlamlarını vermektedir. Caferoğlu ve Malov’un *yargan*’a verdikleri “cellat, hafiye” anlamın Çin kaynaklarındaki bu bilgiden ötürü olduğunu düşünmekteyiz (Erkoç, 2008: 213; Caferoğlu, 1968: 287; Malov, 1951:385).

Uygur yazıtlarında bu sözcüğün geçtiği cümleler şunlardır:

HT XI 2: *uruŋ<u> yargan bitidim*

‘(Ben) Urungu Yargan, yazdım’

Su 2: *kırkız oğlu men boyla kutlug yargan*

‘Kırgız oğluyum (Kırgızlardanım?). (Ben) Boyla Kutlug **Yargan**(’ım)’

1.2.31. yawgu / yabgu / yavgu

Uygur ve Orhon yazıtlarında tanıklanan bu sözcüğe Yenisey yazıtlarında rastlanmamaktadır. Sözcüğü bazı araştırmacılar *yabgu* biçiminde okurken bazı araştırmacılar da *yawgu* ya da *yavgu* biçiminde okumayı tercih etmiştir.

Clauson, *davğu* sözcüğünün *yavğu*’nun 8. yüzyıl öncesi biçimi olduğunu söylemektedir. Uzun bir geçmişi olan sözcüğün ilk olarak *Hsien-pei*’ler arasında bulunduğunu ve 8. yüzyıla kadar *kağan*’dan daha yüksek olmayacak şekilde “çok yüksek bir unvan” olduğunu düşünmektedir. Ayrıca bu sözcüğün 11. yüzyılın sonlarına kadar hâlâ Tokuz Oğuz’un yüce hükümdarının unvanı olduğunu da eklemektedir. Clauson, ödünçleme olduğunu düşündüğü bu sözcüğün telaffuzunun belirsiz olduğunu ifade etmektedir. Clauson, sözcüğün *Yüeh-chih*’e yani Hristiyanlık çağı öncesine kadar uzanan büyük bir antik unvan olduğunu düşünmekte ve tıpkı *şad* gibi *kağan*’ın yakın akrabalarına verdiği ve kağanın hâkimiyetindeki yerlerin bir kısmını yönetme görevini de taşıyan bir unvan olduğunu belirtmektedir. Clauson erken dil döneminden sonra Kaşgarlı’nın sözlüğündeki anlamlardan da hareket ederek unvanın zamanla önemini kaybettiğini ve *şad* unvanının da bu dönemde olmadığını dile getirmektedir. Clauson sözcüğün yazılışının *yavğu* olduğunu Hakani lehçesindeki yazılışı ve runik alfabedeki belirsizliğinden ötürü telaffuzunun net olmadığını söylemektedir. Ancak Ghirshman tarafından 7. yüzyılın ortalarında bir batılı Türk hükümdarına atfedilen bir madeni para üzerinde “*iaphu*” sözcüğünden hareket ederek muhtemelen *yabğu* biçiminde yazıldığını ifade etmektedir. Ayrıca sözcüğün 10.yüzyıla kadar Aral denizi bölgesindeki Oğuzların en büyük hükümdarının unvanı olarak varlığını sürdürdüğünü de eklemektedir (1960: 115; 1972: 873).

Ramstedt, eski Türkçe unvanlardan olan *jabγu*’nun hâlâ anlaşılmadığından ve sözcüğe “genel vali” anlamının verilebileceğinden bahsetmektedir. Thomsen emin olmamakla beraber *jabγu*’nun *jap-* fiilinden “yapmak, inşa etmek, düzenlemek, düzeltmek” gelmiş olabileceğini düşünmektedir. Doerfer “yüksek bir Türk unvanı” biçiminde tanımladığı sözcüğün doğu İndo-German dillerinden ödünçlenmiş olabileceğini düşünmektedir. Aydın, Thomsen’in de belirttiği gibi sözcüğün *yap-* fiilinden türemiş olması fikrine katılmaz çünkü ona göre sözcüğün *yap-* fiilinden türemesi hâlinde unvanın *yapgu* biçiminde olması gerekirdi. Erhan ayrıca eski Türkçede *b>p* değişiminin tanıklanmadığını ancak sözcüğün *-gu* ekini almasının ilgi çekici

olduğunu ifade etmektedir (Ramstedt, 1951a: 78; Thomsen, 2011: 217; TMEN IV: 124; Aydın, 2019c: 196).

Frye, yabgu unvanı hakkında İranlı bilim adamlarının genellikle İran dilinden ve muhtemelen Part dilinden türetildiğini düşündüklerini ifade etmektedir. Ancak Frye, yeni bir görüş olan Altayca *davğu* sözcüğünden türetildiği fikrinin daha dikkat çekici olduğunu belirtir. Hem Ramstedt ve hem de Poppe'nin yabgu sözcüğünü Türkçe olarak kabul ettiklerini ve Moğolcada yabgu'ya karşılık gelen sözcüğün *daya-* "kürmek, düzenlemek" kökünden türeyen *da'amal* < *δawamal* "chieftain (kabile reisi)" olduğunu belirtmektedir (1962: 356-358).

Tekin, *yabgu* olarak okuduğu sözcüğü "kağan'dan sonra en yüksek unvan" olarak tanımlamıştır. Aydın da *yawgu* biçiminde okuduğu sözcüğe "kağandan sonraki büyük unvanlardan biri" anlamını vermiştir.. Şirin, *yabgu* sözcüğünü "şad ile birlikte kağandan sonraki en yüksek rütbe olan ve kağanın erkek kardeşine veya oğluna bizzat ihsan ettiği bir unvan" olarak tanımlamıştır (Tekin, 1983: 836; Aydın, 2019c: 175; Şirin, 2020: 374).

Kaşgarlı'nın sözlüğünde *yawgu* "hakandan iki derece aşağıda olan, avamdan kişinin lakabı" ve *yugruş* "Türklerde avamdan olup vezirlik mertebesine yükselen ve hakandan bir derece aşağıda olan kişi" sözcükleri geçmektedir. Çin kaynaklarında yabgu unvanı *yao t'ai-pu* biçiminde geçmektedir. Aalto, sözcüğün orta Farsçada *yavuga*'ya karşılık geldiğini belirtmektedir. Ayrıca aynı sözcüğün Hindistandaki Kanishka hanedanı tarafından *khusan yavuga* biçiminde kullanıldığını da dile getirmektedir ((Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 960, 985; Chavannes, 2013: 176; Aalto, 2013: 194).

Tezcan, *Yabgu Unvanı ve Kullanımı* adlı çalışmasında yabgu'nun menşesini Sakaların hüküm sürdüğü yerlerde aramak gerektiğini söylemektedir (2012: 327). Diğer çalışmalar için bk. (Özgüdenli ve Salman, 2013: 170-171; Hirt, 1899: 47).

Uygur yazıtlarında bu sözcüğün geçtiği cümleler şunlardır:

Ta G 5: <...> *anta yawgu atadı*

'<...> orada **yabgu** (olarak) atadı'

Ta K 3: *teñrim kanım oğlu bilge tarkan kutlug bilge yawgu*

'İlahi (yüce) hanımın oğlu Bilge Tarkan Kutlug Bilge **Yabgu**'dur'

Ta K 3: *bunça bodun yawgu bodunı*

'bunca boylar **yabgunun** boyları'

Tes B 5: oğlu **yawgum** kagan boltı <...>

‘Oğlu **yabgum**, kağan oldu’

Tes B 6: *oglu tarduş yawgu tölis çad olortı*

‘Oğulları, Tarduş **Yabgu** (ve) Tölis Şad (olarak) görev aldı’

ŞU K 11-12: <...> *tay bilge totokug yawgu atadı*

<...> (Babam) Tay Bilge Totok’u **yabgu** atadı’

ŞU D 7: *ëki ogluma yawgu şad at bërtim*

‘İki oğluma **yabgu** (ve) şad unvanları

1.3. Askerî Birlik Adları

1.3.1. atlıg

Sözcük ilk kez Orhon yazıtlarında daha sonra Uygur yazıtları, Irk Bitig, Dîvânu Lugâti’t-Türk ve Kıpçak Türkçesi’nde görülmektedir. Yazıtlar üzerinde çalışmalar yapan araştırmacılar *atlıg* sözcüğü için şu anlamlandırmalarda bulunmuşlardır: Aydın, “atlı, atlı birlik, süvari birliği”, Ergin “atlı, süvari, ata binen”, Tekin “atlı, süvari”, “atlı, süvari; atı olan”, Şirin “süvari, atlı asker”, Nadelyayev “atlı”, Dankoff “ata binen, süvari”, Tietze “ata binen, süvari”, Orkun “atlı, süvari”, Caferoğlu “atlı, sipahi, süvari”, Clauson “atlı, ata binen”, Donuk “süvarilere verilen ad”, Gülensoy “atı olan, süvari” (Aydın, 2014: 162; Aydın, 2019a: 148; Aydın, 2018a: 101; Ergin, 2005: 86; Tekin, 2014: 124; Tekin, 1994: 54; Tekin, 2013: 50; Şirin, 2020: 721; Nadelyayev ve diğerleri, 1969: 67; Dankoff ve Kelly, 1985: 15; Tietze, 2002: 149; Orkun, 1994: 765; Caferoğlu, 1968: 25; Clauson, 1972: 55; Donuk, 1988: 94; Gülensoy, 2007: 1/88). DLT’de “atlı” ve Kıpçak Türkçesinde “atlı, süvari” anlamları verilmektedir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 564; Toparlı ve diğerleri, 2014: 15).

Kelimenin morfolojik analizi hakkında Tekin, *at* kökünden “sahip olan” anlamında sıfatlar türeten *+llg* ekiyle oluşturulduğunu söylemektedir (Tekin, 2003: 83).

Son olarak Eski Türkçede iki tane “atlıg” sözcüğü vardır. Biri yukarıda bahsettiğimiz *süvari* anlamındaki, diğeri ise ünlüsü uzun olan ve *āt* (isim) sözcüğünden türeyen *ātılg* “unvanlı, unvan sahibi” anlamındaki sözcüktür. Bu sebeple bu iki sözcük birbirine karıştırılmamalıdır (Tekin, 1995: 172; 2014: 124).

Uygur yazıtlarında bu sözcüğün geçtiği cümleler şunlardır:

Ta D 2: *uçfuz köl]ke atlıgın töke barmış*

‘Uçuz Gölü’ne **atları**yla birlikte döküvermiş’

Ta D 6: <...> **atlığın** yamaşdı

‘<...> **atlısıyla** (bize) katıldı’

Ta K 2: *teñri kanım **atlığı** tokuz tatar yéti yégirmi az buyruk toñrada señüt bıña*

‘İlahi (yüce) hanımın **atlıları** (süvari birliği) Dokuz Tatar(lardan) on yedi, Az(lardan) komutanlar, Tongra(lardan) generaller ve süvari birliğinden (oluşuyordu)’

Tes K 3: <...> *boz ok başın akıza uçuz kölke **atlığın** töke barmış*

‘<...> Boz Ok(ların) liderini hücum ettirip (düşmanı) Uçuz Gölü’ne **atları**yla (birlikte) döküvermiş’

ŞU D 2: *yazoklug **atlıg**[ıg] <...> teñri tuta bërti*

‘Günahkâr **süvarileri** <...> (ebedî) gök tutuverdi’

ŞU D 5: *tay bilge totok yawlakın üçün bir eki **atlıg** yawlakın üçün kara bodunum öltün yitdiñ*

‘Tay Bilge Totok kötülük düşündüğü için, bir iki **süvari** de kötülük düşündüğü için (ey) halkım! Öldün mahvoldun’

1.3.2. tümen

İlk defa Tonyukuk ve Köl Tegin yazıtlarında “on bin kişiden oluşan askerî birlik” anlamında kullanılmaktadır. Şine Usu yazıtı ve Türk Runik harfleriyle yazılmış olan Irk Bitig’de sadece sayı (10.000) manasında kullanılmaktadır. Asya Hun devrinden (MÖ 209-174) itibaren Eski Türklerde askerî nizamın onluk sistem üzerine kurulduğu ve en büyük askerî birliğin de 10.000 askerden oluştuğu bilinmekteydi. Bu doğrultuda kelimenin askerî anlamda kullanılmasının Asya Hun Devleti’ne kadar uzanması ihtimaller arasındadır. Kaşgarlı “çok” anlamını vermektedir. Kıpçak Türkçesi sözlüğünde ise “on bin, binlerce” anlamı verilmektedir. Sözcüğün Moğolca’ya çok eski bir tarihte geçtiği düşünülmekte ve 1240’ta yazılmış olan *Moğollar’ın Gizli Tarihi*’nde *tumed* “on bin kişilik askerî birlik” ve *tumed un noyat* “tümen kumandaları” sözcüklerine rastlanmaktadır. Ayrıca bu kelime 13. yüzyıldan itibaren Türkler ve Moğollar ile temas eden pek çok milletin diline geçmiştir. Bu diller arasında şunları sayabiliriz: Farsça, Arapça, Urduca, Ermenice, Gürcüce, Süryanice, Macarca, Bulgarca ve Rusça (Özgüdenli, 2012: 461-462).

Eski Türklerde ordu şemasının içinde en üst birliği ifade eden bu kelime “on bin kişilik askerî birliğe verilen ad” anlamına gelmektedir. Tabgaçlar, Köktürkler ve Uygurlarda askerî bir terim olarak kullanılmasına rağmen en geniş anlamıyla “çokluk, sayısız, bolluk” anlamlarını da ihtiva etmektedir. Sözcüğün kökeni hem eski İran (Toharca) hem de Proto-Çince dillerinde aranmışsa da kesinlik kazandırılmamıştır. Ayrıca aslı Türkçe ve batı Türkçesi (Ogur-Bulgar) lehçelerinde yaygın bir şekilde mevcut olan “bütünlük” anlamına gelen “tüm” sözcüğünün de köken bakımından *tümen*le ilgili olabileceği düşünülebilir (Donuk, 1988: 106).

Nişanyan sözlüğünde *tümen*’e “on bin, çok büyük miktar, askeriyede fırka” anlamları verilmekte ve Toharca *tmān/tumane* “on bin” biçiminde olduğundan ve Farsçadaki *tümen* “on bin” sözcüğünün de muhtemelen Türkçeden alındığından bahsedilmektedir. Gülensoy bu fikre katılmamakla beraber *tümce*, *tümel*, *tümden* vb. kelimeleri ölü bir dil olan Toharca’ya bağlamanın Türkçenin mantığına uygun olmadığını ileri sürmektedir. Gülensoy, sözcüğün Türkçeden Moğolca *tümen* ve Macarca’ya ise *tömény* biçiminde geçtiğini söylemektedir (2007: 2/946).

Doerfer, çalışmasında *tümen* sözcüğünü çok ayrıntılı bir şekilde işlemektedir. Doerfer, bazı araştırmacıların kelimenin kökenini Toharca (*tman*, *tmane*, *tumane*) ya da Eski Çince’ye (*wán*, *man*, *tí-man*, **tman*) bağladığını fakat bu durumun filolojik açıdan mümkün olmadığını söylemektedir (TMEN II: 632-642; Özgüdenli, 2012: 461).

Uygur yazıtlarında *tümen* sözcüğünün hem Şine Usu ve Tariat yazıtlarında geçen “on bin (10.000)” anlamındaki kullanımları hem de sadece “askerî birlik adlarını” ifade eden kullanımlarına yer verilecektir. Uygur yazıtlarında bu sözcüğün geçtiği cümleler şunlardır:

Ta B 2-3: *biñ yıllık **tümen** künlük bitigimin belgümün bunta yası taşka yaratı<t>dım*
‘Bin yıllık **on bin** günlük yazıtımı ve damgamı burada yassı taş üzerine yazdırtım’

Ta K 1: <...> *kan aruk? oguz bodun altı yüz señüt bir **tümen** bodun kazgandı*
‘<...> Kan Aruk? Oğuz halkından altı yüz general (ile) **onbin** (kişilik) halk(1) saflarına kattı’

ŞU B 7: <...> [ü]ç **tümen** ...

ŞU D 9-10: *biñ yıllık **tümen** künlük bitigimin belgümün anta yası taşka yaratıtdım*
‘Bin yıllık **on bin** günlük yazıtımı ve damgamı orada yassı taş üzerine hâkkettirdim’

ŞU B Ek 1: <...> [él]tewer biñ yunt **tümen** koñ ben [t] ut[dum]

‘<...> İlteber, bin at (ile) **on bin** koyunu ben ele geçirdim’

1.3.3. yadag

Orhon yazıtlarından olan Bilge Kağan ve Köl Tegin yazıtlarında ve Uygur yazıtlarında olan Şine Usu yazıtında *yadag* biçiminde tanıklanmaktadır. Yenisey yazıtlarında ise *yadag* biçimi tanıklanmamakta fakat bu sözcüğe çok benzeyen *yadak* sözcüğü geçmektedir.

Eyuboğlu, Asya Türkçesinde *yad-* fiilinin “yaya gitmek, yayalık, yayılmak, dağılmak, ayrılmak (d/y dönüşmesi ile)” anlamlarına geldiğini söylemektedir. Ayrıca bu kökün Moğolca *yad* sözcüğü ile karıştırılmaması gerektiğini de belirtmektedir. Hacıeminoğlu ise bu sözcüğün kökünün *yâ-* şeklinde uzun olduğunu ve “yaymak, sermek, dağıtmak, yazmak” anlamlarına geldiğini söylemektedir. Son olarak *yad-* fiili için de *yad-* < *ya-d-* “yaymak, sermek, döşemek” anlamlarını vermektedir (Eyuboğlu, 1989: 165; Hacıeminoğlu, 2016: 36).

Eren, Orta Farsça “*piyādag*” sözcüğünden gelmiş olabileceği fikrinin yaygın olduğunu ve sözcüğün başındaki *pi*’nin Türkçede düştüğünü -Tıpkı Farsça *biyābān* > *yaban* örneğindeki gibi- söylendiğini belirtmektedir. Eren, bu fikrin Korsch’a ait olduğunu, ayrıca Brockelmann ve Doerfer’in de bu etimolojiye katıldığını söylemektedir. Doerfer’e göre Türk ordusunu daha çok atlı birliklerinin oluşturmasından dolayı bu sözcüğün Farsçadan alınması kültür tarihi bakımından anlaşılabilir bir durumdur. Bunun dışında *yadag* sözcüğü Moğolca *yada-* köküyle de karşılaştırılmaktadır. Räsänen de sözcüğü Moğolca *yadağu* (zayıf, fakir) sözcüğüyle birleştirmiştir. Eren, Türklerde atın önemli bir yeri olduğunu ve yaya kalmanın yoksulluk anlamına geldiğini belirtmektedir. Eren, bu bağlamda Räsänen’in *yadag* sözcüğünü Moğolca “zayıf, fakir” anlamındaki *yadağu* şekliyle birleştirmesinin akıllarda soru işareti bıraktığını ifade etmektedir. Gülensoy yukarıda anlattığımız fikirlere katılmamakta ve nedenlerini de şöyle açıklamaktadır: “Bu fikre göre eski Türkçede bulunan ‘adak’ ve ‘yadag’ sözcüklerinin de Farsça *piyādag*’dan geldiğini kabul etmiş oluruz. Türkler hiç at sırtından inmiyor muydu, her yere atıyla mı gidiyordu? Ve *yadagin* ‘yayan’ sözcüğüyle neyi kastediyorlardı? Türkler *yaya/yadag* sözcüklerini “ayak ile, yürüyerek, yayan” anlamlarında biliyorlar ve kullanıyorlardı. İran ile temasa geçinceye kadar *yaya/yadag* sözcüklerini bilmiyorlar mıydı?” (Eren, 1999: 445; Gülensoy, 2007: 2/1095).

Clauson, *yadag* sözcüğüne “at sırtında” anlamının zıttı olarak “yayan” anlamını vermektedir. Donuk, Aydın ve Şirin de “yaya, piyade” anlamlarını vermektedir. DLT’de de “yaya” anlamı verilmektedir (Clauson, 1972: 887; Donuk, 1988: 107; Şirin, 2020: 746; Aydın, 2018a: 192; Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015: 939).

Uygur yazıtlarında bu sözcüğün geçtiği cümleler şunlardır:

ŞU G 9: *tug [taşığı]r beş yüz kedimlig yadag bir eki şaşıp kelti*

‘Tuğu (dışarı) çıkaran beş yüz zırlı **piyadeden** bir ikisi (birkaçı) ayrılıp kelti’

1.3.4. yelme

Orhon ve Uygur yazıtlarında tanıklanan *yelme* sözcüğüne Yenisey yazıtlarında rastlamamaktayız. Aydın, Tonyukuk ve Şine Usu yazıtlarının dışında Baga Hayrhan I (Mo 122) yazıtının 2. satırında *yelmesi ben e* “süvarisi ben(dim)” şeklinde tanıklandığını fakat yazıtı ilk yayımlayan kişinin *yelmesi bine* okuyup “bin kişilik keşif grubu” biçiminde anlam verilmesini yanlış bulduğunu belirtmekte ve “bin (sayı)” anlamındaki sözcüğün *biñ* şeklinde yazıldığına dikkati çekmektedir. Aydın, *yelme* sözcüğünün eski Türk yazıtlarındaki askerî terimlerden biri olduğunu, Şine Usu yazıtında üç, Tonyukuk yazıtında iki ve Baga Hayrhan I yazıtında bir kez tanıklandığını ve “öncü kuvvet, öncü birlik, keşif devriyesi” olarak anlamlandırılması gerektiğini ifade etmektedir (2018c: 7).

Clauson, “keşif devriyesi” anlamını verdiği *yelme* sözcüğünün teknik bir askerî bir terim olduğunu ifade etmektedir. Bu sözcüğün Tonyukuk yazıtında 34 ve 52. satırlarda geçtiğini de belirtmektedir (1972: 929). Berta ise Clauson’un Tonyukuk yazıtındaki 34. satırında geçtiği fikrini yanlış bir yorumlama olarak değerlendirmektedir. Berta, *yelme*’nin “gözcü” olarak anlamlandırılmayacağını ve *yel-* fiilinden ikinci teklik şahısın emir biçimi olduğunu, “rahvan yürüyüş” biçiminde olması gerektiğini vurgulamaktadır. Berta, Şu D 6 yazıtından yola çıkarak *yelme*’nin sadece düşman birliklerinin hareketlerini gözetlemek olmadığına, bu birliklerin askerî amaçla bazı seferler yapabildiğine ve küçük mücadelelere de katılabildiğine işaret etmektedir (2011: 124-125).

Ramstedt’e göre *yelme* sözcüğü *yel-* “tırıs atın (kısa adımlarla hızlı) yürümesi, koşmak” fiilinden gelmektedir. *Yelme* sözcüğüne ise “ilerlemek (ilerleyenler), ileri birlikler, koşucu(lar), uberrumpler(?)” ve “baskın, saldırı” anlamlarını vermektedir. Son olarak Ramstedt, *yelme* sözcüğünün her durumda askerî terminolojide teknik bir kelime olduğunu vurgulamaktadır (1913: 51).

Erdal, *yelme* sözcüğünü “bir keşif devriyesi” olarak anlamlandırmakla beraber *yel-* “tırıs yürümek, rahvan yürümek” fiilinden geldiğini söylemekte, *A Grammar of Old Turkic*’te ise “öncü” anlamını da vermektedir. Tekin ise *yel-* fiiline “(atı) dört nala sürmek, koşturmak” anlamını vermektedir. Bu *yel-* fiiline Şirin “(at için) hızla sürmek, dörtnala kaldırmak” ve Aydın

“(at) hızlı sürmek, dörtnala koşturmak” anlamlarını vermektedir (Erdal, 1991: 316; Erdal, 2004: 476; Tekin, 1994: 70; Şirin, 2020: 748; Aydın, 2019a: 158).

yelme sözcüğüne Rybatzki “devriyeler”, Donuk “öncü, keşif kolu, süvari”, Giraud “at gezintisi”, Orkun, “öncü, keşif kolu”, Tekin “keşif müfrezesi”, “öncü, keşif kolu, keşif süvarisi; sefer” Aydın, “öncü birlik, keşif birliği”, “keşif devriyesi”, Şirin “keşif kolu, keşif devriyesi” anlamlarını vermektedir (Rybatzki, 1997: 62; Donuk, 1988: 108; Mangaltepe, 1998: 101; Orkun, 1994: 889; Tekin, 2003: 92; Tekin, 1994: 70; Aydın, 2018a: 196; Aydın, 2019a: 158; Şirin, 2020: 748).

Uygur yazıtlarında bu sözcüğün geçtiği cümleler şunlardır:

ŞU D 6: *yelme eri kelti yagı [keli]r tedi*

‘**Öncü birliğin** askeri geldi. “Düşman geliyor” dedi.

ŞU D 12: *yelmesin eş yeriherü idmiş yelmesin meniñ er anta basmış tıl tutmuş*

‘**Öncü birliğini** müttefiklerin (bulunduğu) yere göndermiş. **Öncü birliğine**, benim askerim orada saldırmış, muhbirleri ele geçirmiş’

SONUÇ

Uygur yazıtlarında askerlik olgusu salt bir yapı olmaktan çok uzunca bir sürece dayanan sistemli bir oluşum olarak gerek öz Türkçe kelimelerle gerek ödünç alınan kelimelerle kendine özgü dil dünyasını şekillendirmiştir. Bu sebeple Türk runik harfli Uygur yazıtlarında rütbe, unvan ve birlik adlarının hem görev ve toplumsal statü açısından hem de dil bilimsel açıdan incelenmesi büyük önem arz etmektedir.

Uygur yazıtlarına yansımış şekliyle eski Uygur devlet yapısını incelediğimiz bu çalışmada askerî, siyasi ve idari yapıların iç içe geçtiğini ve bunların arasında keskin ayrımlar yapmanın çok yanlış bir yöntem olacağı görüşünde olduğumuzu belirtip askerî olarak belirttiğimiz sözcüklere siyasi ve idari anlamlar da ekleyebileceğimizi ifade ettik. Çalışmamızda üç ana başlık altında ele aldığımız Uygur yazıtlarından tespit ettiğimiz sözcükleri alfabetik olarak sıralayıp daha sonra etimolojik, morfolojik ve semantik açıklamalar yaparak birçok araştırmacının görüşlerine yer verdik. Bu bağlamda sözcükler köken bilgisi ve yapı bakımından ayrıntılı bir şekilde işlenmiş ve birçok araştırmacının görüşüne yer verilerek ilgili sözcüklere daha geniş bir perspektiften bakılmaya çalışılmıştır.

“Askerî Rütbeler” başlığı altında *beş biñ başı, beş yüz başı, biñ başı, dokuz yüz başı, , çerig, sü, turgak/turgak başı ve yüz başı*; “Askerî Unvanlar” başlığı altında *akinçu, alp, бага beg, бiңа, билге, бойла, бөгү, buyruk, bukug/bokug, cawış/çabış, çigşi, çor/çur, eltewer/ilteber, inançu/inançı, ışwara/işbara/işwara, kagan, kan, katun, köl/kül, külüg, öge, senjün/sengün/sañun/sangun, şad/çad, tarkan, tegin/tigin, totok/tutuk/totuk, uruñu/urungu, yargan ve yawgu/yabgu/yavgu*; “Askerî Birlik Adları” başlığı altında ise *atlıg, tümen, yadag ve yelme* sözcükleri işlenmiştir. Askerî Rütbeler başlığı altında 8 tane rütbe, Askerî Unvanlar başlığı altında 31 tane unvan ve Askerî Birlik Adları başlığı altında ise 4 tane birlik adı işlenmiştir.

Uygur yazıtlarında tanımlanmakta olan unvan, rütbe ve bazı birlik adlarının kökeni ve yapısı ise hâlâ birçok sırrı barındırmaktadır. Çalışmamızın eski Türklerdeki askerî yapının fotoğrafının daha net bir şekilde ortaya konulması ve bu alanla ilgili sözcüklerin dil bilimsel açıdan kesinliğe yakın bir biçimde aydınlatılması yolunda bir adım olacağını umut ediyoruz.

KAYNAKLAR

- AALTO, P., (1946), “Zu den Pferdenamen der Orchon-Inschriften”, *Finnisch-Ugrische Forschungen* 29, 127-133. Türkçeye çevirisi: “Orhon yazıtlarındaki at isimleri üzerine”, çev. Erhan Aydın, *Türk Dili* 587, Kasım 2000, 453-457.
- AALTO, P., (2013), “İslamiyet öncesinde Türklerin İran münasebetleri”, çev. Mehmet Turgut Berbercan, *Türkiyat Mecmuası*, 23/Bahar, 189-214.
- ABOUL-GHAZİ (ABU AL-GHAZİ BAHADUR), (1871), *Histoire des Mongols et des Tatars (Shajare-i Turk, 1665)*, tome 1: Texte arabe, St Petersburg.
- ABOUL-GHAZİ (ABU AL-GHAZİ BAHADUR), (1874), *Histoire des Mongols et des Tatars (Shajare-i Turk, 1665)*, tome 2: Traduction, St Petersburg.
- AHMETBEYOĞLU, A., (2011), “Tarhan”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 40, 19-20, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.
- AKALIN, H., vd., (hızl.), (2011), *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKAR, K., (2018), “İlhanlı Devletinde Kullanılan Birtakım Unvan ve İstilahlar”, *İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1, 71-103.
- ALFÖLDI, A., (1932), “A tarchan méltó-ságnev eredete”, *Magyar Nylev*, 28, 205-220.
- ALTHEIM, F., & GÖBL, R., (1969), *Von den Anfängen bis zum Einbruch in Europa: Band. I.*, Berlin: Aufl. Walter De Gruyter & Co.
- ARAT, R. R., (1991), *Eski Türk Şiiri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ATA, A., (2019), *Rabguzi: Kısasü'l-Enbiya (Peygamber Kıssaları)*, C. 1, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYDIN, E., (2008), “Eski Türk Yazıtlarındaki Bazı Yabancı Ögelerin Yazımı Çerçevesinde Eski Türk Yazıtlarının Yazımı Üzerine Notlar”, *Turkish Studies*, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 3(6), 96-108.
- AYDIN, E., (2011), “Yenisey Yazıtlarında Geçen Unvanlar ve Unvan Niteleyicileri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 59(2), 5-26.
- AYDIN, E., (2014), *Orhon Yazıtları: (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, (2. baskı), Konya: Kömen Yayınları.
- AYDIN, E., (2016a), “Dialectal Elements in The Vocabulary of The Uyghur Khanate Inscriptions”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 69(3), 285-300.
- AYDIN, E., (2016b), “Eski Türk Yazıtlarında Bitkiler ve Hayvanlar”, *Türk Kültürü*, 54(1), 1-51.
- AYDIN, E., (2018a), *Uygur Yazıtları*, (1.baskı), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- AYDIN, E., (2018b), *Taşa Kazınan Tarih*, (1.baskı), İstanbul: Kronik Yayınları.

- AYDIN, E., (2018c), “Şine Usu Yazıtının Türk Dili Araştırmalarındaki Yeri ve Önemi Üzerine”, *Türk Kültürü*, 1(1), 1-10.
- AYDIN, E., (2019a), *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*, İstanbul: Kronik Kitap.
- AYDIN, E., (2019b), *Sibirya’da Türk İzleri: Yenisey Yazıtları*, İstanbul: Kronik Kitap.
- AYDIN, E., (2019c), *Orhon Yazıtları:(Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, (3.baskı), İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- AYDIN, E., (2021), “Eski Türk Yazıtlarında ‘Bilge’ Unvanının Kullanımı Üzerine Değerlendirmeler”, *Orhon Yazıtları ve Türk-Moğol İlişkileri*, Bursa, 2021: Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları, s. 69-74.
- BAILEY, H. W., (1939), “Turks in Khotanese Texts”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 71(1), 85-91.
- BANGUOĞLU, T., (1964), “Eski Türkçe Bazı Adlar Üzerine: I. Gültekin”, *X. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BARUTÇU ÖZÖNDER, F. S., (1999), “Türkler Ne Zaman Bir ‘Millet’ İdi? I. Ortak Bir Köken Mitleri Vardı: ‘Dişi-kurt’tan Türemişlerdi””, *Kök Araştırmalar* 1(2), 65-92.
- BARUTÇU, F. S., (1983), “Kül Tigin mi? Köl Tigin mi?”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 22, 101-104.
- BATTULGA, Ts., (1997), “İh Biçigtiyn Biçees”, *Mongol Ulsın İh Surguul, Mongol Sudlalin Deed Surguul*, 10(122), 9-13.
- BAYAT, F., & ALİYEVA, M. E., (2008), *Eski Türkçe Sözlük*, İstanbul: Yalın Yayıncılık.
- BAZIN, L., (1948), “Un texte proto-turc du IVe siècle: le distique Hiong-nou du ‘Tsin-chou””, *Oriens*, 1(2), 208-219.
- BAZIN, L., (1995), “Pre-Islamic Turkic Borrowings in Upper Asia: Some Crucial Semantic Fields”, *Diogenes*, 43(171), 35–44.
- BAZIN, L., (2016), “Kül Tegin mi, Köl Tegin mi?”, çev. Ebru Kabakçı, *Dil Araştırmaları*, 10(19), 209-214.
- BENVENISTE, É., (1966), *Titres et Noms Propres en Iranien Ancien*, Paris: C. Klincksieck.
- BERTA Á., (2011), *Türkçe Kökenli Macar Kavim Adları*, çev. Emine Yılmaz- Nurettin Demir, Ankara: Hacettepe Yayıncılık.
- BERTA, Á., (2010), *Sözlerimi İyi Dinleyin...: Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını*, çev. Emine Yılmaz, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BEVERIDGE, H., (1917), “The Mongol Title Tarkhan”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 49(4), 834-834.
- BEVERIDGE, H., (1918), “Tarkhān and Tarquinius”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 50(2), 314-316.

- BOMBACI, A. (1971), "The Husbands of Princess Hsien-li Bilgä", ed. L. Ligeti, *Studia Turcica*, Budapest, 103-123.
- BOMBACI, A., (1970), "On the Ancient Turkic Title *Eltäbär*", *Proceedings of the Ninth Meeting of the PIAC (Istituto Universitario Orientale, Seminario di Turcologia, Naples)*, 1-66.
- BOMBACI, A., (1974), "On the Ancient Turkish Title 'šad'", *Gururâjamañjarikâ: Studi in onore di Giuseppe Tucci*, 1, 167-194, Series Minor 1, Napoli: Istituto Universitario Orientale.
- BOODBERG, P. A., (1936), "The Language of the T'o–Pa Wei", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 1(12), 167-185.
- CAFEROĞLU, A., (1968), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CHAVANNES, E., (2013), *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, İstanbul: Selenge Yayınları.
- CHEN, S., (2002), "Son of Heaven and Son of God: Interactions among Ancient Asiatic Cultures regarding Sacral Kingship and Theophoric Names", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 12(3), 289-325.
- CHOI, H. W., (1993), "Contacts of Korean and Turkic in the Early Period", *Türk Dilleri Araştırmaları*, 3, 73-78.
- CHOI, H.-W., (1992), "On the Turkic Shamanic Word *Bögü*", *Altaic Religious Beliefs and Practices*, (33rd PIAC), Budapest, 83-87.
- CICM, H. S., (2015), "Eski Uygurca *çigši*–Moğolca *çigšin*", çev. Hüseyin Yıldız, *Dil Araştırmaları*, 9(17), 225-227.
- CLAUSON, G. L. M., (1960), "Turk, Mongol, Tungus", *Asia Major: A Journal of Far Eastern Studies*, 8(2), 105-123.
- CLAUSON, S. G., (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- CZEGLÉDY, K., (1951), "Yıltavar Unvanı", çev. İbrahim Kafesoğlu, *Türkiyat Mecmuası*, 9, 1946-1951.
- ÇAĞBAYIR, Y., (2007), *Ötüken Türkçe Sözlük*, C. 1-5, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- DANKOFF, R., ve J., KELLY (1985), *Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luḡāt at–Turk)*, Part III, Harvard: Harvard University.
- DOBROVITS, M., (2011), "Göktürk ve Uygurlar'da Buyruk Terimi ve İdari Fonksiyonları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 59(1), 7-16.
- DOERFER, G., (1963-1975), *Türkisch und Mongolische Elemente im Neupersischen*, I-IV, Wiesbaden: Franz Steiner.
- DONUK, A., (1984), "Eski Türk Devlet Teşkilatında Tarhan Unvanı ve Tarihî Gelişmesi", *Tarih Dergisi*, 34, 81-90.
- DONUK, A., (1988), *Eski Türk Devletlerinde İdari ve Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul: TDAV Yayınları.

- EBERHARD, W., (1945), “Bir Kaç Eski Türk Unvanı Hakkında”, *Bellekten*, 9(35), 319-340.
- ECSEDDY, H., (1996), “Çin Menşeli Eski Türk Ünvanları”, çev. Eşref Bengi Özbilen, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 100, 185-193.
- EKER, S., (2006), “Sü ve Sü ile Yapılan Tarihî Askerî Terimler Üzerine Disiplinler Arası Bir İnceleme”, *Türkbilig*, 12, 104-133.
- EKER, S., (2007), *Türk Dil Bilimi Bakımından Tarihî Askerî Terminoloji*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- ERCİLASUN, A. B. ve AKKOYUNLU, Z., (2015), *Kâşgarlı Mahmud-Dîvânü Lugâti't-Türk, Giriş- Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERDAL, M., (1991), *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon I-II*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.
- ERDAL, M., (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston: Brill.
- ERDOĞAN, C., (2019), “Moğollarda Kullanılan Beki/Begi Unvanı Üzerine Notlar”, *Mavi Atlas*, 7(1), 255-273.
- EREN, H., (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- ERGİN, M., (2005), *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- ERGİN, M., (2013), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Basımevi.
- ERKOÇ, H. İ., (2008), *Eski Türklerde Devlet Teşkilâtı (Gök Türk Dönemi)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- ERTÜRK, A. G., (2020), *Ötüken Uygur Kağanlığında devlet teşkilatı (744-840)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale.
- EYUBOĞLU, İ. Z., (1988), *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, İstanbul: Sosyal yayınlar.
- EYUBOĞLU, İ. Z., (1989), *Türkçe Kökler Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- FRYE, R. N., (1962), “Some Early Iranian Titles”, *Oriens*, 15, 352-359.
- GABAIN, A., (1950), *Alttürkische Grammatik: Mit Bibliographie, Lesestücken Und Wörterverzeichnis, Auch Neutürkisch*, Leipzig: Otto Harrassowitz.
- GABAIN, A., (1974), *Alttürkische Grammatik*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- GABAIN, A., (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GEDİKLİ, Y., (2021), “Kül (Tigin), Kür~ Kûr~ Kör~ Kûz~ Küç Ve Kök~* Kûk Unvan Niteleyicileri Üzerine”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 127(251), 395-410.
- GEDİKLİ, Y., (2019), “Tarkan, Yargan, Nargan/Tardu, Tarduş, Arçın/Tarmaç Sanlarının Köken ve Anlamları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 122(241), 241-256.
- GIRAUD, R., (1961), *L'inscription de Baïn Tsokto*, Paris: Adrien Maisonneuve.

- GOLDEN, P. B., (2006). “Turks and Iranians: Aspects of Türk and Khazaro-Iranian Interaction”, *Turco-Iranica: Language and History, A Workshop within the framework of the Gunnar Jarring Program at the Swedish Collegium for Advanced Studies in the Social Sciences*, May 21, 1-27.
- GÖMEÇ, S., (1996), “Kagan ve Katun”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 18(29), 81-90.
- GÖMEÇ, S., (2000), “Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar”, *Erdem*, 12(36), 929-946.
- GÖMEÇ, S., (2010), “Boyla ve Baga Unvanı”, *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi (ODÜSOBİAD)*, 1(1), 73-80.
- GÜLENSOY, T., (2007), *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, C. 1-2, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜRBÜZ., E., (2020), *Türkiye'de Yapılan Çalışmalarda Orhon Yazıtları'nı Okuma ve Yorumlama Farklılıkları (1936-2016)*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- GYÖRFFY, G., (1960), “Die Rolle Des Buyruq In Der Alttürkischen Gesellschaft”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 11(1/3), 169–179.
- HAMILTON, J. R., (1955), *Les Ouïghours À L'époque Des Cinq Dynasties D'après Les Documents Chinois*. Paris: Impr. Nationale.
- HAMILTON, J. R., (1997), “Tokuz Oguz ve On Uygur”, çev. Yunus Koç-İsmet Birkan, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7, 187-232.
- HAMILTON, J. R., (1998), *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası*, çev. Ece Korkut ve İsmet Birkan, Ankara: Simurg Yayınları.
- HIRTH, F., (1899), “Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk”, W., Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei (Zweite Folge)*, St.-Petersburg, 1-140.
- İMANOVA, D., (2015), *IX-XIII. Yüzyıllarda Kırgızların Siyasi, İktisadi ve Sosyal Tarihi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- KAFESOĞLU, İ., (1998), *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- KANAR, M., (2013), *Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul: Say Yayınları.
- KARAAĞAÇ, G., (2021), *Türkçe Verintiler Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARATAEV, O. K., (2020), “About Ancient Political, Administrative Titles: Shanyuy, Tarkhan, Buyuruk”, *Bulletin of History, Bulletin of Kaznu. History Series*, Kazakh University, 4, 99.
- KARATAY, O., (2006), *Bey ile Büyücü: Avrasya'da Tanrı, Hükümdar, Devlet ve İktisat Hakkında Dilin Söyledikleri*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- KARATAY, O., (2015), “Hem Büyücü Hem Rahip Hem de Tabip: Uzmanlaşma Neden Yok?”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 15(1), 7-12.

- KASAI, Y., (2014), “The Chinese Phonetic Transcriptions of Old Turkish Words in the Chinese Sources from 6th-9th Century: Focused on the Original Word Transcribed as Tujue”, *内陸アジア言語の研究*, 29, 57-135.
- KONGUR, I. M., (2016), “Eski Türkçe Kökenli İki Macar Fiili”, *Aydın Türklük Bilgisi*, 2(2), 109-124.
- KORMUŞIN, I. V., (2017), *Yenisey Eski Türk Mezar Yazıtları Metinler ve İncelemeler*, çev. Rysbek Alimov, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KÖPRÜLÜ, M. F., (1939), “Eski Türk Unvanlarına Ait Notlar”, *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü*, 2, 17-31.
- KÖPRÜLÜ, M. F., (1978), “Çavuş”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, 362-369, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- KÖPRÜLÜ, O. F., (1989), “Alp”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, 525, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- KÖPRÜLÜ, O. F., (1992), “Bey”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 6, 11-12, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- LAUFER, B., (1916), “Loan-words in Tibetan”, *T'oung Pao*, 17(4/5), 403-552.
- LESSING, F. D., (2003), *Moğolca-Türkçe Sözlük*, C. I-II, çev. Günay Karaağaç, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- LIU, M., (2019), *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, İstanbul: Selenge Yayınları.
- MALOV, C. E., (1951), *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti*, Moskova: Leningrad.
- MALOV, C. E., (1954), *Uygurskiy Yazık (Hamiyskoye Nareçiyeye)*, Moskova: Leningrad.
- MAÑCZAK, W., (2010), “Relations Entre les Titres Turcs qayan, qan, qayatun, qatun”, ed. E. Mañczak-Wohlfeld - B. Podolak, *Studies on the Turkic World, A Festschrift for Professor St. Stachowski on the Occasion of His 80th Birthday*, Kraków, 69-73.
- MANGALTEPE, İ., (1998), *Rene Giraud ve Göktürk İmparatorluğu Adlı Eseri*, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- MARQUART, J., (1898), *Die Chronologie der Alttürkischen Inschriften*, Leipzig: Dieterich (Th. Weicher).
- MENGES, K. H., (1951a), “Altaic Elements in the Proto-Bulgarian Inscriptions”, *Byzantion*, 21, Bruxelles, 85-118.
- MENGES, K. H., (1951b), “The Oriental Elements in the Vocabulary of the Oldest Russian Epos, The Igor' Tale ‘Slovo o Rylku Igoreve’”, *Supplement to Word*, 7, 1-98
- MENGES, K. H., (1958), “A Note On The Compound Titles in The Proto-Bulgarian Inscriptions”, *Byzantion*, 28, 441-453.
- MENINSKI, F. M., (1680), *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae-Arabicea-Persicea*. Vienna.

- MÜLLER, F-W. K., (1912), *Der Hofstaat eines Uiguren-Königs*, in Festschrift für Vilhelm Thomsen, Leipzig: 207-213.
- NADELYAYEV, V. M., D. M. NASILOV vd., (1969), *Drevnetyurkskiy Slovar*, Leningrad: İzdatełstvo Nauka.
- NALBANT, B. Ö., (2018), “Kür/Kül ‘Cesur, Kahraman’ Sözcüğü Üzerine”, *Türkbilig*, 35, 155-164.
- NALBANT, M. V., & KADIOĞLU, İ., (2019) “The Etymology Of The Word Çerig > Çeri and The It’s Root Family”. *Зборник Радова Там Metin Kitabı/Book Of Proceedings*, 109-116.
- NECİP ASIM., (Yazıksız), (1924), *Orhun Abideleri*, İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- NİMET, A., (1934), “Eski Slavca'daki Türkçe Sözlere Dair”, *Türkiyat Mecmuası*, 4, 89-98.
- ORKUN, H. N., (1994), *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖGEL, B., (1957), “Doğu Gök-Türkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar,” *Bellekten*, 21, 81-137.
- ÖGEL, B., (1963), “Über Die Alttürkische Schad (Sü-Baschi)-Würde”, *Central Asiatic Journal*, 8(1), 27-42.
- ÖGEL, B., (2010), *Türk Mitolojisi*, C. 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖLMEZ, M., (1997), “Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Öğeler (2)”, *Türk Dilleri Araştırmaları* 7, 175-186.
- ÖLMEZ, M., (2011), “Eski Uygur ve Çin Kaynakları Işığında Orhon Yazıtları’nda Geçen Yer ve Kişi Adları”, ed. Ü. Çelik Şavk, *Orhon Yazıtları’nın Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Kitabı*, C. 2, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 629-640.
- ÖZGÜDENLİ, O. G., (2012), “Tümen”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 41, 461-462, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- ÖZGÜDENLİ, O. G., ve SALMAN, H., (2013), “Yabgu”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 43, 170-171, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- PAKALIN, M. Z., (1983), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 1, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- PELLIOT, P., (1928), “L’édition Collective des Ceuves de Wang Kuo-wei”, *T’oung Pao*, 26, 113- 182.
- PELLIOT, P., (1929), “Neuf Notes Sur des Questions d’Asie Centrale”, *T’oung Pao*, 26, 201-265.
- POPPE, N., (1960), *Vergleichende Grammatik der Altaischen Sprachen*, Teil 1. Wiesbaden: Vergleichende Lautlehre.
- PRITSAK, O., (1955), *Die Bulgarische Fürstenliste und Die Sprache der Protobulgaren*, (Vol. 1), Wiesbaden: O. Harrassowitz.

- PRITSAK, O., (1985), "Old Turkic Regnal Names in the Chinese Sources", *Journal of Turkish Studies*, 9, 205-211.
- PRITSAK, O., (1998), "Çin Kaynaklarında Eski Türk Hükümdarlık Unvanları", çev. Eşref B. Özbilen, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 113, 215-222.
- PULLEYBLANK, E. G., (1962), "The Consonantal System of Old Chinese: Part II", *Verlag Nicht Ermitteltbar*, 9, 206-265.
- RADLOFF W., (1928), *Uigurische Sprachdenkmäler/Materialien Nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov Herausgegeben*, Leningrad: Verlag der Akademie der Wissenschaften der USSR.
- RADLOFF, W. (1893), *Versuch Eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*: Petersburg: Commissionnaires de l'Académie Impériale des Sciences.
- RADLOFF, W., (1895), *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Petersburg: Commissionnaires de l'Académie Imperiale des Sciences.
- RAMSTEDT, G. J., (1913), "Zwei Uigurische runeninschriften in der Nord-Mongolei", *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 30(3), 1-63.
- RAMSTEDT, G. J., (1935), *Kalmückisches Wörterbuch [Lexica Societatis Fenno-Ugricae 3]*, Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- RAMSTEDT, G. J., (1951a), "Alte Türkische und Mongolische Titel", *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 55(2), 59-82.
- RAMSTEDT, G. J., (1951b), "Über Onomatopoetische Wörter in den Altaischen Sprachen", *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 55(2), 106-112.
- RÄSÄNEN, M., (1969), *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki.
- RÁSONYI, L., (1993), *Tarihte Türklük*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- ROUX, J. P., (1994), *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, İstanbul: İşaret Yayınları.
- RYBATZKI, V., (1997), "Die Toñukuk-Inschrift", *Szeged: Studia Uralo-Altaica*, 40, 1-130.
- RYBATZKI, V., (2000), "Titles of Turk and Uigur Rulers in the Old Turkic Inscriptions", *Central Asiatic Journal*, 44(2), 205-292.
- RYBATZKI, V., (2006), *Die Personennamen und Titel der Mittelmongolischen Dokumente: Eine lexikalische Untersuchung*, Helsinki.
- SAMİ, Ş., (2007), *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- SERTKAYA, O. F., (2004), "Göktürk Yazıtları'nda Hintçe Unsurlar", *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 366-380.
- SERTKAYA, O. F., (1995), *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

SERTKAYA, O. F., (2003), “İnşaat Yüksek Mühendisi Kâzım Mirşan’a Cevap: Öngre Binga Başı Adlı Bir Tarihçimiz Var mı?”, *Orkun*, 64, 26-29.

SEVORTYAN, E. V., (1978), *Etimoloģičeskiy Slovar’ Tyurkskih Yazıkov: Obştetnyurkskie i Mejtyurkskie Osnovi na Bukvu ‘B’*, Moskva: Nauka.

SHIRATORI, K., (1945), “Kaghan Unvanının Menşei”, çev. İbrahim Gökbakar, *Belleten*, IX, S.36, s.497-504.

SIMS-WILLIAMS, N. (2011), “Turks and Other Peoples in the Bactrian Documents”, ed. M. Ölmez - E. Aydın - P. Zieme - M. S. Kaçalın, *Ötüken’den İstanbul’a Türkçenin 1290. Yılı (720-2010) Sempozyumu, Bildiriler*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 15-26.

SOLMAZ, S., (2018), “Çavuş Unvanının Kökeni, Anlamları ve Türkiye Selçukluları Döneminde Kullanımı”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 43, 423-436.

ŞİRİN USER, H., (2006), “Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine”, *Bilig*, 39, 219-238.

ŞİRİN USER, H., (2010a), *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları: Söz Varlığı İncelemesi*, Konya: Kömen Yayınları.

ŞİRİN USER, H., (2010b), “Byzantinoturcica’da Kayıtlı İslam Öncesi Türk Unvanları Hakkında Notlar”, *XV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 597-616.

ŞİRİN, H., (2015), *Kül Tigin Yazıtı Notlar*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

ŞİRİN, H., (2020), *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TEKİN, T., (1983), “Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi”, *Belleten*, 46(184), 795-838.

TEKİN, T., (1987), *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TEKİN, T., (1989), “Tes Yazıtı Hakkında Dokuz Not”, çev. Ülkü Çelik, *Erdem*, 5(14), 389-398.

TEKİN, T., (1993), *Hunların Dili*, Ankara: Doruk Yayınları.

TEKİN, T., (1994), *Tonyukuk Yazıtı*, Ankara: Simurg Yayınları.

TEKİN, T., (1995), *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, İstanbul: Simurg Yayınları

TEKİN, T., (2003), *Orhun Türkçesi Grameri*, İstanbul: Sanat Kitabevi.

TEKİN, T., (2008), “Türkçedeki En Eski Ödünç Sözcükler”, *Talat Tekin Armağan Kitabı*, hzl. Mehmet Ölmez, *Türk Dilleri Araştırmaları*, C. 3, 18, 227-232, Ankara: Simurg

TEKİN, T., (2013a), *İrk Bitig: Eski Uygurca Fal Kitabı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TEKİN, T., (2013b), *Makaleler 1: Altayistik*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

TEKİN, T., (2013c), *Makaleler 2: Tarihî Türk Yazı Dilleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- TEKİN, T., (2014), *Orhun Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEMİR, A., (1964), “Eski Türklerde Sosyal Teşkilat ve Askerlikle İlgili Sözler”, *Türk Kültürü* 22, 33-38.
- TEMİR, A., (1981), “Türkçe Kül-Tigin ve Moğolca Otçigin Adları Üzerine”, ed. K. Röhrborn - H. W. Brands, *Scholia, Beiträge zur Turkologie und Zentralasienkunde, (Annemarie von Gabain zum 80. Geburtstag am 4. Juli 1981 dargebracht von Kollegen, Freunden und Schülern)*, Wiesbaden: Harrassowitz, 194-200.
- TEMİR, A., (1986), *Moğolların Gizli Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- TEZCAN S., (1978), “Eski Türkçe Buyla ve Baya Sanları Üzerine,” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten* 1977, 53-69.
- TEZCAN, M., (2012), “Yabgu Unvanı ve Kullanımı (Kuşanlardan İlk Müslüman Türk Devletlerine Kadar)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 48, 305-342.
- THOMSEN, V., (1917), “Une Inscription de la Trouvaille d'or de Nagy-Szent-Miklós (Hongrie)”, *Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, Hist.-Filol. Meddelelser*, 1(1), 3-28.
- THOMSEN, V., (1924), “Alttürkische Inschriften aus der Mongolei in Übersetzung und mit Einleitung”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 78(3/4), 121-175.
- THOMSEN, V., (2011), *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, çev. Vedat Köken, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TIETZE, A., (2002), *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, C. 1, İstanbul-Wien: Simurg Yayınları.
- TIETZE, A., (2009), *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, C. 2, İstanbul-Wien: Simurg Yayınları.
- TOPARLI, R. V., & Hanifi-KARAATLI, R., (2014), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TSINTSIUS, V. I., (1975-1977), *Sravitd'nyj Slovar' Tunquso-Manchzhurskix Jazykov I*, Leningrad: Nauka.
- TUNA, O., (1960), “Köktürk Yazılı Belgelerinde ve Uygurcada Uzun Vokaller”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 8, 213-282.
- TUNA, O., (1972), “Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler”, *Türkiyat Mecmuası*, 17, 209-250.
- TURAN, F., (2018), “Eski Türkçeden Orta Türkçeye Askerî Rütbe ve Unvanlar”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 58(1), 155-173.
- USEEV, N., (2017), “Köl Tigin Kişi Adı ve Manas'ın Ayköl Epiteti”, *Dil Araştırmaları*, 11(20), 147-156.
- USER, H. Ş., (2009), “Hakasya Bulgusu Eski Bir Türk Mezar Taşı: Açurı Oçurı, Ye 26 Yazıtı”, *Türkbilig*, (17), 158-174.

VEZVEZOĞLU, S., (2017), *Eski Türkçede Askerlik Terimleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

VLADIMIRTSOV, B. Y., (1995), *Moğolların İçtimai Teşkilatı, Moğol Göçebe Feodalizmi*, çev. Abdülkadir İnan, Ankara: Türk Tarih Kurumu

VOVIN, A., (2004), “Some Thoughts on the Origins of the Old Turkic 12-year Animal Cycle”, *Central Asiatic Journal*, 48(1), 118-132.

VOVIN, A., (2007), “Once Again on the Etymology of the Title *qayan*”, *Studia Etymologica Cracoviensia*, 12(1), 177-187.

WILKENS, J., (2021), *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*, Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.

YILMAZ, S. A., (2018), “Eski Türk Runik Harfli Metinlerdeki Askerî ve Siyasi Terimler ile Unvan Niteleyicilerin Özbek Türkçesindeki İzleri”, *Uluslararası Beşerî Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 4(7), 260-296.

ZIEME, P., (2006), “Hybrid Names as a Special Device of Central Asian Naming”, L. Johanson-C. Bulut (ed.), *Turkic-Iranian Contact Areas*, Wiesbaden, Harrassowitz, 114-127.

İNTERNET KAYNAKLARI

<https://www.cevirce.com/macarca-turkce-ceviri?text=sereg&lang=hu-tr> (04.04.2021)

<https://www.nisanyansozluk.com/?k=te%C4%9Fmen> (05.06.2021)

<https://www.nisanyansozluk.com/?k=alp&view=annotated> (09.07.2021)

<https://www.nisanyansozluk.com/?s=structures&ttype=e&ww=%2BIp> (09.07.2021)